

DE JODEN IN NEDERLAND  
ANNO 2009



# De Joden in Nederland anno 2009

CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

*Hanna van Solinge*

*Carlo van Praag*

*m.m.v.*

*Nicole van der Gaag*

*Marc van de Wardt*

2010

**AMB**

Diemen

ISBN 97890 79700 26 4

© 2010, H. van Solinge & C. van Praag, uitgeverij AMB

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Lay-out: Hanneke Kossen

Uitgeverij AMB – Postbus 7 – 1110 AA DIEMEN // [www.amb-press.nl](http://www.amb-press.nl) // [info.amb@xs4all.nl](mailto:info.amb@xs4all.nl)

# Ten geleide

De Commissie voor Demografie presenteerde in 2001 met voldoening de resultaten van het sociaal-demografisch onderzoek onder de Joden in Nederland. Na lange jaren was het gelukt een onderzoek uit te voeren, niet alleen naar de demografie van de Joden in Nederland, maar ook naar de vorm en inhoud van hun Joodse binding.

Bij de presentatie werd al aangekondigd, dat het in de bedoeling lag binnen afzienbare tijd een aanvullend, actualiserend onderzoek uit te voeren. Financiële bijdragen van de Stichting Collectieve Marorgelden Nederland, de stichting Samenwerkingsverband JMW, de Stichting Levi Lassen en De Joodse Invalide maakten dit vervolgonderzoek inderdaad mogelijk.

De Commissie voor Demografie, die ook op dit nieuwe onderzoek heeft toegezien, stelt wederom met voldoening vast, dat het onderzoek door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) met grote deskundigheid en betrokkenheid is uitgevoerd.

Bijzondere waardering gaat uit naar de onderzoekers, de begeleidingscommissie en onze JMW-staffunctionaris Onderzoek, Chris Kooyman, die ook dit keer weer met grote inzet en deskundigheid het onderzoek vanuit JMW heeft begeleid. Van zijn brede kennis van de doelgroep hebben de onderzoekers veel steun ondervonden.

Het eindrapport getiteld 'De Joden in Nederland anno 2010: continuïteit en verandering' is, naar de mening van de Commissie, zowel van wetenschappelijke waarde, als van praktisch belang voor de Joodse Gemeenschap.

Namens de *Commissie voor Demografie*

Drs. H. G. Vuijsje

5771 / 2010

Leden van de *Commissie voor Demografie*:

Drs. H.G. Vuijsje (voorzitter)

N. van den Bergh M.A.

Dr. M. Bloemendal

Drs. J.C. Broertjes

Drs. H.I. Elzas

R. van Gelder M.A.

Drs. C.M. Kooyman

Drs. S. Martel



# Inhoud

Voorwoord xi

- 1 Inleiding 1
  - 1.1 Vervagende grenzen:  
het probleem van survey-onderzoek onder Joden 1
  - 1.2 Eerder onderzoek, in het bijzonder het OJIN 1999 6
  - 1.3 Het onderzoek van 2009: drie vergelijkingsrichtingen 9
  - 1.4 Leeswijzer 10
- 2 Onderzoeksopzet en methode 13
  - 2.1 Inleiding 13
  - 2.2 Onderzoeksopzet 14
  - 2.3 De drie vergelijkingsrichtingen nader uitgewerkt 15
  - 2.4 Het onderzoek van 1999: de steekproef 18
  - 2.5 Het onderzoek van 2009: de steekproef 20
  - 2.6 Conclusie 23
- 3 Sociaal-demografisch profiel 2009 25
  - 3.1 Inleiding 25
  - 3.2 Schatting van het aantal Joden in Nederland 26
  - 3.3 Leeftijdopbouw van de onderzoeksgroep 27
  - 3.4 Joodse achtergrond 28
  - 3.5 Lidmaatschap joodse gemeente 30
  - 3.6 Regionale verdeling 31
  - 3.7 Sociaal-economische status 33
  - 3.8 Politieke en sociaal-culturele oriëntatie 35
  - 3.9 Relatie- en gezinsvorming 37
  - 3.10 Sociaal welbevinden 43
  - 3.11 Conclusie 46

- 4 Binding aan het Jodendom: de situatie in 2009 49
  - 4.1 Maten voor binding aan het Jodendom 49
  - 4.2 De onderlinge samenhang van deelbindingen 53
  - 4.3 Binding naar achtergrondkenmerken 54
  - 4.4 Nogmaals binding naar achtergrondkenmerken:  
enkele kruistabellen 57
  - 4.5 De invloed van de partner 61
  - 4.6 Wat maakt mij Joods? 65
  - 4.7 Conclusie 69
  
- 5 Een vergelijking van leeftijdsgroepen 71
  - 5.1 Inleiding 71
  - 5.2 Binding naar leeftijdsklasse:  
vergelijking op basis van schaalscores 73
  - 5.3 Binding naar leeftijdsklasse:  
vergelijking op basis van afzonderlijke vragen 74
  - 5.4 Conclusie 81
  
- 6 Veranderingen in binding bij individuen 83
  - 6.1 Inleiding 83
  - 6.2 Individuen in de tijd gevolgd 84
  - 6.3 Ontwikkelingen op groepsniveau als resultante van individuele  
ontwikkelingen in de periode 1999-2009 85
  - 6.4 Enkele bindingsterreinen nader bekeken 89
  - 6.5 Conclusie 91
  
- 7 Ouders en kinderen: de overdracht van Joodse binding 93
  - 7.1 Inleiding 93
  - 7.2 Methode 91
  - 7.3 Overeenkomst tussen ouders en kinderen 94
  - 7.4 Intergenerationele overdracht nader bekeken:  
de 'erfelijkheid' van het Joodse partnerschap 96
  - 7.5 De erfelijkheid van Joodse binding: drie factoren 99
  - 7.6 Intergenerationele overdracht:  
vergelijking op afzonderlijke vragen 102
  - 7.7 Opvoeden: wat vinden ouders belangrijk? 107
  - 7.8 Conclusie 109



8	Joodse voorzieningen en het internet: behoefte en gebruik	III
8.1	Inleiding	III
8.2	Bekendheid met en gebruik van Joodse instellingen	III
8.3	Potentiële gebruikers van voorzieningen	II5
8.4	Joods internetten	II9
8.5	Virtueel contact: vervanging of aanvulling?	122
8.6	Het waarom van Joods internetten	123
8.7	Conclusie	125
9	Samenvatting en conclusie	127
9.1	Het onderzoek Joden in Nederland 2009 (OJIN 2009): doelstellingen en methode	127
9.2	Resultaten	129
9.3	Slotbeschouwing	138

#### Bijlagen

1	Schatting van het aantal Joden in Nederland anno 2010	143
2	Israëliërs in Nederland anno 2009	176
3	Statistische analyses bij hoofdstuk 2	179
4	Aanvullende analyses ten behoeve van hoofdstuk 5	184
5	Statistische analyses bij hoofdstuk 7	186
6	Statistische analyses bij hoofdstuk 8	190

Literatuur	193
------------	-----



# Voorwoord

In 1999 vond een grootschalig survey-onderzoek plaats onder Joden in Nederland. Dit onderzoek werd in opdracht van Joods Maatschappelijk Werk (JMW) uitgevoerd door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) en het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES). De doelstelling van het onderzoek was om een zo representatief mogelijk beeld te schetsen van de demografische situatie van de bevolking met een Joodse achtergrond in Nederland, alsmede van haar binding met het Jodendom. De resultaten van dit ‘Onderzoek onder de Joden in Nederland 1999’ (verder te noemen OJIN 1999), inclusief de technische verantwoording, zijn in boekvorm verschenen onder de titel *De Joden in Nederland anno 2000* (Van Solinge & De Vries 2001).

Bij de opzet van het onderzoek in 1999 werd reeds geanticipeerd op een mogelijk vervolg. Financiële bijdragen van de eerdergenoemde instellingen maakten het mogelijk om in 2009 – precies 10 jaar na de eerste onderzoeksronde – een ditmaal schriftelijk vervolgonderzoek te realiseren.

Op verzoek van JMW werd in het ‘Onderzoek onder de Joden in Nederland 2009’ (verder te noemen OJIN 2009) specifiek aandacht besteed aan een aantal zaken die in het eerdere onderzoek van 1999/2000 onderbelicht zijn gebleven. Het gaat hierbij om de positie van jongeren, de intergenerationele overdracht van binding aan het Jodendom en de behoefte aan Joodse voorzieningen bij de doelgroep.

De eerste vragenlijsten voor dit onderzoek werden verstuurd in januari 2009. De voorbereidingen van de dataverzameling waren in handen van Susan ter Bekke. Haar werkzaamheden werden overgenomen door Marc van de Wardt, die assisteerde bij de organisatie van het veldwerk en een deel van de achterliggende analyses verzorgde. De rapportage was in handen van Carlo van Praag en Hanna van Solinge.

Lopende het onderzoek ontstond bij de opdrachtgever de behoefte aan een actualisering van de in 2000 uitgevoerde schatting van het aantal Joden in

Nederland. Na afronding van het vorige onderzoek zijn namelijk nieuwe gegevensbronnen beschikbaar gekomen die doen vermoeden dat de bij de berekeningen gebruikte beginpopulatie sterker is onderschat dan destijds voorzien, terwijl ook de aannames met betrekking tot sterfte en migratie mogelijk niet meer actueel waren. Dit heeft geresulteerd in een aanvullende opdracht tot een nieuwe schatting van de omvang van de Joodse bevolking in Nederland in de jaren 2000, 2010 en 2020. De berekeningen die werden uitgevoerd door Nicole van der Gaag zijn als Bijlage 1 in dit rapport opgenomen.

De onderzoekers hebben zich laten adviseren door een begeleidingscommissie bestaande uit dr. Merove Gijsberts (SCP), drs. Jack van Vlijmen (voorheen O&S Gemeente Amsterdam), drs. Chris Kooyman (JMW, projectleider vanuit de opdrachtgever) en drs. André Agsteribbe (JMW).

# I Inleiding

## 1.1 Vervagende grenzen: het probleem van survey-onderzoek onder Joden

Joden in westerse landen vormen sterk geassimileerde groepen en hun situatie in Nederland is daarop geen uitzondering.<sup>1</sup> Dit maakt het moeilijk hen duidelijk te onderscheiden van de overige bevolking en dit probleem manifesteert zich ook in het sociaal onderzoek naar deze groep. Ooit lag het criterium des onderscheids in religie welk kenmerk was vastgelegd als lidmaatschap van een kerkgenootschap, een gegeven dat in Nederland onder andere in de periodieke Volkstellingen terugkeerde. Al voor de Tweede Wereldoorlog had dit criterium enigszins aan waarde ingeboet, maar desondanks kon J.P. Kruijt in 1933 nog melden dat de meeste 'Israëlieten' in Nederland weliswaar vervreemd zijn van de joodse godsdienst, maar dat zij toch lid blijven van hun kerkgenootschap en dat zelfs de atheïsten onder hen de besnijdenis, het kerkelijk huwelijk en de kerkelijke begrafenis in ere houden (Kruijt 1933: 17). Na de oorlog was het animo van de overgebleven Joden voor het lidmaatschap van een joods kerkgenootschap duidelijk minder dan daarvoor en, los van de door de oorlog veroorzaakte angst voor de registratie van hun identiteit, hadden de Joden, wellicht nog meer dan de rest van de bevolking deel aan een proces van secularisatie dat tot op heden voortduurt. Volgens een onderzoek uit 1966 was destijds 47 procent van de geschatte Joodse bevolking lid van een joods kerkgenootschap (Van Praag 1971). Eveneens naar schatting was in 2000 nog slechts 28 procent van de Joden lid (personen met alleen een Joodse vader niet meegerekend) (Van Solinge & De Vries 2001). Niet alleen in religieuze, maar ook in sociale zin vervaagde het onderscheid tussen de Joden en de overige bevolking. Een indicator hiervoor is gelegen in het gemengde huwelijk. Dat was al voor de oorlog niet meer zo uitzonderlijk. In Amsterdam was in de jaren dertig van de vorige eeuw al 17 procent van de huwelijken waar Joden bij waren betrokken,

---

<sup>1</sup> Jood of Joden wordt steeds met een hoofdletter geschreven, behalve wanneer het gaat om de joodse religie. Een en ander conform het officiële spellingsvoorschrift.

gemengd. Van de tussen 1960 en 1965 huwende Joden in Nederland sloot 54 procent van de mannen en 45 procent van de vrouwen een gemengd huwelijk (Van Praag 1971: 20). Bij de interpretatie van deze cijfers dient wel rekening te worden gehouden met het feit dat de naoorlogse Joodse huwelijksmarkt door de vernietiging van het overgrote deel van de Joodse gemeenschap aanmerkelijk kleiner was dan in de vooroorlogse situatie.

Ook op andere kenmerken dan religie is het vrijwel onmogelijk de Joden als groep te onderscheiden van de overige bevolking. Zij zijn overwegend in Nederland geboren en dat geldt ook al voor hun ouders. Zij zijn dus niet, zoals het CBS doet met bijvoorbeeld Turken, Marokkanen en Surinamers, op grond van hun geboorteland of dat van hun ouders te identificeren. Zij zijn evenmin op grond van taal te onderscheiden en cultureel verschillen zij niet of nauwelijks van hun medeburgers van gelijke opleiding en sociale status. In objectief culturele zin, dus los van subjectieve gevoelens van verbondenheid, kan men nauwelijks van een 'etnische groep' spreken.

Het criterium dat de Joodse religie zelf (in de zogenaamde halacha) hanteert om de groep te begrenzen, te weten de afstamming van een Joodse moeder, verlegt het probleem naar een vorige generatie, hetgeen in zoverre een voordeel is dat die vorige generatie een veel hogere inschrijvingsgraad in een joods kerkgenootschap vertoont en dus een bredere dekking van de groep biedt. Het langs deze genealogische weg identificeren van de huidige Joodse populatie zou echter een buitengewoon moeizame procedure vergen. Het beginpunt van een dergelijk onderzoek zou namelijk gelegen zijn in een grotendeels niet meer bestaande populatie. Daarbij is hantering van het afkomstcriterium langs uitsluitend de moederlijke lijn in de huidige situatie omstreden. Tal van personen die geen Joodse moeder, maar alleen een Joodse vader hebben, beschouwen zichzelf als Joden. In het sociaal-demografisch onderzoek onder de Joden in Nederland in 1999 bleek dat slechts 29 procent van de respondenten hechtte aan de joods-religieuze (halachische) definitie van een Joodse identiteit. Voor 20 procent was het hebben van een Joodse vader ook al voldoende om iemand een Joodse identiteit toe te kennen, terwijl 22 procent zelfs geheel afzag van het afstammingscriterium en het gevoel van de persoon in kwestie doorslaggevend vond (Van Solinge & De Vries 2001: 180).

Het gebrek aan formele scheidslijnen<sup>2</sup> bemoeilijkt ten eerste het doen van onderzoek naar de groep. Het toebehoren tot de groep is niet, zoals bij reeds genoemde andere etnische groepen, statistisch gedocumenteerd en er is dus ook geen populatieregister waaruit een steekproef kan worden getrokken. Een dergelijk register moet door de onderzoeker zelf worden gecreëerd en de hulpmiddelen die zich daarbij aandienen zijn gebrekkig. Bij het ontbreken van duidelijke grenzen in de populatie is het op voorhand problematisch om tot een representatieve steekproef te komen. Representatief voor wat, moet men zich daarbij direct afvragen: de groep is immers niet alleen statistisch moeilijk te begrenzen, maar ook sociaal. Zij is, zoals gezegd, sterk geassimileerd. Over de wijze waarop desondanks een steekproef werd getrokken later meer.

Dat alles wil niet zeggen dat de groep niet bestaat. Daarvoor is er onder degenen die men, volgens welk criterium dan ook, als Joods of van Joodse origine zou kunnen beschouwen een te sterk besef van afkomst en van historische lotsverbondenheid, hetgeen voor een auteur als bijvoorbeeld Max Weber (zie: Verkuyten 1999: 43-44) voldoende is om van een etnische groep te spreken. In modernere benaderingen van het verschijnsel etniciteit wordt een grote waarde gehecht aan de definitie die betrokkenen zelf van hun identiteit geven. Het besef van een Joodse identiteit wordt daarmee, los van objectief waarneembare culturele kenmerken, een belangrijk criterium, juist in een situatie waarin de onderscheidende culturele kenmerken steeds verder eroderen. Verkuyten en anderen wijzen er overigens op dat niet elke aanspraak op een etnische identiteit gehonoreerd wordt. Er zou wel degelijk een soort cultureel fonds moeten zijn, nu of in de geschiedenis, waarop die etnische aanspraak zich kan baseren. Zo beschouwd vormen de Joden ongetwijfeld een etnische groep. Een historisch cultureel fonds, in de vorm van religie, een aantal ooit gesproken Joodse diasporatalen en het besef van een gemeenschappelijke afstamming, is hier overduidelijk aanwezig, ook al zijn veel van de thans levende Joden van deze erfenis vervreemd.

Tal van auteurs, waaronder bij voorbeeld Barth (1969) en Jenkins (2004) laten het cultuurbegrip volledig varen bij de begrenzing van etnische (of andere)

---

2 Los van formele toedelingscriteria mag worden vermeld dat de Joden in Nederland zich naar uiterlijk in het algemeen te weinig onderscheiden van de overige bevolking om gemakkelijk herkend te worden. Dat geldt zeker voor het huidige multi-etnische Nederland met zijn in uiterlijk opzicht steeds sterker gevarieerde bevolking. In het onderzoek van 1999 gaf 15 procent van de respondenten aan dat men verwachtte vanwege uiterlijk door niet-joden als Jood herkend te worden.

groepen in de samenleving. Een identiteit, in etnische of in andere zin, is geen vaststaand feit, maar het fluctuerende resultaat van een voortdurend proces van constructie door de betrokkenen en hun omgeving, of liever de diverse sociale omgevingen waarvan zij deel uitmaken. Etniciteit is daarmee een kwestie van zelfbenoeming en benoeming door anderen, welke processen bovendien in wisselwerking tot elkaar staan. Ook in deze opvatting is voor een succesvolle aanspraak op een etnische identiteit een vorm van erkenning door de buitenwereld een voorwaarde. Niet elke vorm van zelfbenoeming door individuen levert een sociaal betekenisvolle categorie op. De criteria waarop men zijn aanspraak baseert, zijn nooit geheel willekeurig. Het culturele fonds waaruit men put kan desnoods ad hoc geconstrueerd zijn, maar identificatie met een groep vindt niet in een maatschappelijk vacuüm plaats. Een identificatie die losstaat van welke sociale realiteit dan ook, levert geen identiteit op, althans geen bovenpersoonlijke identiteit (Jenkins 2004: 87).

Het moge in het geval van de Nederlandse Joden duidelijk zijn dat zij, ook in deze termen van benoeming en zelfbenoeming, een etnische identiteit bezitten. Uit het onderzoek van 1999 bleek dat veruit de meeste personen die men, volgens het ruimste objectieve criterium voorhanden (de naam van de persoon) als Joden zou kunnen beschouwen, zich in meer of mindere mate identificeerden met het Jodendom. In welke mate de Joden voor de buitenwereld een betekenisvolle categorie vormen (het aspect van benoeming door anderen), was geen onderwerp van dit onderzoek, maar men mag aannemen dat het begrip 'Jood' ook in de buitenwereld een inhoud heeft. Tevens blijkt echter bij herhaling, niet alleen uit het onderzoek van 1999, maar ook uit de literatuur, dat de Joodse identiteit de dragers daarvan in het overgrote deel van de gevallen niet zodanig domineert dat hun bestaan daardoor wordt bepaald of dat zij zich daardoor scherp aftekenen in hun niet-Joodse omgeving. Zij worden hiertoe door diezelfde buitenwereld ook niet meer, zoals sommige andere minderheidsgroepen nog steeds wel, min of meer gedwongen. Zelfs in verschillende Oost-Europese samenlevingen waarin de Joden zo lang gesegregeerde en door hun omgeving afgewezen minderheden vormden, blijkt een Joodse identiteit steeds minder een sociale barrière en kan een dergelijke identiteit zelfs respect opleveren. Verdwenen Joodse culturen ondergaan er een herwaardering: synagogen worden gerestaureerd en geheel uit niet-Joden bestaande klezmerorkesten luisteren 'Joodse' festivals op (Pinto 1996; Webber 2003).

In de wijze waarop de eigen etniciteit wordt ingekleurd bestaat een grote keuzevrijheid en die wordt ook gebruikt. Het Jood zijn is in een moderne westerse samenleving geen vanzelfsprekend onveranderlijk gegeven, maar een geheel



van situationeel bepaalde beslissingen waarin zich een grote dynamiek openbaart. Liebman spreekt van een Amerikaans Joodse identiteit die het karakter draagt van een 'life style' of 'an acquired taste' die het voornamelijk van gevoelens en momenten moet hebben en die geen onderliggend stabiel handelingspatroon en geen gemeenschapsstructuur meer vergt (Liebman 2003: 298).

Eén van onze respondenten uit het onderzoek in 2009 biedt daarvan een goede illustratie:

'Wat mij soms Joods maakt is een gevoel dat opkomt. Het is niet te plannen wel is de kans groter op 4 mei. Ik wil proberen dit gevoel ook aan mijn kinderen door te geven' (man, geboren in 1969, Joodse grootvader).

De vergelijking met de door Marlene de Vries beschreven Indische Nederlanders dringt zich op: ondanks grote verschillen tussen beide groepen in historische en culturele achtergrond gaat het ook hier om een sterk geassimileerde groep, waarmee personen zich naar eigen goeddunken en op basis van veranderlijke persoonlijke gevoelens kunnen identificeren. De Vries gaf haar boek dan ook als titel 'Indisch is een gevoel' (De Vries 2009).

Over de lange termijn beschouwd, is assimilatie onmiskenbaar. Voor Bernard Wasserstein (1996) is dat aanleiding geweest om te voorspellen dat in Europa het bestaan van de Joden als etniciteit, mede trouwens door de geringe vruchtbaarheid van de groep, ten einde loopt. De wijze waarop daar momenteel nog inhoud wordt gegeven aan de Joodse identiteit is zodanig subjectief en vluchtig dat deze nauwelijks nog overdraagbaar is op een volgende generatie, hoewel de hierboven geciteerde respondent dat voornemen kennelijk wel koestert. Termen die in dit verband in de literatuur over het onderwerp vallen zijn het reeds genoemde 'life style Judaism', 'pick and mix identity', 'thin culture', 'individualistic eclectic Judaism' en 'symbolic ethnicity' (Gitelman 1998; Vermeulen 2001; Liebman 2003: 113-114; De Vries 2006: 81). De visie van Wasserstein heeft niet alleen bij onderzoekers, maar vooral in de Joodse wereld zelf veel reacties opgeroepen. Lang niet allen zijn Wassersteins mening toegedaan en velen zien in diverse landen juist een revival van het Jodendom optreden. Anderen betwisten niet de geldigheid van Wassersteins analyse maar betreuren de door hem voorspelde ontwikkeling en zinnen op middelen haar te keren. Zo spreekt Pinto (1996) van een 'highly pessimistic book' en van een scenario '... which European Jewry must avoid', terwijl de conclusies van Wijnbergs, overigens objectief, onderzoek uit de jaren zestig van de vorige eeuw de auteur doen 'zoeken naar de wapens, waarmee men kan strijden tegen de krachten die ontbindend werken op de Joodse groep' (Wijnberg 1973: 134). Al met al

fungeert Wassersteins these in veel onderzoek naar het Europese Jodendom als een expliciete of impliciete hypothese. Dat geldt ook voor het onderhavige onderzoek waarin bijvoorbeeld de overdracht van Joodse tradities en Joods bewustzijn van ouder op kind een voornaam onderwerp vormt.

## **1.2 Eerder onderzoek, in het bijzonder het OJIN 1999**

Dit onderzoek is zeker niet het eerste onder de Joden in Nederland. Om te beginnen is het onderzoek een direct uitvloeisel van het in 1999 door NIDI en IMES verricht onderzoek en het draagt dan ook het kenmerk van een follow-up. Voor zover mogelijk werden dezelfde personen als in 1999 geïnterviewd, zij het dat ook verschillende groepen nieuwe respondenten werden geënquêteerd. Over het ontwerp van de steekproef is een apart hoofdstuk opgenomen (zie hoofdstuk 2). Er is echter ook al vóór 1999 een survey van enige omvang onder de Nederlandse Joden gehouden. Het gaat hier om een onderzoek uit 1962-1963 van de zojuist al genoemde Wijnberg onder een aselechte steekproef van 210 Amsterdamse Joden. Het ging daarbij om Joden in de zin van een Joodse afstamming, in dit geval langs moederlijke lijn (halachische Joden). Veel van de destijds door hem gestelde vragen keren in het onderzoek van 1999 en dus ook in ons huidige onderzoek terug en leveren daarmee vergelijkingsmateriaal op. Het gaat onder meer om het volgen van religieuze tradities, de binding met de Joodse gemeenschap, de ervaring van antisemitisme en de identificatie met de staat Israël. Wijnberg ziet de assimilatie in elke nieuwe generatie toenemen, hetgeen volgens hem bij de betrokkenen leidt tot marginaliteit, angst en onzekerheid (Wijnberg 1973: 141).

Daarnaast hebben enkele demografische analyses van de populatie plaatsgevonden, te weten in 1954 en in 1966 (Commissie voor Demografie der Joden in Nederland 1961; Van Praag 1971). Beide onderzoeken gingen uit van bij de diverse joodse gemeenten aanwezige ledenregisters die zo goed mogelijk werden aangevuld met gegevens van bij deze gemeenten bekende, maar niet ingeschreven Joden. In 1966 werd op initiatief van de Stichting Joods Maatschappelijk Werk (JMW) en de drie joodse kerkgenootschappen een nieuwe demografische inventarisatie gehouden. In dit onderzoek werd wederom uitgegaan van gegevens verstrekt door de joodse kerkgenootschappen, welke echter werden gecontroleerd en aangevuld met behulp van informatie uit de bevolkingsregisters van de gemeenten. Het aantal Joden in Nederland werd in dit laatste onderzoek geschat op bijna 30.000. In beide onderzoeken ging het overigens om Joden volgens het halachische criterium dus op basis van

afstamming via de moeder. Uitgaande van de gegevens van 1966 maakte het NIDI een vooruitberekening van het aantal Joden anno 2000 en kwam daarbij uit op 43.000, waarin ditmaal wel begrepen een aantal van 13.000 personen die slechts een Joodse vader hadden en die volgens het halachische criterium geen Joden waren (Van Solinge & De Vries 2001: 2, 93).

Ten tijde van het onderzoek in 1999 (OJIN 1999) waren er totaal ongeveer 8.500 ingeschrevenen bij de drie joodse kerkgenootschappen. Op grond van voorgaande demografische inventarisaties stond vast dat dit aantal veel lager lag dan het aantal personen van Joodse afkomst, wat geen verwondering hoeft te wekken want een sterke secularisatie is bij de Joden, evenals bij de niet-Joodse bevolking, al vele decennia gaande. Het onderzoek volgde daarom een andere methode. Er werd een moedersteekproef getrokken onder dragers van Joodse namen, maar aangezien veel door Joden gedragen namen niet exclusief Joods zijn, moest deze moedersteekproef worden ontdaan van personen die (volgens eigen zeggen) zichzelf niet als Joods of als van Joodse afkomst beschouwden. Zie voor de details van de gevolgde methode hoofdstuk 2. De steekproef van het OJIN 1999 omvatte tenslotte ruim 1.000 respondenten die deel hadden aan een uitvoerig mondeling interview. Het onderzoek omvatte niet slechts een demografische analyse van de Joden, maar richtte zich vooral ook op hun binding met het Jodendom en met de Joodse gemeenschap. Binding staat hier voor een toestand van subjectieve hechting die varieert naar haar intensiteit en haar reikwijdte over de verschillende terreinen des levens. Het begrip komt redelijk overeen met de moderne opvatting van etnische identiteit. Deze binding werd in dit geval toch voor een deel vastgesteld op basis van objectieve kenmerken, zoals lidmaatschap van Joodse organisaties, de Joodse, dan wel niet Joodse identiteit van een eventuele partner, deelname aan religieuze praktijken en culturele tradities, overdracht van Joodse waarden op de volgende generatie, waarbij wel de kanttekening moet worden geplaatst dat deze objectieve kenmerken langs subjectieve weg, dus op basis van de informatie van de respondenten zelf, werden vastgesteld. Daarnaast richtte het onderzoek zich op zuiver subjectieve informatie van de respondenten, zoals hun gevoel van verbondenheid met het Jodendom als godsdienst en cultuur, met de Joodse gemeenschap en met Israël. Verder werd ook hun gevoel van lotsverbondenheid met andere Joden op grond van antisemitisme en oorlogservaringen gepeild. Tot deze categorie van subjectieve informatie kan ook de zelfdefinitie van de respondent als Joods, niet-Joods, dan wel als conditioneel Joods, worden gerekend. Het was opmerkelijk dat nauwelijks meer dan de helft van de respondenten in het onderzoek zichzelf zonder meer als Jood beschouwde. Ruim een derde beschouwde zichzelf slechts als iemand van Joodse afkomst (Van Solinge & De Vries 2001: 112).

**Tabel 1.1** Joodse zelfdefinitie in 1999 (percentages)

Ja, ik beschouw mijzelf als Jood	55
Ik beschouw mijzelf soms als Jood, afhankelijk van de situatie	8
Ik beschouw mijzelf niet zozeer als Jood, maar als iemand met een Joodse afkomst	35
Nee, ik beschouw mijzelf helemaal niet als Jood	3

Bron: Van Solinge & De Vries 2001 (op basis van OJIN 1999, N=1.029)

De bevindingen van het OJIN 1999 wezen met dat al niet op een spoedige verdwijning van de Joden in Nederland. Het aantal Joden loopt volgens dat onderzoek, ondanks de vergrijzing en de lage vruchtbaarheid, althans in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw nauwelijks terug en onder de meerderheid van de ondervraagden was nog sprake van een vrij stevige binding met het Jodendom, ook onder jongeren. Daarbij moet worden opgemerkt dat er wel een uitholling van religieuze tradities plaatsheeft, vooral van de tradities die iets meer vragen dan een gezellig samenzijn onder het genot van een hapje (dat niet eens koosjer hoeft te zijn, want slechts zeven procent volgt de spijswetten). Slechts een minderheid laat haar zoons nog besnijden. Slechts 28 procent van de respondenten was lid van een joods kerkgenootschap (Van Solinge & De Vries 2001: 127). Daarbij moet worden aangetekend dat deze percentages wat hoger komen te liggen als alleen de halachisch-Joodse respondenten uit de steekproef in aanmerking worden genomen. Deze slijtage van tradities onder de leden van de gemeenschap (interne secularisatie) is overigens al lang gaande. Los van de sociaal-culturele, oorspronkelijk religieus gewortelde, binding met de gemeenschap, voelen vele Joden een lotsverbondenheid die op de oorlog en op het antisemitisme teruggrijpt en identificeren zij zich voor een aanzienlijk deel ook met de staat Israël. Voorzover het gaat om de Tweede Wereldoorlog en de staat Israël vertonen deze bindingsvormen bij de jongeren tekenen van verzwakking, zoals het OJIN 1999 liet zien (Van Solinge & De Vries 2001: 114 e.v., 172) en het is de vraag of deze, momenteel nog belangrijke, bronnen van identificatie in de toekomst nog lang stand zullen houden. In het proces van identiteitsvorming speelt het door de buitenwereld gemaakte onderscheid tussen Joden en niet-Joden een onontbeerlijke rol. Als deze etikettering komt te ontbreken, wordt lotsverbondenheid een steeds leger begrip. Daar past echter de kanttekening bij dat de gebeurtenissen in het Midden-Oosten gevoelens van vijandigheid ten opzichte van de Joodse gemeenschappen elders kunnen oproepen of versterken.

De numerieke consolidatie van de Joodse groep die zich uit het OJIN 1999 liet afleiden, is zoals het rapport over dat onderzoek zelf ook uitdrukkelijk aangeeft, in niet onbelangrijke mate het gevolg van de toerekening van kinderen uit gemengde huwelijken aan de Joodse populatie. Het gemengde huwelijk is onder Joden al geruime tijd frequent en de kansen op een dergelijk gemengd huwelijk of een gemengde relatie nemen onder de huidige omstandigheden in elke nieuwe generatie toe. Dit gemengde huwelijk is een sterke predictor van een zwakkere Joodse binding in een volgende generatie. Op alle aspecten van Joodsheid scoren de kinderen uit dergelijke relaties lager dan de degenen met twee Joodse ouders. Dit staat dan nog los van het feit dat degenen met alleen een Joodse vader volgens de religieuze maatstaf, zoals die stringent gehanteerd wordt door het voornaamste joodse kerkgenootschap, geen Joden zijn.

Los van de kinderen uit gemengde huwelijken spelen ook immigranten uit Israël voor een zekere aanwas van de Joodse bevolking. In 2000 waren er ruim 6.000 personen van Israëlische herkomst in Nederland. In 2009 is dit aantal gegroeid tot naar schatting ruim 9.000 (zie bijlage 2). Daarmee vormen de Israëli's al 17 procent van alle Joden in Nederland. Zij maken helaas geen deel uit van het hier gerapporteerde onderzoek. Over hun affiniteit tot de Nederlandse Joodse gemeenschap is weinig bekend. Het gaat in elk geval om een jonge, sterk vlottende, populatie met een hoog aandeel kortverblijvers.

### 1.3 Het onderzoek van 2009: drie vergelijkingsrichtingen

Hoewel in het onderzoek van 1999 de identificatie van de meerderheid van de Nederlandse Joden met het Jodendom nog krachtig aanwezig was, waren de vluchtige, gevoelsmatige en situatieafhankelijke vormen van binding met het Jodendom, de 'pick and mix'-tendens, stellig onderkenbaar en bij de jongeren in hogere mate dan bij de ouderen. Wassersteins visie bleef op dat punt overeind. De taaigheid van dergelijke bindingen blijft onderwerp van discussie en vormde het centrale thema van het onderzoek in 2009. Om inzicht te krijgen in continuïteit en verandering is allereerst nagegaan in hoeverre er bij de oorspronkelijke deelnemers sprake is van verandering in hun binding aan het Jodendom in de tijd. Verder richt het onderzoek zich op de vraag hoe de verbondenheid met de Joodse achtergrond is onder jongeren? Verschillen jongere en oudere leeftijdsgroepen van elkaar wat betreft binding? Tenslotte is onderzocht in hoeverre er sprake is van overdracht van betrokkenheid bij Jodendom tussen generaties. Is er sprake van continuïteit, treedt verwatering op of worden banden aangehaald? Het onderzoek kent dus drie vergelijkingsrichtingen:

- een vergelijking van personen in de tijd;
- een vergelijking tussen jongeren en ouderen;
- een vergelijking tussen ouders en kinderen.

Daarnaast is in het onderzoek het gebruik van en de belangstelling voor Joodse voorzieningen onder de loep genomen. Daarin werd ook het internetgebruik betrokken. Verder is in het verlengde van dit onderzoek gewerkt aan een actualisering van de in 1999 uitgevoerde schatting van het aantal Joden in Nederland.

#### **1.4 Leeswijzer**

Zoals hiervoor beschreven kent het onderzoek in 2009 een complex design met maar liefst drie vergelijkingsrichtingen. Het gevaar dat daarbij dreigt is dat de lezer het overzicht verliest. Om dat zo veel mogelijk tegen te gaan is aan het begin van ieder hoofdstuk een korte introductie opgenomen, waarin wordt aangegeven welke vergelijkingsrichting centraal staat en op welk deel van de steekproef de resultaten zijn gebaseerd. Mede in verband met de leesbaarheid is technische informatie over bijvoorbeeld de achterliggende statistische analyses niet opgenomen in de lopende tekst, maar als bijlage toegevoegd. Waar relevant wordt in de hoofdstukken naar deze bijlagen verwezen. Desondanks zijn sommige hoofdstukken technischer van aard dan andere. Degenen die vooral in de hoofdlijnen zijn geïnteresseerd word verwezen naar de samenvatting van dit rapport.

Deze rapportage bestaat uit negen hoofdstukken.

- In hoofdstuk 1 wordt het onderzoek van 2009 in een breder perspectief geplaatst en wordt onder ander ingegaan op problemen bij survey-onderzoek onder sterk geassimileerde groepen, zoals Joden in Nederland.
- In hoofdstuk 2 worden de onderzoeksopzet en methode uiteengezet. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de wijze waarop de oorspronkelijke steekproef van het OJIN 1999 is aangevuld en op mogelijke bronnen van selectiviteit in de onderzoeksopzet.
- In hoofdstuk 3 wordt een sociaal-demografisch profiel van de onderzoeksgroep in 2009 geschetst. Waar relevant wordt een vergelijking gemaakt met de onderzoeksgroep in 1999, of de totale Nederlandse bevolking. Dit hoofdstuk bevat ook de uitkomsten van een nieuwe schatting van het aantal Joden in Nederland, die als aanvulling op het survey-onderzoek werd uitgevoerd

- Hoofdstuk 4 kan gezien worden als een introductie op de drie volgende hoofdstukken waarin continuïteit en verandering in binding worden bestudeerd. In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de binding aan het Jodendom in 2009. Tevens worden de voor dit doel ontwikkelde meet-instrumenten (de zogenaamde bindingsschalen) geïntroduceerd.
- In hoofdstuk 5 staat een vergelijking van leeftijdsgroepen centraal. Ouderen en jongeren worden vergeleken op hun Joodse binding.
- In hoofdstuk 6 worden personen vergeleken in de tijd. Centrale vraag is welke ontwikkelingen er zichtbaar zijn in de Joodse binding tussen 1999 en 2009 bij dezelfde individuen.
- Hoofdstuk 7 is een vergelijking tussen ouders en kinderen in 2009. De vraag is in hoeverre voorkeuren en gedrag op een volgende generatie worden overgedragen.
- In hoofdstuk 8 wordt het gebruik van Joodse voorzieningen in 2009 onder de loep genomen. Daarin wordt ook het internetgebruik betrokken.
- Het rapport eindigt met een samenvatting en slotbeschouwing. Het hoofdstuk is zo opgezet dat het desgewenst als zelfstandig hoofdstuk te lezen is.
- Aan het rapport is een bijlage toegevoegd (bijlage 1), waarin een technische verantwoording wordt gegeven van de nieuwe aantalschatting van de bevolking met Joodse achtergrond in Nederland.





## 2 Onderzoeksopzet en methode

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de onderzoeksopzet van het onderzoek in 1999 en dat in 2009. Het hoofdstuk is vrij technisch van aard en gaat in op de steekproeftrekking, en op mogelijke bronnen van selectiviteit als gevolg van uitval tussen 1999 en 2009 en de aanvulling van de steekproef in 2009. Niet technisch-geïnteresseerde lezers kunnen dit hoofdstuk zonder problemen overslaan.

### 2.1 Inleiding

In 1999 vond een grootschalig onderzoek plaats onder Joden in Nederland. Dit onderzoek werd in opdracht van Joods Maatschappelijk Werk (JMW) uitgevoerd door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) en het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES). De doelstelling van het onderzoek was om een zo representatief mogelijk beeld te schetsen van de demografische situatie van de bevolking met een Joodse achtergrond in Nederland, alsmede van hun binding met het Jodendom. De resultaten van dit ‘Onderzoek onder de Joden in Nederland 1999’ (verder te noemen OJIN 1999), inclusief de technische verantwoording, zijn in boekvorm verschenen onder de titel *De Joden in Nederland anno 2000* (Van Solinge & De Vries 2001). Bij de opzet van het onderzoek in 1999 werd reeds geanticipeerd op een mogelijk vervolgonderzoek. In 2009 – precies 10 jaar na de eerste onderzoeksronde – kon een nieuw ‘Onderzoek onder de Joden in Nederland’ (verder te noemen OJIN 2009) worden gerealiseerd. In dit nieuwe onderzoek is specifiek aandacht besteed aan een aantal zaken die in het eerdere onderzoek van 1999 onderbelicht zijn gebleven. Het gaat hierbij om de situatie van jongeren, de intergenerationele overdracht van binding aan het Jodendom en de behoefte aan Joodse voorzieningen bij de doelgroep.

In concreto staan in het onderzoek de volgende vragen centraal:

- In hoeverre is er bij de oorspronkelijke deelnemers sprake van verandering in hun binding aan het Jodendom?
- Hoe is de verbondenheid met de Joodse achtergrond onder jongeren? Verschillen jongere en oudere leeftijdsgroepen van elkaar wat betreft binding?

- In hoeverre is er sprake van overdracht van betrokkenheid bij Jodendom tussen generaties? Is er sprake van continuïteit, treedt verwatering op of worden banden aangehaald?
- Welke behoeften aan Joodse voorzieningen zijn er bij de respondenten?

## 2.2 Onderzoeksopzet

Om antwoord te kunnen geven op bovengenoemde vragen is gekozen voor een onderzoeksopzet waarbij drie vergelijkingsrichtingen centraal staan. Namelijk een vergelijking van:

- 1 de gegevens van de respondenten uit 1999 met de gegevens van diezelfde respondenten in 2009 (longitudinale vergelijking);
- 2 verschillen tussen ouderen en jongeren in 2009. Hierbij wordt speciale aandacht besteed aan de binding van jongeren aan het Jodendom en verschillen in binding tussen oudere en jongere leeftijdsgroepen;
- 3 ouders en hun kinderen in 2009 (intergenerationele vergelijking). Hierbij wordt *binnen families* nagegaan hoe de overdracht van Joodse binding verloopt.

Net als in het onderzoek in 1999 is in het onderzoek in 2009 een brede definitie van het begrip 'Jood' gehanteerd. Het onderzoek beperkt zich namelijk niet tot halachische Joden (Joden volgens de joodse wet: personen met een Joodse moeder); ook vaderjoden, dat wil zeggen personen met alleen een Joodse vader, maken deel uit van de onderzoekspopulatie.<sup>1</sup> Doordat in het onderzoek is gevraagd naar de Joodse achtergrond van de ouders is het mogelijk om halachische Joden nader te onderscheiden in personen met twee Joodse ouders, personen met alleen een Joodse moeder en personen die tot het Jodendom zijn toegetreden.

---

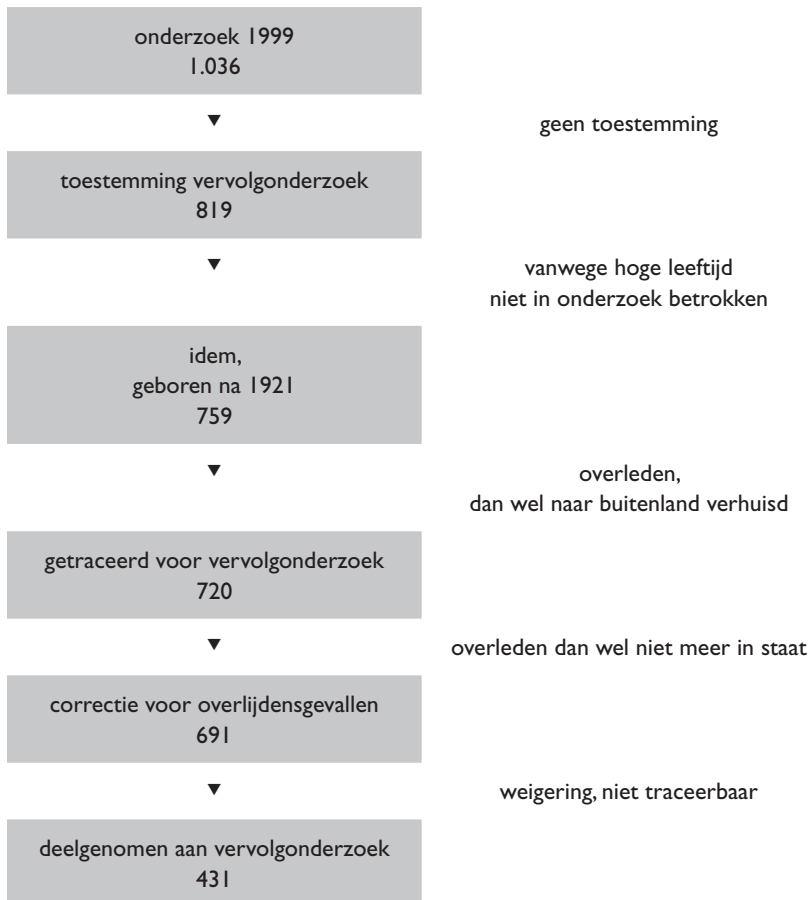
1 Doordat in het OJIN 2009 ook kinderen van de oorspronkelijke respondenten zijn ondervraagd bevat de onderzoeksgroep een beperkt aantal kinderen van vaderjoden. Deze respondenten hebben alleen een Joodse grootvader via de vaders- of moederskant en worden in dit onderzoek aangeduid als 'grootvaderjoden'.

### 2.3 De drie vergelijkingsrichtingen nader uitgewerkt

#### *Vergelijkingsrichting 1: longitudinale vergelijking*

Het OJIN 2009 is een herhalingsonderzoek: de deelnemers aan het onderzoek uit 1999 zijn in 2009 opnieuw benaderd. Aan het eind van de in 1999 gehouden interviews werd aan de respondenten gevraagd of zij bereid waren tot deelname aan een vervolgonderzoek. Van degenen die hier positief tegenover stonden zijn adresgegevens bewaard. In totaal waren 819 personen (ruim 80%) bereid tot deelname aan een eventueel vervolgonderzoek.

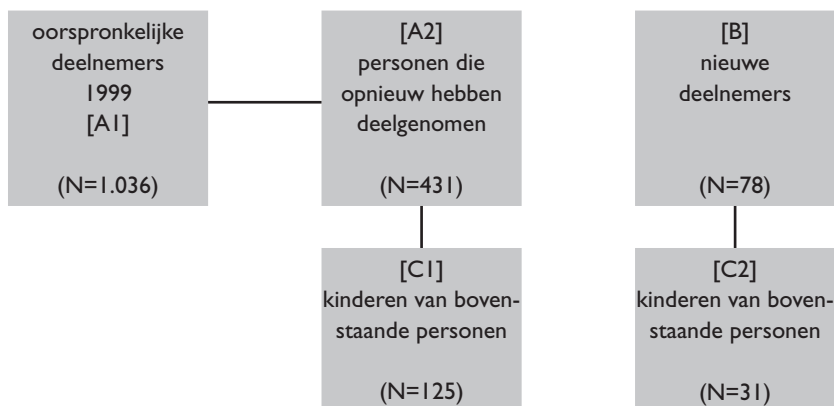
**Schema 2.1** Overzicht van de uitval bij het herhalingsonderzoek, naar reden van uitval



Van deze personen (met uitzondering van de oudsten, geboren in 1920 of eerder) zijn met behulp van diverse bronnen de adresgegevens gecontroleerd. In een aantal gevallen bleek de betreffende persoon overleden, in andere gevallen naar het buitenland verhuisd. Omdat het een onderzoek onder Joden *in Nederland* betrof, vielen deze laatste personen buiten de doelgroep. Het resultaat was een bestand van 720 personen (zie schema 2.1). Deze personen ontvingen begin 2009 een brief met een vooraankondiging van het onderzoek via JMW en later een schriftelijke vragenlijst van het NIDI. Tijdens deze fase bleek een aantal personen overleden dan wel vanwege hoge leeftijd niet meer in staat tot deelname. Het uiteindelijke deelnemersaantal na drie rappels bedroeg 431, hetgeen neerkomt op een respons van 62,4 procent (431/691).

### *Vergelijkingsrichting 2: jongeren en ouderen*

Bij de opdrachtgever (JMW) bestond de behoefte om het beeld uit 1999 te actualiseren. Verder wenste JMW meer zicht te krijgen op de situatie van jongeren tussen 18 en 25 jaar. Omdat de jongste deelnemers aan het onderzoek uit 1999 inmiddels 28 jaar of ouder waren, diende de onderzoeksgroep aangevuld te worden. Net als bij het onderzoek in 1999 is bij de aanvulling gestreefd naar een zo goed mogelijk representativiteit. Voor de hand liggende bronnen, zoals ledenlijsten van Joodse jongeren- en studentenverenigingen, zijn daarom niet als steekproefkader gebruikt. In plaats daarvan is gekozen voor de benadering waarbij aan de deelnemers aan het herhalingsonderzoek (groep A in schema 2.2) is gevraagd om adressen van eventuele kinderen van 18 jaar en ouder en woonachtig in Nederland door te geven, zodat deze kinderen ook konden worden benaderd voor het onderzoek (groep Cr). Omdat naar verwachting op deze wijze te weinig jongeren zouden kunnen worden gerekruteerd zijn mogelijkheden van aanvulling onderzocht. Daarbij is gekozen voor een methode waarbij deelnemers aan een JMW-Panel zijn benaderd. Dit panel was ooit samengesteld met als doel mensen uit de doelgroep te raadplegen over bepaalde voor JMW relevante onderwerpen. Dit betrof mensen die wel bekend waren bij JMW maar die – een enkele uitzondering daargelaten – geen gebruikers van JMW-diensten waren. De betreffende personen (groep B in onderstaand schema) is gevraagd om *zelf* deel te nemen aan het onderzoek, maar ook om adressen van eventuele kinderen van 18 jaar en ouder en woonachtig in Nederland door te geven (groep C2 in onderstaand schema).

**Schema 2.2** De verschillende onderzoeksgroepen

Voor de dataverzameling onder de nieuwe deelnemers is dezelfde procedure gevolgd als bij het herhalingsonderzoek. Alle 158 personen uit het JMW-Panel ontvingen begin 2009 via JMW een brief met een vooraankondiging van het onderzoek en later een schriftelijke vragenlijst van het NIDI. Tijdens deze fase bleek een klein deel (N=4) van de personen overleden, dan wel niet traceerbaar. Het uiteindelijke deelnemersaantal na drie rappels bedroeg 78, hetgeen neerkomt op een respons van 50,6 procent (78/154).

### *Vergelijkingsrichting 3: Intergenerationele vergelijking*

Teneinde de onderzoeksgroep te verjongen, maar ook om na te gaan in hoeverre er tussen ouders en hun kinderen sprake is van overdracht van Joodse binding is aan de A- (herhalingsonderzoek) en B-respondenten (JMW-Panel) gevraagd of zij adressen van eventuele kinderen van 18 jaar en ouder en woonachtig in Nederland wilden doorgeven, zodat deze kinderen konden worden benaderd voor het onderzoek. Van de 509 A- en B-respondenten hadden 301 personen minstens één kind in de doelgroep (18 jaar en ouder en wonend in Nederland). Van deze personen hebben er 114 (37,9 procent) daadwerkelijk één of meer kinderen opgegeven. In totaal werden 192 kinderen opgegeven. Na controle bleken 180 adressen bruikbaar. Omdat groot belang werd gehecht aan de deelname van jongeren, is aan de vragenlijst, naast een informatiefolder, een attentie in de vorm van een bioscoopbon toegevoegd. Het verzenden van de vragenlijsten aan de kinderen van de respondenten heeft getrappt plaatsgevonden aangezien de adressen pas in de loop van het onderzoek beschikbaar kwamen. Het aantal volledig ingevulde vragenlijsten na twee rappels bedroeg

156, hetgeen neerkomt op een respons van 83,7 procent (156/180). Om na te gaan in hoeverre er tussen generaties binnen familieverband sprake is van overdracht van Joodse binding zijn de gegevens van de ouders en kinderen met elkaar in verband gebracht. Er is volledige informatie beschikbaar over in totaal 153 ouder-kind koppels. Door de antwoorden van ouders en kinderen te vergelijken kan worden nagegaan in hoeverre er sprake is van continuïteit in Joodse binding, wanneer er verwatering optreedt, of banden juist worden aangehaald.

### *De vragenlijst*

De vragenlijst van de deelnemers aan het herhalingsonderzoek bevat deels vragen over zaken die in 1999 ook al aan de orde kwamen. Hierdoor kan worden nagegaan of er bijvoorbeeld op het terrein van Joodse binding veranderingen zijn opgetreden in de afgelopen 10 jaar. Verder is een aantal nieuwe onderwerpen toegevoegd, zoals de behoefte aan Joodse voorzieningen en de rol van internet bij contacten met andere leden van de Joodse gemeenschap in Nederland en daarbuiten.

De nieuwe respondenten ontvingen een vergelijkbare vragenlijst als de deelnemers aan het herhalingsonderzoek. In de vragenlijst was een extra module opgenomen met vragen over diverse sociaal-demografische onderwerpen (zoals ouders en broers/zussen). Deze informatie was voor de A-repondenten al bekend uit het onderzoek van 1999.

## **2.4 Het onderzoek van 1999: de steekproef**

Een belangrijke doelstelling van het OJIN 1999 was om een zo representatief mogelijk beeld te schetsen van de in Nederland woonachtige bevolking met een Joodse achtergrond en hun binding met het Jodendom. Bestanden die de totale bevolkingsgroep omvatten of daarvan een representatieve afspiegeling vormen ontbraken, waardoor het trekken van een aselechte steekproef niet mogelijk was. De meest geëigende manier om, bij afwezigheid van een steekproefkader, toch een min of meer representatieve steekproef te krijgen, is het trekken van een aselechte steekproef uit de gehele Nederlandse bevolking, waarna vervolgens wordt nagegaan of de geadresseerde tot de doelgroep van het onderzoek behoort volgens de in het onderzoek gekozen definitie: personen in de leeftijd vanaf 18 jaar met minimaal één Joodse ouder. De praktische bezwaren hiervan zijn echter evident: vanwege de verwachte gemiddelde trefkans (aanzienlijk minder dan één procent) is dit een dure en tijdrovende methode.

Om deze reden is bij de opzet van het OJIN 1999 gekozen voor een alternatieve methode waarbij (1) is uitgegaan van een representatief openbaar adressenbestand, het KPN-bestand met alle niet-geheime privé telefoonaansluitingen in Nederland, waaruit (2) door voorkeuze van enige honderden 'mogelijk Joodse en Israëliische'<sup>2</sup> achternamen de kans op het treffen van een tot de doelgroep van het onderzoek behorende persoon wordt verhoogd. Het benaderen van personen op basis van 'mogelijk Joodse achternamen' brengt echter een aantal nadelen met zich mee. Zo zijn bepaalde categorieën niet of onvolledig vertegenwoordigd in de steekproef. Dit betreft (a) personen met een niet als 'mogelijk Joods' geïdentificeerde naam, (b) (gemengd) gehuwde Joodse vrouwen die de naam van hun echtgenoot dragen en (c) personen met alleen een Joodse moeder. Daarnaast brengt het gebruik van een telefoonsteekproef met zich mee dat personen zonder (eigen) vaste telefoonaansluiting en personen met een geheim telefoonnummer, niet zullen voorkomen in de steekproef. Om de hierboven genoemde ondervertegenwoordiging van gemengd gehuwde Joodse vrouwen en het vrijwel geheel ontbreken van personen met alleen een Joodse moeder te corrigeren, zijn deze groepen via de zogenaamde *sneeuwbalmethode* aan de steekproef toegevoegd. Aan alle deelnemers aan het onderzoek in 1999 is gevraagd één of meer adressen te verstrekken van familieleden of bekenden met alleen een Joodse moeder, van gemengd gehuwde vrouwen, alsmede van niet zelfstandig wonende Joodse jongeren. Een op toevallsbasis geselecteerd deel van de op deze wijze verkregen personen is vervolgens benaderd met het verzoek aan het onderzoek mee te werken. Totaal is op deze wijze bruikbare informatie verkregen van 1.036 personen. De response bedroeg 54 procent. Een ijking van de samenstelling van de onderzoeksgroep op een aantal voor het onderzoek relevante kenmerken (voor details zie: Van Solinge & De Vries 2001: 23 e.v.) leerde dat personen met alleen een Joodse moeder, gehuwde vrouwen en jonge mannen waren ondervertegenwoordigd. Mannen uit de vooroorlogse generatie en personen woonachtig in Groot-Amsterdam waren daarentegen oververtegenwoordigd.<sup>3</sup> Hoewel dus het onderzoek van 1999 niet in alle opzichten representatief geacht kan worden voor de in Nederland wonende Joden, is die representativiteit met de beschikbare mogelijkheden zo dicht mogelijk benaderd door middel van herweging. Buitenlandse Joden en

- 
- 2 Als criterium hierbij werd gehanteerd dat de kans dat de drager van die naam daadwerkelijk een Joodse achtergrond had groter of gelijk moest zijn aan 1 op 5. In werkelijkheid voldeden slechts enkele namen aan deze eis en bleek de zogenaamde trefkans daardoor veel kleiner, namelijk 1 op de 11,5.
  - 3 Teneinde hiervoor te corrigeren is bij de meeste analyses een weegfactor toegepast. De gegevens in de tabellen betreffen gewogen resultaten.

met name Israëliërs zijn in het onderzoek van 1999 sterk ondervertegenwoordigd.<sup>4</sup> Bij de herweging is – vanwege het ontbreken van referentiegegevens – niet gestreefd naar representativiteit op dit punt. Het onderzoek in 1999 is dan ook slechts representatief te noemen voor de Joodse bevolking met een voornamelijk Nederlandse achtergrond. Dat neemt niet weg dat in het onderzoek zowel zeer bij de Joodse gemeenschap betrokken personen vertegenwoordigd zijn, als personen die weliswaar een Joodse achtergrond hebben, maar geen of nauwelijks meer banden met de Joodse gemeenschap.

## **2.5 Het onderzoek van 2009: de steekproef**

Ook bij de opzet van het OJIN 2009 was het ontbreken van bestanden die een representatieve afspiegeling vormen van de Joodse bevolkingsgroep in Nederland een belangrijke handicap. Gezien de enorme kosten en inspanningen die gemoeid waren met de realisatie van het onderzoek in 1999 is afgezien van de toenmaals gehanteerde methode op basis van Joodse achternamen.<sup>5</sup> In plaats daarvan is de oorspronkelijke onderzoeksgroep aangevuld met (a) personen uit het zogenaamde JMW-Panel, (b) kinderen van deelnemers aan het herhalingsonderzoek en (c) kinderen van de nieuwe deelnemers uit het JMW-Panel. Hoewel de achterliggende doelstelling bij de gehanteerde onderzoeksopzet was om te streven naar zo goed mogelijke representativiteit, stond al van te voren vast dat dat niet volledig zou lukken. Selectiviteit dreigde in een aantal fasen van het onderzoek. Allereerst gaven niet alle deelnemers aan het onderzoek in 1999 toestemming om opnieuw benaderd te worden. Vervolgens werden de oudste deelnemers uit 1999 niet meer benaderd in 2009. Verder deed niet iedereen die in 2009 werd benaderd ook daadwerkelijk mee. En tenslotte gaf niet iedere respondent kinderen op.

Om zo goed mogelijk zicht te krijgen op mogelijke bronnen van vertekening is in het onderzoek expliciet aandacht besteed aan het opsporen van aard en omvang van de selectiviteit en de mogelijke consequenties voor de resulta-

---

4 Het onderzoek telde 49 personen met een Israëlische achtergrond (Israëlische nationaliteit en/of geboren in Israël). Dit komt neer op circa vijf procent van de onderzoeksgroep. Naar schatting maakten de Israëliërs in 1999 14 procent uit van de Joodse bevolking in Nederland.

5 Er zijn toen bijna 9.000 personen benaderd. Van de 7.000 personen waarmee contact kon worden gelegd, behoorden ruim 5.500 niet tot de doelgroep.



ten. Om dit te onderzoeken zijn verschillende statistische analyses uitgevoerd<sup>6</sup> waarbij is gekeken of twee groepen (bijvoorbeeld uitvallers en niet-uitvallers) van elkaar verschillen op een aantal demografische controlevariabelen (leeftijd, geslacht, Joodse afkomst) en een aantal inhoudelijke variabelen (Joodse betrokkenheid). Hieronder komen de vier belangrijkste bronnen van selectiviteit aan de orde.

### *Uitval tussen 1999 en 2009*

Tussen 1999 en 2009 zijn personen uitgevallen doordat zij ofwel geen toestemming gaven voor benadering in verband met een vervolgonderzoek (N=217), ofwel door een keuze van de onderzoekers om personen geboren in 1920 of eerder niet nogmaals te benaderen (N=60). De vraag is in welke mate er selectiviteit is opgetreden in de onderzoeksgroep door de uitval van deze deelnemers. De statistische analyses duiden erop dat degenen die in 1999 geen toestemming gaven voor deelname aan het herhalingsonderzoek gemiddeld ouder waren. Verder waren er meer weigeringen onder mensen die sterk religieus gebonden waren, alsook onder mensen die juist een lage sociaal-culturele betrokkenheid bij het Jodendom hadden. Ook personen die erg gevoelig zijn voor antisemitisme weigerden vaker. De door de onderzoekers in verband met hoge leeftijd niet meer benaderde personen hadden relatief vaker twee Joodse ouders. Verder hadden deze personen een relatief sterke binding met de Joodse gemeenschap, een sterke band met Israël en een lagere Joods-culturele betrokkenheid.<sup>7</sup> Consequentie van het bovenstaande is dat in de onderzoeksresultaten mogelijk sprake is van een onderschatting van religieuze betrokkenheid en een overschatting van Joods-culturele betrokkenheid. Daar staat tegenover dat in het onderzoek als geheel de minst-betrokkenen ook het minst tot deelname aan het onderzoek geneigd waren. Dit leidt juist tot een overschatting van de betrokkenheid.

### *Non-response: wijken weigeraars af van de deelnemers?*

Bij sociaalwetenschappelijk survey-onderzoek is de respons nooit compleet. Een deel van de steekproefpersonen kan bijvoorbeeld door verhuizing niet meer worden bereikt. Voorts is ook altijd een deel niet bereid om mee te doen.

---

6 Zie Bijlage 3 voor achterliggende analyses.

7 Dit laatste kan goed met hoge leeftijd samenhangen. Het is bekend dat de zeer ouden minder de deur uit gaan.

In dit onderzoek bedroeg deze zogenaamde non-response 37,5 procent. Een zeer gangbaar verschijnsel is dat vooral personen uit de lagere sociaal-economische strata en minder bij een onderwerp betrokken personen van deelname afzien. De resultaten van de statistische analyses (zie bijlage 3) duiden er echter op dat van een dergelijke selectiviteit in dit onderzoek geen of nauwelijks sprake is. Sekse, opleidingsniveau, Joodse achtergrond (1 of 2 Joodse ouders), religieuze betrokkenheid, betrokkenheid bij de Joodse gemeenschap en houding ten opzichte van Israël zijn niet significant anders bij degenen die wel en degenen die niet aan het onderzoek in 2009 meedoen. Alleen op het punt van Joods-culturele betrokkenheid zijn er lichte verschillen. Personen die in 2009 wel benaderd zijn, maar niet meer deelnamen zijn minder Joods-cultureel betrokken dan degenen die wel deelnamen. Verder blijkt de naoorlogse generatie meer geneigd tot deelname aan het herhalingsonderzoek dan jongere en oudere leeftijdsgroepen.

### *Verschillen tussen A- en B-respondenten*

Een andere relevante vraag is in hoeverre de B-respondenten, die via het JMW-Panel zijn benaderd, afwijken van de A-respondenten. Zijn zij bijvoorbeeld meer Joods gebonden of betrokken? Hoewel het bij het panel gaat om niet-JMW-gebruikers kan niet a-priori worden aangenomen dat het om minder bij de Joodse gemeenschap betrokken personen gaat. De analyses duiden erop dat er inderdaad verschillen zijn tussen de A- en B-respondenten, maar dat die verschillen niet eenduidig in één richting wijzen. De A-respondenten hebben een sterkere binding op het terrein religie/feesten/gebruiken. De B-respondenten zijn meer Joods-cultureel betrokken en definiëren zichzelf vaker onomwonden als Jood. Dit houdt echter niet bij voorbaat ook een sterkere betrokkenheid in. Het cijfer dat men zichzelf voor de eigen Joodse betrokkenheid geeft verschilt namelijk niet significant tussen de A- en B-respondenten. A-respondenten zijn gemiddeld genomen ook ouder; B-respondenten zijn vooral babyboomers (geboren in de periode tussen 1946 en 1959).

### *Wie geeft kinderen op?*

Zoals gezegd is aan de A (herhalingsonderzoek) en B (JMW-) respondenten gevraagd of zij adressen van eventuele kinderen van 18 jaar en ouder en woonachtig in Nederland wilden doorgeven, zodat deze kinderen konden worden benaderd voor het onderzoek. Het gevaar dat hier op de loer ligt is dat alleen betrokken respondenten adressen doorgeven of dat alleen betrokken kinderen worden opgegeven. Als dat het geval is, zou de betrokkenheid in de kinder-

groep (de C-respondenten) worden overschat. Een en ander blijkt echter niet uit de resultaten van de statistische analyse. Noch de eigen betrokkenheid van de ouder, noch die van het kind voorspelt of een ouder wel of niet kinderen opgeeft voor deelname. Er lijkt dus geen sprake van een vertekening in de veronderstelde richting. Het enige kenmerk dat significant samenhangt met de opgave van kinderen is het geboortecohort van de ouder. De babyboomers zijn meer dan andere leeftijdsgroepen geneigd om hun kinderen op te geven. Dat is niet zo gek. Er is in de begeleidende brief naar de ouders namelijk aangegeven dat er in het onderzoek naar werd gestreefd om jongeren te bereiken. De kinderen van de vooroorlogse deelnemers vallen niet meer onder deze omschrijving.

## 2.6 Conclusie

In het voorjaar van 2009 vond de dataverzameling van het ‘Onderzoek onder de Joden in Nederland 2009’ plaats. Van de 1.027 verzonden vragenlijsten werden er 668 ingevuld geretourneerd. Dit leverde complete informatie op over 665 personen. De response voor het totale onderzoek komt daarmee op 65 procent. Van deze personen deden er 431 ook mee aan het onderzoek in 1999, 78 personen werden als nieuwe respondent gerekruteerd via het JMW-Panel. De overige 156 personen waren kinderen van de oorspronkelijke deelnemers en kinderen van de JMW-panelleden.<sup>8</sup> Net als in het ‘Onderzoek onder de Joden in Nederland 1999’ is in dit onderzoek gestreefd naar een zo groot mogelijke mate van representativiteit. Een analyse van mogelijke knelpunten en bedreigingen op dit punt leert dat deze doelstelling niet al te zeer geweld is aangedaan met de gekozen onderzoeksopzet. De deelnemers aan het herhalingsonderzoek in 2009 verschillen weliswaar op een aantal punten van die in 1999, maar dat is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het feit dat de oudste deelnemers uit de vooroorlogse generatie niet meer deelnamen. Verder blijkt er bij de opgave van ‘kinderen’ nauwelijks sprake van enige selectiviteit. Een punt van aandacht is evenwel de verschillen tussen deelnemers uit het herhalingsonderzoek en JMW-panelleden. Hoewel die verschillen niet eenduidig een kant op wijzen en er geen reden is om aan te nemen dat panelleden duidelijk meer betrokken zijn bij de Joodse gemeenschap, zijn er op onderdelen wel verschillen tussen beide groepen. Om deze reden zullen de resultaten

---

8 Drie vragenlijsten waren onbruikbaar omdat ze door de niet-Joodse partner van een overleden Joodse respondent waren ingevuld, of omdat een persoon niet-Joods bleek te zijn.

voor beide groepen waar dat relevant is apart worden gerapporteerd. Net als in het onderzoek van 1999 zijn buitenlandse Joden en met name Israëliërs sterk ondervetegenwoordigd. Dit onderzoek biedt dan ook geen inzicht in de wijze waarop deze groep zich verbonden voelt met het Jodendom en in hoeverre zij daarin verschillen met de Nederlandse Joden. Verder dient de lezer erop attent te zijn dat zowel in het onderzoek van 1999 als dat van 2009 personen die wel een Joodse achtergrond, maar geen of weinig Joodse binding hebben, zijn ondervetegenwoordigd. Het is evenwel niet bekend in welke mate dat het geval is. De vertekening leidt in elk geval tot een overschatting van de in dit onderzoek gevonden Joodse binding.

## 3 Sociaal-demografisch profiel 2009

In dit hoofdstuk wordt een sociaal-demografisch profiel geschetst van de onderzoeksgroep. Gestart wordt met de uitkomsten van een nieuwe schatting van het aantal Joden in Nederland, die als aanvulling op het survey-onderzoek werd uitgevoerd. De in de daarop volgende paragrafen gepresenteerde gegevens hebben betrekking op de 665 deelnemers aan het onderzoek in 2009. De onderzoeksgroep bestaat uit personen die ook in 1999 deelnamen, uit nieuw gerekruteerde deelnemers (afkomstig uit het zogenaamde JMW-Panel) en uit de kinderen van beide groepen. Deze drie subgroepen worden in een aantal van de hieronder te presenteren tabellen naar hun sociaal-demografische samenstelling vergeleken met de oorspronkelijke steekproef van 1999. Deze laatste is beschikbaar in ruwe vorm en in een door herweging gecorrigeerde vorm.

### 3.1 Inleiding

In het onderzoek in 1999 werd veel aandacht besteed aan het schetsen van een zo representatief mogelijk beeld van de onderzoeksgroep. Daartoe werden de resultaten van het onderzoek met behulp van een breed arsenaal aan methoden geijkt aan bestaande deelbestanden en tenslotte door middel van schattings-technieken herwogen. Het resultaat was een zo goed mogelijke beschrijving van de Nederlandse bevolking met Joodse achtergrond aan het begin van de eenentwintigste eeuw. In het onderzoek in 2009 ligt het accent op de jongere generatie, het in kaart brengen van verandering sinds 1999 bij individuen en een vergelijking tussen ouders en kinderen in 2009. In 2009 is niet gestreefd naar representativiteit voor de totale Joodse groep in Nederland. Wel is achteraf gecontroleerd of niet bepaalde groepen, bijvoorbeeld die met een sterke of juist een zwakke binding aan het Jodendom, sterk waren oververtegenwoordigd.

In de tabellen van dit hoofdstuk wordt hier en daar een vergelijking getrokken tussen de kenmerken van de respondenten in beide onderzoeken. Strikt genomen is dat dus niet helemaal verantwoord, aangezien de steekproef slechts in 1999 aanspraak kon maken op representativiteit. Aan de ontwikkelingen die de tabellen tussen beide peiljaren laten zien, mag dan ook slechts een indicatieve betekenis worden toegekend.

### 3.2 Schatting van het aantal Joden in Nederland

In 1999 werd de omvang van Joodse bevolking in Nederland (inclusief buitenlandse Joden) geschat tussen de 41 en 45 duizend zielen, met 43.000 als meest waarschijnlijk geachte cijfer. Zeventig procent hiervan bedroeg halachische Joden en dertig procent vaderjoden. Met het beschikbaar komen van nieuwe aanvullende bronnen was er reden aan te nemen dat het aantal Joden in het onderzoek van 1999 mogelijk was onderschat. Dit heeft geresulteerd in een aanvullende opdracht tot een nieuwe schatting van de omvang van de Joodse bevolking in Nederland in de jaren 2000, 2010 en 2020. De uitgebreide uitkomsten en technische verantwoording van deze berekeningen zijn te vinden in bijlage 1 van dit rapport. Hier wordt volstaan met een samenvatting van de bevindingen.

Een confrontatie van de recent beschikbaar gekomen informatie van de Maror-registratie en de uitkomsten van de in 2000 uitgevoerde schattingen doen vermoeden dat de bij de berekeningen gebruikte beginpopulatie sterker is onderschat dan destijds voorzien, terwijl ook de gehanteerde aannames met betrekking tot sterfte en migratie mogelijk niet meer actueel waren. Rekening houdend met deze factoren komt een nieuwe schatting van het aantal Joden in 2000 te liggen rond de 50.725 zielen. De nieuwe schattingen voor 2010 komen uit op rond de 52.650 duizend, waaronder ongeveer 37.000 personen (70%) met twee Joodse ouders of een Joodse moeder en circa 15.700 personen (30%) met alleen een Joodse vader (zie bijlage 1, tabel 1M). Met enige slagen om de arm – die onder meer te maken hebben met het gebruik van verschillende schattingsmethoden – kan worden gesteld dat het aantal Joden licht is gestegen sinds 2000. In de periode tot 2020 zal de populatie naar verwachting met ca. 1.500 zielen toenemen. Achter deze lichte groei gaan echter wijzigingen in de samenstelling van de groep schuil. De toegenomen immigratie van Israëliërs het afgelopen decennium leidt ertoe dat de Joodse bevolking in Nederland in toenemende mate bestaat uit Joden met een niet-Nederlandse achtergrond. De omvang van deze groep wordt geschat op rond de 10.000 immigranten, vooral Israëliërs (zie ook bijlage 2). In de steekproef waarvan het onderzoek uit 1999 zich bediende, waren de Israëliërs ondervertegenwoordigd<sup>1</sup> en dat geldt eens te meer voor de steekproef van het onderzoek 2009 (zie ook hoofdstuk 2).

---

1 Zie Bijlage 2 voor meer informatie over Israëliërs in Nederland.

### 3.3 Leeftijdsopbouw van de onderzoeksgroep

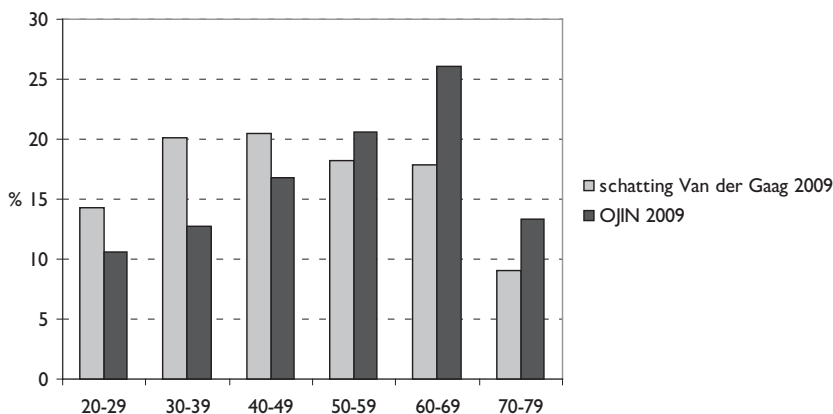
Aan het onderzoek werd deelgenomen door 665 personen variërend in leeftijd van 17 tot 88 jaar. De gemiddelde leeftijd bedroeg 53,2 jaar. Tabel 3.1 geeft een overzicht van de leeftijdsverdeling van de deelnemers aan het onderzoek in 2009, zowel voor de totale onderzoeksgroep (2<sup>e</sup> kolom), als voor de afzonderlijke subgroepen (3<sup>e</sup>-5<sup>e</sup> kolom). In vergelijking met het onderzoek uit 1999 (laatste kolom), telt het huidige onderzoek meer jongeren.<sup>2</sup> De gemiddelde leeftijd in beide onderzoeken is echter nagenoeg gelijk. De deelnemers aan het herhalingsonderzoek zijn gemiddeld genomen het oudst. Een op de tien was ten tijde van het onderzoek tussen de 60 en 69 jaar (geboren tussen 1940 en 1949). De uit het JMW-Panel gerekruteerde deelnemers zijn gemiddeld iets jonger. Deze groep wordt sterk gedomineerd door de 'babyboomers', dat wil zeggen degenen die geboren zijn tussen 1946 en 1959 (op het moment van onderzoek 50-64 jaar). Ongeveer de helft van de 'kinderen' is jonger dan 30 jaar. Ondanks het grotere aandeel jongeren in het onderzoek in 2009 is de onderzoeksgroep in zijn geheel relatief oud. Een indicatie daarvoor wordt verkregen door vergelijking van leeftijdsverdeling van de geschatte populatie (schatting Van der Gaag, zie bijlage 1) met de feitelijke leeftijdsverdeling in de onderzoeksgroep. De resultaten zijn weergegeven in figuur 3.1. Een vergelijking van de staven maakt duidelijk dat in het onderzoek van 2009 de leeftijdsgroepen tot 50 jaar zijn ondervertegenwoordigd, terwijl de ouderen zijn oververtegenwoordigd.

---

2 Dit is een direct uitvloeisel van de onderzoeksdesign, waarbij is gestreefd naar een verjonging van de onderzoeksgroep.

**Tabel 3.1** Leeftijdverdeling in het onderzoek van 2009 en 1999 (verticaal gepercentreerd)

	OJIN 2009			OJIN 1999	
	totale groep	deelnemers herhalingsonderzoek	JMW-panel	kinderen	
< 20	2,0	--	--	8,3	0,8
20-29	9,8	0,2	1,3	40,4	7,9
30-39	11,7	7,9	5,1	25,6	12,5
40-49	15,5	13,7	16,7	19,9	16,9
50-59	19,1	19,5	44,9	5,1	25,6
60-69	24,2	31,6	30,8	0,6	16,7
70-79	12,3	18,8	1,3	--	10,4
> 80	5,4	8,4	--	--	8,7
N	665	431	78	156	1.036
gemiddelde leeftijd	53,2	60,6	54,8	32,0	53,8

**Figuur 3.1** Leeftijdverdeling 20-79 jarigen in het OJIN 2009 vergeleken met de leeftijdsverdeling volgens de schatting van Van der Gaag voor 2009

### 3.4 Joodse achtergrond

Net als in het onderzoek in 1999 wordt in 2009 een brede definitie van het begrip 'Jood' gehanteerd. Het onderzoek beperkt zich namelijk niet tot halachische Joden (Joden volgens de joodse wet, dat wil zeggen personen met ten



minste een Joodse moeder of tot het Jodendom toegetreden); ook vaderjoden, dat wil zeggen personen met alleen een Joodse vader, maken deel uit van de onderzoekspopulatie. Doordat in het onderzoek is gevraagd naar de Joodse achtergrond van de ouders is het mogelijk om halachische Joden nader te onderscheiden in personen met twee Joodse ouders, personen met alleen een Joodse moeder en personen die tot het Jodendom zijn toegetreden. Tabel 3.2 geeft een overzicht van de Joodse achtergrond van de deelnemers aan het onderzoek van 1999 (2<sup>e</sup> kolom) en 2009 (kolom 3 en volgende). In het OJIN 1999 had een ruime meerderheid van de deelnemers twee Joodse ouders: daarnaast had 14 procent alleen een Joodse moeder en 27 procent alleen een Joodse vader. Tot slot bleek een klein deel van de deelnemers alleen een Joodse grootvader te hebben. Een vergelijkbaar aantal personen had geen Joodse ouders, maar was toegetreden tot het Jodendom. Door de in 1999 gekozen steekproefopzet (personen werden gekozen op basis van hun Joodse achternaam) was van begin af aan duidelijk dat personen met alleen een Joodse moeder in die steekproef ondervertegenwoordigd zouden zijn. Ook op een aantal andere punten (leeftijd, regio) was vrijwel zeker sprake van vertekening. Teneinde een meer representatieve verdeling te verkrijgen, werd op de steekproef herweging toegepast. Uiteindelijk leverde dit de volgende verdeling op: 47 procent met twee Joodse ouders, 24 procent met alleen een Joodse moeder en 29 procent met alleen een Joodse vader.<sup>3</sup> Het selectieve karakter van de onderzoeksgroep uit 1999 werkt door in het onderzoek van 2009, dat voor een belangrijk deel bestaat uit personen die ook in 1999 deelnamen. De samenstelling wat betreft Joodse achtergrond van deelnemers aan het herhalingsonderzoek (4<sup>e</sup> kolom) is vrijwel identiek aan die in 1999. Ook de uit het JMW-Panel gerecruteerde deelnemers bestaat voor ruim de helft uit personen met twee Joodse ouders. Er zijn ongeveer net zoveel personen met alleen een Joodse moeder als personen met alleen een Joodse vader. De groep 'JMW-panelleden' bevat relatief veel toegetreden en ook een klein aandeel 'grootvaderjoden': personen met alleen een Joodse grootvader via de vaders- of moederskant. In het OJIN 2009 zijn ook kinderen van de oorspronkelijke respondenten ondervraagd (6<sup>e</sup> kolom). Deze groep bevat relatief veel 'grootvaderjoden'.

---

3 Bij de herweging zijn personen met alleen een Joodse grootvader en toegetreden personen buiten beschouwing gelaten.

**Tabel 3.2** Joodse achtergrond van deelnemers aan het onderzoek van 2009 en 1999 (verticaal gepercenteerd)

	OJIN 1999 <sup>a</sup> OJIN 2009		waarvan:		
			deelnemers herhalings- onderzoek	JMW- panel	kinderen
<i>Joodse afkomst</i>					
beide ouders Joods	57 (47)	52	56	51	43
moeder Joods	14 (24)	17	16	18	20
vader Joods	27 (29)	24	26	19	19
grootvader jood	1	6	1	8	17
toegetreten	1	1	1	4	--
N	1.036	665	431	78	156

a: Getallen tussen haakjes betreffen de herwogen cijfers.

### 3.5 Lidmaatschap joodse gemeente

Van de respondenten aan het onderzoek in 2009 is 34 procent lid van een joodse gemeente. Dit is een iets hoger aandeel dan in 1999. Dit percentage zegt niet zo veel, omdat het is berekend op het totaal van de onderzoekspopulatie, dus inclusief de niet-halachische Joden. De mogelijkheid tot lidmaatschap van de gevestigde joodse gemeenten<sup>4</sup> is echter tot de halachische Joden beperkt, zodat alleen zij de potentiële ledenpopulatie vormen. Als deze groep als uitgangspunt wordt genomen, is 45 procent van de ondervraagden lid van een joodse gemeente. Dit varieert per regio. Van de in Groot-Amsterdam wonende halachische Joden is 52 procent lid van een joodse gemeente. Daarbuiten is ongeveer 35 procent lid.

In de OJIN 2009 steekproef is dus 45 procent van de halachische Joden lid van een joodse gemeente. In de werkelijke populatie halachische Joden in Nederland, of beter, de *geschatte* populatie, is dat percentage echter lager, namelijk circa 22 procent. Hieruit moeten we concluderen dat de OJIN steekproef in dit opzicht vertekend is en een oververtegenwoordiging van kerkelijk gebonden

4 Het lidmaatschap van Beit Ha'Chidush staat sinds november 2005 open voor personen met alleen een Joodse vader. Van de huidige Beit Ha'Chidush-leden heeft nu ca. een derde een patrilineaire Joodse afkomst (zie: <http://www.beithachidush.nl/welkom/Vaderjodenwelkom.html>)

heeft. Eerder werd een zelfde conclusie getrokken voor het OJIN 1999 (De Vries 2001). Deze oververtegenwoordiging van kerkelijk gebondenen is waarschijnlijk van invloed op het totaal van bevindingen in beide onderzoeken, in die zin dat de betrokkenheid bij het Jodendom wordt overschat.

**Tabel 3.3** Lidmaatschap van een joodse gemeente naar soort kerkgenootschap, 2009 en 1999 (verticaal gepercentageerd)

	OJIN 1999	OJIN 2009	waarvan:		
			deelnemers herhalings- onderzoek	JMW- panel	kinderen
<i>Bent u lid van een joodse gemeente?</i>					
lid NIK of NIHS-gemeente	17	19	20	18	19
lid Progressief Joods Verbond (vroegere LJG)	10	10	11	8	5
lid PIG	3	3	4	1	3
lid overig joods kerkgenootschap (o.a. Beit Ha'Chidush)	1	2	2	3	3
geen lid	69	66	64	71	71
N	1.030	655	423	78	154

### 3.6 Regionale verdeling

In het onderzoek in 1999 was sprake van een sterke concentratie van de respondenten in Groot-Amsterdam. De helft was woonachtig in Amsterdam of randgemeenten (voornamelijk Amstelveen), slechts 14 procent woonde buiten de Randstad. Op basis van diverse schattingstechnieken werd vastgesteld dat een aandeel van 44 procent in Groot-Amsterdam een realistischer aandeel was (Van Solinge & De Vries 2001). De regionale verdeling van de deelnemers aan het onderzoek in 2009 lijkt minder scheef verdeeld en komt zelfs dicht in de buurt van de geschatte werkelijke verdeling in 1999. Tabel 3.4 toont de verdeling voor de onderzoeksgroep als geheel en voor de drie sub-groepen afzonderlijk. Voor alle groepen geldt dat een belangrijk deel woonachtig is in Groot-Amsterdam. Hoewel de deelnemers gerekruteerd uit het JMW-Panel en de 'kinderen' relatief meer buiten de Randstad wonen, is ook bij deze groe-

pen de concentratie in Groot-Amsterdam opmerkelijk. Ruim vier op de tien respondenten woont in Amsterdam, Amstelveen of andere randgemeenten, terwijl van de Nederlandse bevolking als geheel slechts circa vijf procent hier woonachtig is.

**Tabel 3.4** Regionale verdeling in het OJIN 1999 en 2009 (verticaal geperceenteerd)

	OJIN 1999 <sup>a</sup>	OJIN 2009	waarvan:		
			deelnemers herhalings- onderzoek	JMW- panel	kinderen
Groot-Amsterdam	50 (44)	47	47	43	46
overig Randstad	35 (32)	30	35	15	22
overig Nederland	14 (23)	24	18	42	32
N	1.036	665	431	78	156

a: Getallen tussen haakjes betreffen de herwogen cijfers.

De aantrekkingskracht van Groot-Amsterdam blijkt ook uit tabel 3.5 waarin voor de respondenten is nagegaan waar men is geboren en waar men thans woont. Van degenen geboren in Groot-Amsterdam is 97 procent daar nog steeds woonachtig. Van degenen geboren in 'Overig Randstad' is vijf procent vertrokken naar Groot-Amsterdam, terwijl van degenen die in 'Overig Nederland' (d.w.z. buiten de Randstad) zijn geboren een op de drie thans in Groot-Amsterdam woont. Van degenen die in het buitenland zijn geboren woont zelfs bijna de helft in Groot-Amsterdam.

**Tabel 3.5** Geboorteregio en woonregio van deelnemers aan het onderzoek in 2009 (verticaal geperceenteerd)

huidige woonregio	geboorteregio				
	Groot- Amsterdam	overig Randstad	overig Nederland	buitenland	allen
Groot-Amsterdam	97	5	34	49	47
overig Randstad	3	92	11	27	30
overig Nederland	--	3	55	24	24
N	183	157	234	83	657

### 3.7 Sociaal-economische status

De resultaten van het onderzoek in 2009 vormen een bevestiging van de bevindingen uit het onderzoek 1999. De Joden in Nederland behoren tot de sociaal-economische bovenlaag.

Het opleidingsniveau van de Joodse bevolking is opmerkelijk hoog. Meer dan tweederde van de ondervraagden heeft hoger beroeps- of universitair onderwijs voltooid (tabel 3.6). Wanneer de onder Joden oververtegenwoordigde 65-plussers buiten beschouwing worden gelaten, blijkt dat eens te meer. Het aandeel universitair geschoolden is dan bijvoorbeeld vier maal zo hoog als onder de gehele bevolking. De opleidingsverschillen tussen Joodse mannen en vrouwen zijn relatief gering, zij het dat mannen vaker een universitaire opleiding hebben gevolgd, terwijl vrouwen vaker een opleiding in het hoger beroepsonderwijs hebben voltooid.

**Tabel 3.6** Hoogst behaalde opleidingsniveau van deelnemers aan het onderzoek in 2009 (verticaal gepercenteerd)

	OJIN 2009		alle respondenten 18-88 jaar	totale Nederlandse bevolking	
	mannen 18-64 jaar	vrouwen 18-64 jaar		mannen 15-64 jaar	vrouwen 15-64 jaar
laag	5	8	11	31	33
midden	22	23	24	41	41
hoog	73	69	65	28	25
w.o. hbo	29	37	31	17	17
w.o wo	44	32	34	11	8
N	218	276	665	5.520	5.454

Laag: basisonderwijs, vmbo, mavo; midden: havo, vwo, mbo; hoog: hbo, w.o.

Bron: OJIN 2009; CBS Statline, Enquête Beroepsbevolking 2008

De arbeidsmarktpositie van Joodse mannen van 18-64 jaar is in grote lijnen dezelfde als die van de overeenkomstige mannelijke Nederlandse bevolking als geheel. Iets meer dan drie kwart is meer dan 12 uur per week werkzaam (tabel 3.7). De verschillen zitten met name in de achtergronden van de niet-werkzamen. Het percentage Joodse mannen dat vanwege prepensioen niet beschikbaar is voor de arbeidsmarkt, is groter. Dit wordt echter voor een deel veroorzaakt door de iets jongere ondergrens in de Enquête Beroepsbevolking die voor de totale bevolking de bron vormt. De verschillen bij de vrouwen zijn meer in het oog lopend. Het aandeel werkende vrouwen ligt bij Joden boven

dat in de totale bevolking, te weten 65 versus 59 procent. In het onderzoek van 1999 waren deze verschillen nog groter (nl. 63 versus 51).

De wekelijkse arbeidsduur van de Joodse mannen was in 1999 nog sterk vergelijkbaar met die van totale Nederlandse bevolking. In het onderzoek van 2009 komen echter duidelijke verschillen naar voren. Een derde van de mannen heeft een deeltijdbaan en combineert een baan met zorg voor kinderen. De Joodse mannen lopen hierbij voorop. In de totale groep werkende mannen in Nederland had in 2008 slechts 15 procent een deeltijdbaan. De verschillen tussen de Joodse vrouwen en de Nederlandse vrouwen in het algemeen zijn sinds 1999 kleiner geworden. De verschillen tussen beide groepen in arbeidsparticipatie en ook in de omvang van het dienstverband zijn afgenomen.

**Tabel 3.7** Binding met de arbeidsmarkt van deelnemers aan het onderzoek in 2009 (verticaal gepercentageerd)

	OJIN 2009			totale Nederlandse bevolking	
	mannen 18-64 jaar	vrouwen 18-64 jaar	alle respondenten 18-88 jaar	mannen 15-64 jaar	vrouwen 15-64 jaar
werkend (12+ uur)	76	65	55	76	59
werkloos/ werkzoekend	3	3	3	5	7
arbeidsongeschikt	2	7	3	5	9
VUT/gepensioneerd	9	4	23	4	5
onderwijsvolgend	9	12	8	8	9
huisvrouw/huisman	--	8	7	1	11
N	271	320	656	5.520	5.454

Bron: OJIN 2009; Enquête Beroepsbevolking 2008 (via CBS Staline)

De gemiddelde wekelijkse arbeidsduur van de ondervraagden is relatief hoog, namelijk ruim 30 uur voor werkende Joodse vrouwen en 39 uur voor mannen. Dit hangt wellicht deels samen met het hoge aandeel (kleine) zelfstandigen. Van de mannen werkt 32 procent voor eigen rekening. Dat is meer dan twee keer zoveel als onder Nederlandse mannen in het algemeen (16 procent). Ook bij vrouwen is het aandeel zelfstandigen hoog. Van de ondervraagde vrouwen werkt 18 procent als zelfstandige of freelancer (versus 9 procent bij Nederlandse vrouwen als geheel). Ruim een kwart van de ondervraagden oefent een wetenschappelijk beroep uit, tegen negen procent van de Nederlandse bevolking in het algemeen. Joden zijn sterk oververtegenwoordigd in medische, juridische

en economische wetenschappelijke beroepen, in de kunstzinnige en culturele beroepen (kunst, journalistiek en media) en in de commerciële sector.

### 3.8 Politieke en sociaal-culturele oriëntatie

Net als in het onderzoek van 1999 is in 2009 gevraagd naar de politieke voorkeur. Aan de respondenten werd de vraag voorgelegd: ‘Tot welke politieke partij of groepering voelt u zich het meest aangetrokken?’ Kenmerkend voor de Joodse groep in 1999 was de oriëntatie op de vvd en de PvdA en in wat mindere mate op GroenLinks, terwijl de christelijke partijen onder de Joden vrijwel geen aanhang hebben. De verschuiving in het politieke krachtenveld die Nederland sinds de Kamerverkiezingen van 1998 heeft meegemaakt is ook zichtbaar in de Joodse onderzoeksgroep. vvd en PvdA die in het onderzoek van 1999 ieder nog konden rekenen op de sympathie van bijna 30 procent van de respondenten hebben aan belang ingeboet. D66 en SP profiteren hiervan. Ondanks deze verschuivingen is de vvd nog steeds de partij die de meeste stemmen trekt. Op de voet gevolgd door D66 en de PvdA.

**Tabel 3.8** Politieke voorkeur van respondenten en totale Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder (verticaal gepercentageerd)

	<i>politieke voorkeur</i>		<i>feitelijk stemgedrag Nederlandse bevolking in 2006</i>	
	<i>OJIN 2009</i>	<i>OJIN 1999</i>	<i>allen 18 jaar en ouder</i>	<i>hoger opgeleiden</i>
CDA	3	2	21	24
PvdA	17	26	17	18
VVD	22	29	11	16
GroenLinks	9	13	4	9
SP	5	2	14	13
CU	1	1	3	4
PVV	2		4	2
D66	19	10	(in categorie overig)	(in categorie overig)
overig	3	1	4	6
geen voorkeur/ blanco	18	17	20	9
<b>N</b>	<b>665</b>	<b>1.036</b>	<b>2.806</b>	<b>768</b>

Bron: OJIN 2009, Vraagstelling: ‘Tot welke partij of groepering voelt u zich het meest aangesproken?’ (peildatum januari 2009)

Nationaal Kiezersonderzoek 2006 (NKO): Stemgedrag stemgerechtigden Tweede Kamerverkiezingen 22-11-2006

### *Materialisme – postmaterialisme*

Naast of in plaats van het onderscheid tussen een linkse en rechtse politieke oriëntatie wordt door sociologen en politicologen wel onderscheid gemaakt tussen materialisme en postmaterialisme. In zijn boek *The Silent Revolution* (1977) lanceerde Inglehart de hypothese dat er tussen 1965 en 1975 een omslag in de westerse politieke cultuur plaatsvond, waarbij een materialistisch waardepatroon, waarin de nadruk valt op welvaart en maatschappelijke orde, geleidelijk werd verdrongen door een zogenaamd postmaterialistisch waardepatroon, waarin waarden als zelfontplooiing, democratisering of milieubewustzijn centraal staan (Inglehart 1990). In het onderzoek, in het bijzonder het marktonderzoek, wordt het begrippenpaar postmaterialisme – materialisme ook wel gebruikt als onderdeel van het begrip lifestyle: de wijze waarop een individu of een groep individuen zijn leven vorm en inhoud geeft op gebieden als werk, gezin, vrije tijd en wonen (Pinkster & Van Kempen 2002).

Tabel 3.9 geeft een overzicht van de mate waarin binnen de onderzoeksgroep sprake is van een postmaterialistische waardeoriëntatie. In 2009 kon iets meer dan een vijfde tot de postmaterialisten gerekend worden, terwijl bij acht procent sprake was van een materialistische waardeoriëntatie. Bij de overige deelnemers is sprake van een gemengde oriëntatie. In vergelijking met het onderzoek in 1999 is sprake van een duidelijke verschuiving naar een meer materialistische waardeoriëntatie. Dit hangt mogelijk samen met een afname van materiële zekerheid als gevolg van de recente kredietcrisis.<sup>5</sup> Een vergelijking met de Nederlandse bevolking als geheel (alleen mogelijk voor het onderzoek van 1999) toont grote verschillen in waardeoriëntatie. Terwijl in 1999 ruim een derde van de Joodse onderzoeksgroep tot de postmaterialisten gerekend kon worden, gold dat slechts voor 14 procent van de Nederlandse bevolking als geheel. Het hoge opleidingsniveau van de Joodse groep is hier voornamelijk voor verantwoordelijk. De ontwikkeling van postmaterialistische waarden zien we vooral bij mensen die een hoge opleiding hebben genoten (De Graaf & De Graaf 1996).

---

5 Volgens Inglehart ontwikkelen postmaterialistische waarden zich op basis van verworven materiële zekerheid, fysieke veiligheid en goed onderwijs.



**Tabel 3.9** Materialisme versus Postmaterialisme bij respondenten OJIN 1999 en 2009 en totale Nederlandse bevolking in 2000 (verticaal gepercentageerd)

	OJIN 2009	OJIN 1999	Nederlands bevolking 2000
materialisten	8	4	23
gemengd type- vnl. materialistisch	34	29	63
gemengd type- vnl. postmaterialistisch	37	34	
postmaterialisten	21	34	14

Bron: OJIN 1999 en OJIN 2009; Onderzoek Culturele Veranderingen 2000 Sociaal en Cultureel Planbureau

Vraagstelling: 'In de politiek is het niet altijd mogelijk om alles te bereiken wat men zou willen. Hieronder vindt u een aantal zaken die men kan nastreven. Als u zou kunnen kiezen, welk doel vindt u dan het belangrijkste? En wat zou u in de tweede plaats kiezen? (1) De orde in ons land handhaven, (2) De politieke inspraak van de burgers vergroten, (3) Prijsstijgingen tegengaan, (4) De vrijheid van meningsuiting beschermen.

Wat betreft waardeoriëntatie zijn er duidelijke verschillen tussen de jongere en oudere generaties. De direct na-oorlogse generatie (de zogenaamde babyboomers) kent het grootste aandeel postmaterialisten, de jongste generatie daarentegen telt relatief gezien meer materialisten (tabel 3.10). Dat geldt overigens niet alleen voor de Joden, maar ook voor de totale bevolking.

**Tabel 3.10** Materialisme versus Postmaterialisme naar geboortjaar (verticaal gepercentageerd)

	voor 1946	1946-1959	1960-1974	na 1974
materialisten	8	7	7	11
gemengd type	73	67	74	72
postmaterialisten	19	26	19	17

### 3.9 Relatie- en gezinsvorming

Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw vonden er in Europa belangrijke veranderingen plaats in het proces van gezinsvorming. Zij worden wel aangeduid als de tweede demografische transitie. Kenmerkend voor deze transitie is vooral de verzwakking van de positie van het gezin. De eerste tekenen daarvan zijn een gestage toeneming van de echtscheiding en een sterke daling van de vruchtbaarheid. Vanaf het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw komen daarbij uitstel en afstel van het huwelijk, een sterke toename van het

ongehuwd samenleven en een nog verdere beperking van het kindertal. Uit het OJIN 1999 is gebleken dat de Joodse bevolkingsgroep in Nederland voorop loopt bij deze ontwikkelingen. Uitstel van relatievorming, ongehuwd samenwonen in plaats van trouwen, uitstel of afstel van het ouderschap en een hoge mate van instabiliteit van eenmaal aangegane relaties kenmerken de Joden in Nederland in sterkere mate dan de rest van de bevolking (Dourleijn 2001; Liefbroer & Van Poppel 2001). De resultaten van het OJIN 2009 bevestigen dit beeld in grote lijn.

### *Relatievorming*

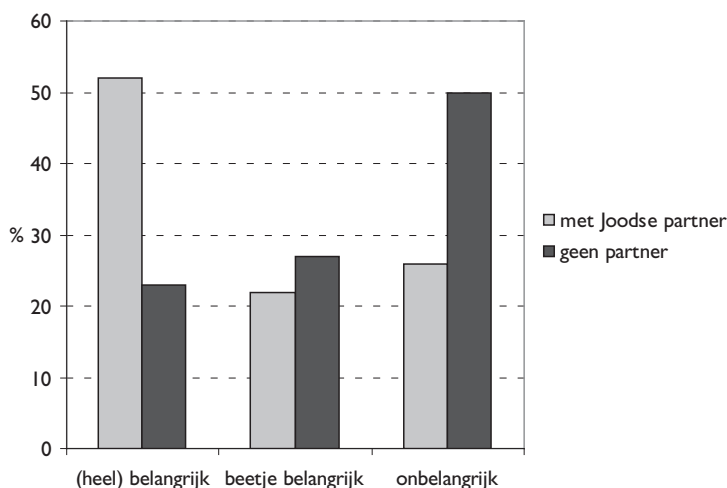
Driekwart van de respondenten in het OJIN 2009 heeft een vaste relatie met een partner. Het merendeel van deze personen is getrouwd. Twaalf procent woont ongehuwd samen en nog eens 10 procent heeft een LAT-relatie (dat wil zeggen, men heeft wel een vaste relatie maar woont niet samen). Deze laatste relatievorm, die vooral bij jongeren voorkomt, mondt overigens later veelal uit in een samenwonings- of een huwelijksrelatie.

In het onderzoek van 1999 had ruim 40 procent van de respondenten een Joodse partner, of in het verleden een Joodse partner gehad. In het onderzoek van 2009 is dat aandeel ongeveer hetzelfde, te weten 38 procent. Het aandeel van de respondenten met een niet-Joodse partner ligt in het OJIN 2009 hoger. Bij de kinderen is, zoals te verwachten, een relatief hoog aandeel nog niet aan partnerkeuze toegekomen. In hoofdstuk 4 en hoofdstuk 7 wordt uitgebreider op de partnerkeuze ingegaan (zie ook: Kalmijn, Liefbroer, Van Poppel & Van Solinge 2006, voor meer informatie over partnerkeuze). Hier wordt volstaan met de melding dat het al dan niet hebben van een Joodse partner sterk samenhangt met de eigen Joodse achtergrond. Personen uit een volledig Joods gezin (twee Joodse ouders) hebben veel vaker zelf ook een Joodse partner. Van degenen die thans geen partner hebben vindt 23 procent het (heel) belangrijk dat een eventuele toekomstige partner een Joodse achtergrond heeft. Vijftig procent vindt dit onbelangrijk. Bij degenen die thans een Joodse partner hebben liggen de verhoudingen precies omgekeerd (figuur 3.2).

**Tabel 3.11** Partnerstatus en partnerkeuze bij respondenten OJIN 1999 en 2009 (verticaal geperceenteerd)

	OJIN 1999	OJIN 2009	waarvan:		
			deelnemers herhalings- onderzoek	JMW-Panel	kinderen
<i>partnerstatus</i>					
gehuwd	50	54	62	61	29
ongehuwd					
samenwonend	10	12	8	7	23
LAT-relatie	9	10	8	7	17
geen partner in 2009	31	25	22	26	31
<i>Joodse afkomst partner</i>					
partner is Joods	30	29	32	23	23
partner is niet-Joods	38	46	46	51	46
nu geen partner, wel Joodse partner gehad	11	9	10	15	2
nu geen partner, nooit Joodse partner gehad	20	16	12	10	28
N	1.036	665	431	78	156

**Figuur 3.2** Belang van Joodse achtergrond van de partner, personen met Joodse partner en personen zonder partner



In het onderzoek van 1999 werd melding gemaakt van de hoge mate van instabiliteit van (huwelijks)relaties in de onderzoeksgroep. Uit dit onderzoek komt naar voren dat Joden in alle onderzochte leeftijdsgroepen een veel hogere kans op echtscheiding hebben dan de Nederlandse bevolking als geheel. Naarmate men hoger is opgeleid neemt de kans op scheiding toe. Echter, slechts ongeveer tien procent van de verschillen in scheidingskansen tussen Joden en de Nederlandse bevolking als geheel kon worden toegeschreven aan verschillen in opleidingsniveau. Met andere woorden: de hogere scheidingskansen van Joden hangen nauwelijks samen met hun relatief hoge opleidingsniveau. Ook is nagegaan of Joden die van huis uit meer op het Jodendom zijn georiënteerd stabielere relaties hebben. Personen met één Joodse ouder bleken een groter scheidingsrisico te hebben dan personen met twee Joodse ouders. Tot slot is ook de Joodse afkomst van de partner in beschouwing genomen. Dit bleek een uiterst relevant kenmerk te zijn: personen met een halachisch Joodse partner hebben een duidelijk geringere kans op scheiding dan personen die met een niet-Jood zijn gaan samenleven of van wie de partner alleen een Joodse vader had. Gemengde relaties hebben dus veel minder kans in stand te blijven dan relaties waarin beide partners volledig Joods zijn of ten minste een Joodse moeder hebben (Liefbroer & Van Poppel 2001).

In het onderzoek van 2009 is de relatiegeschiedenis minder gedetailleerd onderzocht. Wél is van zowel de respondent zelf als van diens ouders bekend of zij (ooit) gescheiden zijn. De resultaten maken duidelijk dat van de direct na-orlogse generatie (geboren tussen 1946 en 1959) bijna de helft ooit is gescheiden van een partner met wie men gehuwd of ongehuwd samenwoonde; van ruim een vijfde waren ook de ouders gescheiden. Hoewel het aandeel gescheiden personen in de twee jongste leeftijdsgroepen lager is, kan daaruit niet de conclusie worden getrokken dat de trend zich heeft gekeerd. Een deel van de jongeren is nog niet aan relatievorming toegekomen, of woont nog maar kort samen. Kortom, men heeft nog niet de 'kans' gehad om te scheiden. De percentages zullen dus vrijwel zeker een stuk hoger uitvallen.

### *Gezinsvorming*

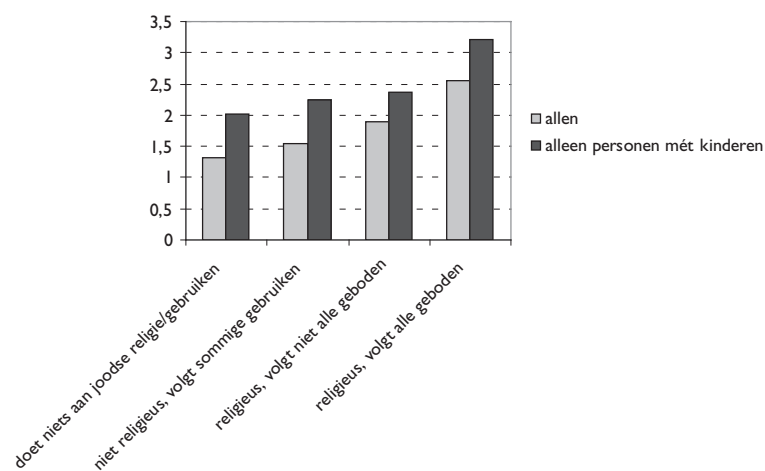
Sinds het einde van de negentiende eeuw kenden de Joden een lager kindertal dan de Nederlandse bevolking in haar totaliteit, hetgeen ook in het OJIN 1999 nog eens wordt bevestigd. Joodse vrouwen beginnen in het algemeen later met gezinsvorming, krijgen minder vaak kinderen en hebben ook minder kinderen dan de Nederlandse vrouwen als geheel. Tabel 3.12 geeft een overzicht van het percentage vrouwen met kinderen, het gemiddeld kindertal per vrouw voor

de totale groep vrouwen en het gemiddelde kindertal per vrouw voor de groep vrouwen met kinderen. Het gemiddeld kindertal van de Joodse vrouwen – dat zowel in 1999 als in 2009 1,4 bedroeg, ligt circa 0,3 onder het niveau van de Nederlandse bevolking als geheel.<sup>6</sup> Voor een verschil in gemiddeld kindertal naar de mate van binding aan het Jodendom zijn er binnen de Joodse groep geen aanwijzingen te vinden. Het al dan niet hebben van twee Joodse ouders, het lidmaatschap van een joodse gemeente en de Joods-culturele binding zijn op dit punt geen onderscheidende kenmerken. Wel zijn er verschillen naar de mate waarin men zich in religieuze zin bij het Jodendom betrokken voelt (figuur 3.3). Hoe sterker de religieuze betrokkenheid, hoe meer kinderen men heeft. Orthodoxe Joden hebben gemiddeld 1 kind meer dan gemiddeld.

**Tabel 3.12** Kindertal van Joodse vrouwen in OJIN 1999 en OJIN 2009

	OJIN 1999	OJIN 2009	waarvan:		
			deelnemers herhalings- onderzoek	JMW- panel	kinderen
percentage met kinderen	67	68	79	73	37
gemiddeld kindertal					
alle vrouwen	1,4	1,4	1,6	1,6	0,7
vrouwen met kinderen	2,1	2,1	2,1	2,2	1,9

**Figuur 3.3** Gemiddeld kindertal naar joods-religieuze praktijk in 2009



<sup>6</sup> In 2008 bedroeg het gemiddeld kindertal van Nederlandse vrouwen 1,77 (bron: CBS Statline).

**Tabel 3.13** Leeftijd (in jaren en maanden) waarop respectievelijk 25, 50 en 75 procent een eerste kind heeft gekregen naar geboortjaar

geboortjaar	leeftijd waarop 25% een kind heeft	leeftijd waarop 50% een kind heeft	leeftijd waarop 75% een kind heeft
<i>1930-39</i>			
Joodse vrouwen	22-6	24-10	27-8
alle vrouwen	23-8	25-11	29-4
<i>1940-49</i>			
Joodse vrouwen	23-2	26-9	34-10
alle vrouwen	22-9	25-7	29-4
<i>1950-59</i>			
Joodse vrouwen	26-5	31-5	--
alle vrouwen	23-10	27-6	33-5
<i>1960-69</i>			
Joodse vrouwen	28-3	31-4	37-5
alle vrouwen	25-9	29-6	niet beschikbaar
<i>1970-79</i>			
Joodse vrouwen	30-8	33-2	--
alle vrouwen	niet beschikbaar	niet beschikbaar	niet beschikbaar

Bron: OJIN 2009; Liefbroer &amp; Dykstra (2000)

Laat ouderschap is kenmerkend voor de Joodse vrouwen in het onderzoek uit 1999. Met uitzondering van de groep vrouwen geboren tussen 1925 en 1944, kregen Joodse vrouwen hun eerste kind aanzienlijk later dan de totale groep Nederlandse vrouwen. Uit de resultaten van het OJIN 1999 blijkt bovendien dat de verschillen tussen Joodse vrouwen met een lage opleiding en Joodse vrouwen met een hoge opleiding veel geringer zijn dan doorgaans worden aangetroffen tussen vergelijkbare groepen in de Nederlandse bevolking als geheel (Dourleijn 2001: 64 e.v.). Resultaten van het OJIN 2009 maken duidelijk dat de in 1999 geconstateerde verschillen nog steeds bestaan. Tabel 3.13 toont, voor Joodse vrouwen en voor de totale groep Nederlandse vrouwen, op welke leeftijd respectievelijk 25, 50 en 75 procent een eerste kind heeft gekregen. De tabel laat zich als volgt lezen: van de Joodse vrouwen geboren tussen 1930 en 1939 had een kwart een eerste kind op een leeftijd van 22 jaar en 6 maanden; de leeftijd waarop de helft van de vrouwen een eerste kind had, ligt op 24 jaar en 10 maanden, enz. Bij deze oudste leeftijdsgroep krijgen de Joodse vrouwen nog wat eerder kinderen in vergelijking met de totale vrouwelijke bevolking. Bij degenen geboren tussen 1940 en 1949 zijn de rollen echter al omgedraaid en

komt uitgesteld moederschap al meer voor bij de Joodse vrouwen. De verschillen worden groter voor de jongere leeftijdsgroepen. Opmerkelijk is dat van de aan het onderzoek deelnemende Joodse vrouwen geboren tussen 1950 en 1959 ruim een kwart (26%) geen kinderen heeft, met als gevolg dat voor deze groep de leeftijd waarop 75 procent een eerste kind heeft niet berekend kan worden. Iets vergelijkbaars geldt voor de groep vrouwen geboren tussen 1970 en 1979. Van hen had ten tijde van het onderzoek 46 procent (nog) geen eerste kind. Deze vrouwen, die ten tijde van het onderzoek 30-39 jaar waren, zitten echter nog volop in de gezinsvormende fase. Pas over circa 10 jaar kan met zekerheid iets gezegd worden over het uiteindelijke kindertal van deze groep.

### 3.10 Sociaal welbevinden

Net als in het onderzoek van 1999 zijn in het OJIN 2009 twee meetinstrumenten opgenomen die inzicht kunnen bieden in het sociaal en emotioneel welbevinden van de onderzoeksgroep. In de eerste plaats de door Diener ontwikkelde Satisfaction with Life Scale (swls). Ook is de Eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld toegepast.

De swls wordt wereldwijd gebruikt als instrument om tevredenheid met het leven te meten. De schaal bevat een aantal uitspraken die door de respondenten in meer of mindere mate kunnen worden onderschreven.<sup>7</sup> In dit onderzoek zijn de scores op de swls herschaald, waardoor ze een reikwijdte van 0 tot 10 hebben. Zij kunnen worden geïnterpreteerd als rapportcijfers, waarbij een hogere waarde duidt op een grotere tevredenheid in het leven. Met een gemiddelde waarde van 7,2 kunnen de Joodse ondervraagden worden gekarakteriseerd als 'tevreden met het leven'. De tevredenheid van de Joodse respondenten is lager voor oudere leeftijdsgroepen en voor personen zonder partner. Verder daalt de tevredenheid met het inkomen.

De Eenzaamheidsschaal van De Jong Gierveld meet in hoeverre er zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve zin een discrepantie bestaat tussen de relaties die men heeft en de relaties die men wenst. 'Eenzaamheid omvat zowel een als onplezierig of ontoelaatbaar ervaren tekort aan gerealiseerde contacten, als

---

7 Twee voorbeelden van de gebruikte items zijn: 'Mijn leven is ideaal in de meeste opzichten' en 'De belangrijkste dingen die ik van het leven verwacht, heb ik tot nu toe gekregen'. De antwoordmogelijkheden variëren van 1 (helemaal niet van toepassing) tot 7 (volledig van toepassing).

het feit dat bepaalde relaties een zekere intimiteit, zoals gewenst, niet bereiken' (De Jong Gierveld 1984). De Eenzaamheidsschaal is in een groot aantal verschillende onderzoeken in Nederland en daarbuiten toegepast. De schaal heeft een bereik van 0 (niet eenzaam) tot 11 (extreem eenzaam). Over het algemeen wordt een waarde van 3 gehanteerd om een onderscheid te maken tussen eenzame en niet-eenzame personen. De rol van familie, en directe familie in het bijzonder, in relatienetwerken is groot (De Jong Gierveld & Van Tilburg 1995). Hogere eenzaamheidsscores worden in de totale bevolking gevonden onder ouderen, alleenstaanden en personen met een slechte gezondheid (De Jong Gierveld & Van Tilburg 1999).

De Tweede Wereldoorlog heeft grote gaten geslagen in het familiale netwerk van met name de oudste generatie Joden. Op grond hiervan werd in het onderzoek in 1999 een hogere mate van eenzaamheid onder de oudste jaargangen verwacht. De resultaten van het OJIN 1999 toonden inderdaad een hoge eenzaamheidsscore bij de oudste deelnemers (geboren voor 1925). Een onverwacht resultaat was dat ook bij alle andere leeftijdsgroepen in het onderzoek de score op eenzaamheid beduidend hoger lag dan gold voor de Nederlandse bevolking als geheel (Van Solinge & Van Imhoff 2001: 43 e.v.). Met een gemiddelde waarde van 3,3 was de gemiddelde eenzaamheidsscore onderzoeksgroep als geheel opvallend hoog. Vergelijkbare waarden worden in de totale bevolking aangetroffen bij bijvoorbeeld weduwen in de leeftijd van 65-75 jaar (Van Tilburg & De Jong Gierveld 2007).<sup>8</sup> De veronderstelling dat er een sterke relatie bestaat tussen het verlies van familieleden tijdens de oorlog en gevoelens van eenzaamheid leek niet op te gaan. Personen die één of meer familieleden hebben verloren in de oorlog bleken niet significant eenzamer dan personen van wie het familienetwerk in de oorlog intact bleef of nooit werd bedreigd door de oorlog (de naoorlogse generatie en buitenlanders). Wel was er een verband tussen eenzaamheid en de mate waarin men aangaf last te hebben van problemen die te maken hebben met de eigen oorlogservaringen of die van de ouders. Personen die – naar eigen zeggen – kampen met dergelijke problemen hebben een significant hogere eenzaamheidsscore dan personen waarvoor dit niet geldt. Een andere opmerkelijke bevinding in 1999 was de hoge eenzaamheidsscore onder jonge mannen.

---

8 Controle van de gegevens op eerder genoemde risicofactoren voor eenzaamheid (leeftijd en leefvorm) duidt erop dat de verschillen niet kunnen worden toegeschreven aan verschillen in de samenstelling van de onderzoeksgroep (bijvoorbeeld meer alleenstaanden en ouderen).



In het OJIN 2009 is de Eenzaamheidsschaal opnieuw opgenomen. Op basis van het hierboven beschreven criterium (score 3 of hoger) kan worden vastgesteld dat bij 46 procent van de ondervraagden in mindere of meerdere mate sprake is van eenzaamheid (in 1999 was dat 52 procent). Van zeer sterke eenzaamheid (score 9 of hoger) is sprake bij acht procent van de onderzoeksgroep. De ervaren eenzaamheid is groter onder ouderen (tabel 3.14). In de jongere leeftijdsgroepen zijn de vrouwen gemiddeld eenzamer dan de mannen (niet in tabel). Bij een vergelijking van de resultaten in 1999 en 2009 trekt het verschil in leeftijdspatruon direct de aandacht. In 1999 werden de hoogste eenzaamheidsscores niet gevonden in de oudste leeftijdsgroep, maar in de leeftijdsgroep 55-74 jaar (geboren tussen 1925 en 1944). Dit patroon duidt op een zogenaamd cohorteffect. Daarvan is sprake als geboorteaargangen – door specifieke ervaringen opgedaan in de zogenaamde formatieve periode (tot ca. 20 jaar) – systematisch anders scoren op bepaalde kenmerken dan jongere of oudere leeftijdsgroepen. In ons onderzoek ligt een relatie met mogelijke oorlogservaringen van deze leeftijdsgroep voor de hand.

**Tabel 3.14** Gemiddelde score op eenzaamheid (0-11) naar leeftijd in OJIN 1999 en 2009 vergeleken met gegevens voor de Nederlandse bevolking als geheel

	OJIN 2009	OJIN 1999	totale bevolking
75 jaar en ouder	4,8	3,8	2,9
55-74 jaar	3,2	4,1	1,9
35-54 jaar	2,7	2,9	n.a.
jonger dan 34 jaar	2,0	2,3	1,5
totale groep	3,0	3,3	n.a.
N	665	1.036	n.a.

Bron: OJIN 1999; OJIN 2006; (Gerritsen 1997: 06); (De Jong Gierveld & Van Tilburg 1995: 64)

Tabel 3.15, waarin de gegevens op basis van geboorteaargang zijn gepresenteerd, bevestigt deze veronderstelling. De groep geboren tussen 1925 en 1944 had zowel in 1999 als in 2009 de hoogste eenzaamheidsscore. Personen behorende tot deze leeftijdsgroep maakten de Tweede Wereldoorlog als kind of adolescent mee. Een deel van deze groep zal de oorlogsjaren gescheiden van de ouders hebben doorgebracht in (wisselende) onderduiksituaties, hetgeen zeer traumatisch kan zijn geweest (Evers-Emden 1994).

De in vergelijking met populatiegegevens relatief hoge eenzaamheidsscore onder het jongste cohort Joden (zie tabel 3.14) is opmerkelijk. Evenals in 1999

is er een duidelijke samenhang met het al dan niet hebben van een partner. Partnerloze mannen en vrouwen, en met name degenen die het (zeer) belangrijk vinden om een relatie aan te gaan met een *Joodse* partner hebben een aanzienlijk hogere score dan de overige jongeren. Personen zonder partner die het heel belangrijk vinden om een Joodse partner te hebben, hebben gemiddeld een eenzaamheidsscore van 4,3 (versus 1,9 voor degenen die dat niet belangrijk vinden).

**Tabel 3.15** Gemiddelde score op eenzaamheid (0-11) in OJIN 1999 en 2009 naar geboortjaar

	OJIN 2009	OJIN 1999
geboren voor 1925	(3,6)	3,8
1925-1944	4,0	4,1
1945-1964	2,9	2,9
geboren na 1965	2,4	2,3
totaal	3,0	3,2
N	665	1.036

Let op: de groep geboren voor 1925 is in 2009 dermate klein in omvang dat geen betrouwbaar gemiddelde kan worden berekend.

### 3.II Conclusie

Het aantal Joden in Nederland wordt thans geschat op 52.650 waaronder ongeveer 16.000 personen met alleen een Joodse vader en rond de 10.000 immigranten. Met enige slagen om de arm – die onder meer te maken hebben met het gebruik van verschillende schattingsmethoden – kan worden gesteld dat het aantal Joden licht is gestegen sinds 2000. De groei bestaat vooral uit vaderjoden en immigranten. De toegenomen immigratie van Israëliërs het afgelopen decennium leidt ertoe dat de Joodse bevolking in Nederland in toenemende mate bestaat uit Joden met een niet-Nederlandse achtergrond. Deze groep is ondervetegenwoordigd in de steekproef waarvan het onderzoek uit 1999 zich bediende, en dat geldt eens te meer voor de steekproef van het onderzoek in 2009.

De steekproef van het OJIN 2009 kent, ondanks de toevoeging van de leden van het JMW-Panel en kinderen van respondenten, een oudere leeftijdsstructuur dan die van het OJIN 1999. Naar de Joodse afkomst van de respondenten zijn er geen grote verschillen: het aandeel van de respondenten met twee Joodse

ouders ligt iets lager en het aandeel van de 'grootvaderjoden' iets hoger dan in 1999. Nog steeds zijn de respondenten sterk geconcentreerd in de Amsterdamse agglomeratie, waar bijna de helft van de Nederlandse Joden is gevestigd. Opleidings- en beroepsniveau zijn in vergelijking met de totale Nederlandse bevolking opvallend hoog. De politieke sympathie van de Joden gaat vanouds vooral uit naar twee partijen: de vvd en de PvdA. In 2009 zijn deze partijen echter duidelijk minder populair dan in 1999, terwijl D66 zich tussen deze grote twee heeft genesteld. Er wordt zeer weinig op het cda gestemd. In samenhang met hun hoge opleidingsniveau vereenzelvigen de Nederlandse Joden zich relatief sterk met postmaterialistische waarden als zelfontplooiing, democratisering en de bescherming van het milieu.

Op het punt van de relatie- en gezinsvorming doen de respondenten zich kenmerken als uitgesproken modern. Er wordt veel gescheiden, vooral in gemengde relaties, het kindertal is laag en het aandeel van de kinderlozen is hoog. Deze kenmerken worden slechts zeer gedeeltelijk verklaard door het hoge opleidingsniveau.

De respondenten scoren, evenals trouwens in het onderzoek van 1999, in vergelijking met de totale Nederlandse bevolking hoog op een schaal voor eenzaamheid. Evenals bij de totale bevolking is er in dit opzicht een relatie met leeftijd: hoe ouder, hoe eenzamer men zich voelt. Het lijkt er evenwel op dat de groep geboren tussen 1925 en 1945 zich als extra eenzaam doen kennen. Deze groep scoort door de jaren heen nog wat hoger dan de nog oudere groep van geboortigen van voor 1925. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat zij de oorlog in hun jeugd hebben meegemaakt en er daardoor nog meer dan de overigen door getraumatiseerd zijn.



## 4 Binding aan het Jodendom: de situatie in 2009

Dit hoofdstuk kan gezien worden als een introductie tot de volgende hoofdstukken waarin continuïteit en verandering in Joodse binding worden bestudeerd. In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de binding aan het Jodendom in 2009. Tevens worden de voor dit doel ontwikkelde meetinstrumenten (de zogenaamde bindingsschalen) geïntroduceerd. De navolgende analyse heeft betrekking op alle respondenten uit het onderzoek van 2009. Dat zijn er 665. Dit zijn grotendeels (voor drie kwart) dezelfde respondenten die ook aan het onderzoek van 1999 (OJIN 1999) deelnamen. Het hoofdstuk eindigt met een bloemlezing van de antwoorden op de laatste vraag uit de vragenlijst, waarbij de respondenten de gelegenheid werd geboden in hun eigen woorden in te gaan op hun Joodse identiteit. De vraag was: 'Kunt u beschrijven wat u Joods maakt, in plaats van "gewoon" Nederlands?'

### 4.1 Maten voor binding aan het Jodendom

De vragen die in 2009 aan de respondenten werden gesteld waren vrijwel identiek aan de vragen uit 1999, zij het dat enkele toevoegingen plaatsvonden, mede in verband met de specifieke belangstelling die jongeren in dit herhalingsonderzoek ten deel viel.

Men kan zich op verschillende manieren aan het Jodendom gebonden weten. De vragenlijst van 1999 richtte zich dan ook op binding via religie, feesten en gebruiken, binding via seculiere Joodse cultuur, binding met de Joodse gemeenschap, binding via het antisemitisme, binding via de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog en binding via de staat Israël. Niet al deze bindingen vertegenwoordigen een positief sentiment ten opzichte van het Jodendom of de mede-Joden. Een binding kan ook berusten op aan de Joodse identiteit verbonden negatieve ervaringen, bij voorbeeld in verband met de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog of met het antisemitisme in het algemeen. Daarnaast was er in beide onderzoeksjaren een vraag opgenomen naar de Joodse zelfdefinitie. Beschouwt men zich als Jood? Voelt men zich Jood? In welke situaties in het bijzonder? Een in 2009 nieuw toegevoegde vraag was die naar het rapportcijfer dat men zichzelf zou toekennen voor zijn Joodse betrokkenheid.

Los van deze aanvulling keren dus de verschillende deelbindingen terug in het huidige onderzoek. Een verschil met het onderzoek van 1999 is evenwel dat de deelbindingen thans tot schalen zijn verwerkt. De deelnemers krijgen op basis van de antwoorden die zij geven op deze schalen een score toegekend tussen 0 en 10, rapportcijfers dus, waarbij een hoger cijfer een sterkere binding aangeeft. Deze procedure maakte het mogelijk om de verslaglegging bondig te houden, aangezien een enkele schaalscore staat voor de antwoorden op een aantal afzonderlijke vragen. Er werd bij de toedeling van de afzonderlijke vragen aan de deelbindingsschalen gelet op de mate waarin de vragen per deelbinding bij elkaar hoorden. In eerste instantie gebeurde dat op inhoudelijke gronden, maar vervolgens is nagegaan in hoeverre de vragen ook empirisch met elkaar samenhangen (correleerden).<sup>1</sup> Op grond van dat resultaat vond de uiteindelijke selectie plaats die is weergegeven in schema 4.1.

#### **Schema 4.1** De samenstelling van de bindingsschalen

##### **Binding via deelname aan religie, feesten en gebruiken**

(Cronbach's alpha=0,88)

- 1 Situatie die van toepassing is op Joodse religieuze praktijk
- 2 Lidmaatschap van een joodse gemeente
- 3 Eet koosjer/geen varkensvlees
- 4 Mate waarin men zich houdt aan Joodse gebruiken:
  - Doet iets bijzonders op vrijdagavond
  - Steekt op vrijdagavond kaarsen aan
  - Doet iets aan Jom Kippoer
  - Viert Seider-avond
  - Viert Chanoekah
  - Eet matzes met Pesach
- 5 Opvatting over het gemengde huwelijk

##### **Binding aan Joodse gemeenschap** (Cronbach's alpha=0,72)

- 1 Verhouding aantal Joden en niet-Joden in vriendengroep
- 2 Hecht aan continuïteit Joodse gemeenschap
- 3 Lidmaatschap Joodse vereniging

<sup>1</sup> Een maat daarvoor is Cronbach's alpha, die voor de hier ontworpen bindingsschalen varieert tussen 0,63 voor binding via antisemitisme en 0,89 voor deelname aan religie, feesten en gebruiken. Gezien het feit dat het hier gaat om niet speciaal voor het doel, maar achteraf ontworpen schalen zijn dit bevredigende waarden. Zij zijn in schema 4.1 per schaal aangegeven.

- 4 Abonnee (of leest regelmatig) Nieuw Israëliteisch Weekblad (NIW)
- 5 Aantal door gemeenschapszin ingegeven redenen om lid te zijn van een joodse gemeente:
  - omdat ik het vanwege het contact met andere Joden op prijs stel om regelmatig naar sjoel te gaan
  - omdat ik hiermee mijn verbondenheid met de Joodse wereld kan uitdrukken
  - omdat ik het als plicht voel om een georganiseerde Joodse gemeenschap in stand te houden

**Joods-culturele belangstelling** (Cronbach's alpha=0,82)

- 1 Aantal in het verleden bezochte Joodse manifestaties:
  - Heeft eens het Jiddisch festival bijgewoond
  - Heeft eens het Joods muziektfestival bijgewoond
  - Heeft eens het Joods Historisch Museum bezocht
  - Heeft eens Jom Havoetbal bezocht
  - Heeft eens een bijeenkomst ter ere van Jom Ha-atzmoet bijgewoond
  - Heeft eens de WIZO-bazar bezocht
  - Heeft een ander evenement bezocht
- 2 Heeft in afgelopen 5 jaar een cursus gevolgd op gebied van Joodse cultuur
- 3 Aantal van de volgende Joodse tijdschriften dat gelezen wordt:
  - De Benjamin
  - Hakehilloth/Hakehilla
  - Levend Joods Geloof
  - NIW
- 4 Kijkt of luistert naar radio/tv-programma's over specifieke Joodse onderwerpen
- 5 Kijkt of luistert naar radio/tv-programma's over Israël
- 6 Gaat naar film/toneelvoorstellingen over specifieke Joodse thema's
- 7 Gaat naar film/toneelvoorstellingen over specifieke Israëlische thema's

**Verbondenheid met Israël** (Cronbach's alpha=0,83)

- 1 Heeft speciale verbondenheid met Israël
- 2 Voelt zich in het bijzonder Joods indien geconfronteerd met gebeurtenissen in Israël
- 3 Voelt zich in het bijzonder Joods indien geconfronteerd met kritiek op Israël
- 4 Vindt het goed dat Israël bestaat als toevluchtsoord
- 5 Vindt dat Joden met Israël weer iets hebben om trots op te zijn
- 6 Vindt dat Israël Joden strijdbarder heeft gemaakt
- 7 Volgt nieuws over Israël met meer dan gemiddelde aandacht
- 8 Verdraagt moeilijk kritiek op Israël van niet-Joden

**Binding via gevoeligheid voor antisemitisme** (Cronbach's alpha=0,63)

- 1 Mate waarin men denkt dat anno 2009 sprake is van antisemitisme
- 2 Heeft zelf afgelopen 10 jaar antisemitisme ondervonden
- 3 Voelt zich als Jood in de afgelopen 10 jaar kwetsbaarder geworden in Nederland
- 4 Voelt zich vooral Joods als geconfronteerd met antisemitisme
- 5 Hoopt dat gevoelige onderwerpen (grappen over Joden, Israëlitische politiek) niet ter sprake komen indien in niet-Joods gezelschap

**Binding via beleving van de Tweede Wereldoorlog** (Cronbach's alpha=0,71)

- 1 Besef Joods-zijn treurig gekleurd door oorlogsherinnering
- 2 Besef Joods-zijn voornamelijk met Tweede Wereldoorlog te maken
- 3 Sfeer in ouderlijk huis is erg door Tweede Wereldoorlog bepaald
- 4 Voelt zich grotendeels door Tweede Wereldoorlog verbonden met andere Joden
- 5 Staat grotendeels door Tweede Wereldoorlog gereserveerd tegenover
- 4 Abonnee (of leest regelmatig) Nieuw Israëliteisch Weekblad (NIW) niet-Joden
- 6 Selecteert zijn vrienden op de vraag 'Kan ik bij je onderduiken?'

**Joodse zelfdefinitie** (Cronbach's alpha=0,80)

- 1 Beschouwt zichzelf als Jood
- 2 Voelt zichzelf Joods
- 3 Aantal genoemde situaties waarin men zich Joods voelt
  - Nooit
  - Wanneer ik met mijn familie ben/was
  - Wanneer ik eraan denk hoe het vroeger bij ons thuis toeging
  - Bij bepaalde Joodse feestdagen
  - Als ik in gezelschap van Joden verkeer
  - Als ik in gezelschap van niet-Joden verkeer
  - Als ik in gezelschap van niet-Joden een 'mede-Jood' opmerk
  - Als ik geconfronteerd word met de Tweede Wereldoorlog
  - Als ik geconfronteerd word met antisemitisme
  - Als ik geconfronteerd word met gebeurtenissen in Israël
  - Als ik geconfronteerd word met kritiek op Israël
  - Ik voel me altijd Joods, ongeacht de situatie

**Rapportcijfer eigen betrokkenheid** (Cronbach's alpha n.v.t)

Als u een cijfer van 1 tot 10 zou moeten geven voor uw betrokkenheid bij het Jodendom, welk cijfer zou dat dan zijn?



## 4.2 De onderlinge samenhang van deelbindingen

De bindingen op deelterreinen staan niet los van elkaar. Het ligt in de rede dat wie sterk hecht aan religie en religieuze gebruiken ook belangstelling zal hebben voor Joodse cultuur en zich ook verbonden zal voelen met de gemeenschap. Een en ander kan empirisch worden vastgesteld door middel van correlatiecoëfficiënten tussen de verschillende schalen. De correlatiecoëfficiënt kent waarden die liggen tussen -1 en +1, waarbij +1 staat voor een maximale positieve samenhang en -1 voor een maximale negatieve samenhang. Bij een waarde van 0 is er geen samenhang.

**Tabel 4.1** Onderlinge samenhang tussen de schalen uit schema 5.1 (correlatiecoëfficiënten)

<i>schaal</i>	<i>religie etc.</i>	<i>gemeen- schap</i>	<i>cultuur</i>	<i>Israël</i>	<i>anti- semitisme</i>	<i>WO2</i>	<i>zelf- definitie</i>
religie, feesten, gebruiken							
gemeenschap	<b>0,79</b>						
cultuur	<b>0,60</b>	<b>0,67</b>					
Israël	0,40	0,52	0,56				
antisemitisme	0,25	0,31	0,36	0,45			
WO2	-0,22	-	-	0,17	0,31		
zelfdefinitie	<b>0,60</b>	<b>0,63</b>	<b>0,55</b>	<b>0,53</b>	0,42	-	
rapportcijfer betrokkenheid	<b>0,60</b>	<b>0,65</b>	<b>0,61</b>	<b>0,57</b>	0,34	-	<b>0,64</b>

In tabel 4.1 zijn correlaties van tussen de -0,10 en +0,10 weggelaten. Zij zijn te laag om van een verband tussen de desbetreffende schalen te kunnen spreken. Correlaties van boven de 0,50 zijn daarentegen vetgedrukt. Uit de tabel blijkt dat samenhang vooral te vinden is tussen de schalen voor religie/feesten/gebruiken, binding aan de gemeenschap en Joods-culturele belangstelling. Deze schalen hangen ook in beduidende mate samen met de schaal voor zelfdefinitie en het rapportcijfer voor betrokkenheid. De verbondenheid met Israël maakt ook nog deel uit van dit complex, zij het dat de mate van samenhang met genoemde schalen wat kleiner is. De gevoeligheid voor antisemitisme correleert echter duidelijk zwakker met de trits religie/gemeenschap/cultuur en de binding met het Jodendom door de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog vertoont geen enkele sterke samenhang met de andere schalen, het meest nog met de gevoeligheid voor antisemitisme, hetgeen niet verwon-

derlijk is. Dat dit tweede complex vrijwel losstaat van de overige vormen van Joodse binding wil niet zeggen dat het niet een belangrijke rol speelt als bron van identificatie. Later zal blijken dat vooral de Tweede Wereldoorlog voor veel respondenten fungeert als 'trigger' van het Joodse gevoel.

Om na te gaan of de onderlinge samenhang tussen alle bindingsgegevens gehoorzaamde aan een simpele structuur werd indertijd, op het materiaal van 1999, een zogenaamde factoranalyse verricht. Daaruit bleek dat er twee, onderling min of meer onafhankelijke dimensies door de antwoorden liepen, te weten een dimensie die omschreven kan worden als 'sociaal-culturele binding' en een tweede, minder sterke dimensie die is te duiden als 'binding door de Tweede Wereldoorlog en antisemitisme' (Van Solinge & De Vries 2001, hoofdstuk 16). Dat wil zeggen dat er twee manieren zijn om aan het Jodendom gebonden te zijn en dat de respondenten zich ook langs deze lijnen laten verdelen. De eerste factor droeg echter beduidend meer bij aan de verklaring van binding met het Jodendom dan de tweede. Deze analyse is herhaald op het materiaal van 2009 en zij leverde als resultaat dezelfde twee dimensies op, hetgeen in de verwachting lag omdat het ging om grotendeels dezelfde respondenten als in 1999. Wel bleek dat de eerste dimensie, dat wil zeggen de sociaal-culturele binding, in 2009 nog sterker domineerde dan in 1999 en dat de tweede dimensie 'binding door de Tweede Wereldoorlog en antisemitisme', relatief in belang was gedaald. Ook dat is verklaarbaar. De nieuwe respondenten van 2009 waren voor een groot deel aanmerkelijk jonger dan de oorspronkelijke respondenten en deze nieuwe respondenten hebben de Tweede Wereldoorlog dan ook niet persoonlijk meegemaakt. Later zal blijken dat de Tweede Wereldoorlog verre van onbelangrijk is voor de Joodse identificatie. De oorlog speelt bij zoveel respondenten, ook bij de jongeren, een rol in hun gevoel van toebehoren tot de Joodse groep. Deze bron van identificatie is echter zo algemeen, dat zij niet meer differentieert en dus ook de overige bindingen niet goed meer verklaart.

### **4.3 Binding naar achtergrondkenmerken**

Voor elke bindingsschaal is de gemiddelde waarde berekend over alle respondenten. Deze waarden varieerden tussen 3,5 voor de Joods-culturele belangstelling en 7,3 voor de Joodse zelfdefinitie. Deze verschillen in scores hebben op zich geen betekenis. Zij zijn grotendeels een gevolg van de wijze waarop de schalen geconstrueerd werden. Men kan dus niet zeggen dat de respondenten op het punt van de zelfdefinitie sterker Joods waren dan op het punt van hun

culturele belangstelling. Wat wel van belang is, is in hoeverre verschillende subgroepen van respondenten zich van elkaar onderscheidden in scores op de verschillende schalen. Dat resultaat is weergegeven in tabel 4.2. Deze scores hangen samen met enkele achtergrondkenmerken van de respondent, zoals geslacht, leeftijd, opleiding, en – belangrijker – de afkomst van de respondent en de eventuele partner van de respondent. Wat betreft de afkomst is onderscheid gemaakt tussen een volledig Joodse afkomst (vader en moeder beide Joods), slechts de moeder Joods, slechts de vader Joods, slechts een of twee Joodse grootvader(s) Joods. Daarnaast kan nog een categorie worden onderscheiden van respondenten zonder Joodse ouders of grootouders die echter zelf wel Joods zijn doordat zij tot het Jodendom zijn toegetreden. Deze categorie was echter te gering in aantal (N=8) om in de tabel te vermelden. Ook de leeftijd van de respondent waarvan wel invloed uitgaat op de Joodse binding is niet in tabel 4.2 opgenomen. Aan de betekenis van dat kenmerk is een apart hoofdstuk gewijd (hoofdstuk 5).

Uit de in de laatste kolom van tabel 4.2 vermelde aantallen per subcategorie blijkt dat de respondenten in meerderheid hoog opgeleid zijn. Iets meer dan de helft (52%) was van volledig Joodse afkomst, terwijl de overigen alleen via de moeder (17%), via de vader (24%) of via één of twee grootvaders (6%) van Joodse herkomst waren. Waarschijnlijk is vooral deze laatste categorie in de steekproef ondervertegenwoordigd. Alleen mensen met een minimum aan Joodse identificatie namen aan het onderzoek deel en het is de vraag of deze identificatie bij deze ‘grootvaderjoden’ nog in voldoende mate aanwezig was om aan het onderzoek deel te nemen. Verder blijkt dat van degenen die op het moment van onderzoek een partner hadden, slechts een minderheid een Joodse partner had. In hoeverre deze randtotalen verschillen met die van het onderzoek uit 1999 (OJIN 1999) is reeds uiteengezet in hoofdstuk 3.

Op de meeste bindingsschalen scoren vrouwen wat hoger dan mannen, maar de verschillen zijn gering. Bij de vergelijking van opleidingscategorieën zijn er geen of nauwelijks verschillen tussen hoger en middelbaar opgeleiden, maar de laagst opgeleide groep vertoont een sterkere binding met het Jodendom in al zijn facetten dan de rest. Dat is vermoedelijk het gevolg van het feit dat deze categorie gemiddeld ouder is dan de categorie respondenten met een hogere opleiding. Tabel 4.2 bevestigt verder wat uit het onderzoek van 1999 al bekend was. Degenen met twee Joodse ouders scoren op bijna alle bindingsschalen hoger dan degenen die slechts één Joodse ouder hebben en binnen die laatste groep scoren de ‘moederjoden’ (die dus volgens de joodse wet Joods zijn) weer hoger dan de ‘vaderjoden’ die volgens de joodse wet niet-Joods zijn. De

**Tabel 4.2** Gemiddelde scores op Joodse bindingsschalen, naar enkele achtergrondkenmerken (laatste kolom: aantallen respondenten per categorie)

	religie, feesten & gebruiken	gemeen- schap	cultuur	Israël	anti- semitisme	WO2	zelf- definitie	rapport- cijfer	N
geslacht									
man	3,5	4,5	3,7	5,9	4,8	3,8	7,2	6,2	310
vrouw	3,5	4,2	4,0	5,6	5,3	4,2	7,4	6,5	355
opleiding									
hoog	3,5	4,3	3,9	5,6	4,9	3,9	7,2	6,3	433
middel	3,2	4,3	3,6	5,8	5,2	4,0	7,1	6,2	158
laag	3,9	4,6	4,0	6,7	5,5	4,9	7,7	6,8	74
Joodse afkomst									
respondent									
2 Joodse ouders	4,5	5,2	4,2	6,2	5,2	3,7	8,3	6,9	347
alleen moeder Joods	3,0	3,9	3,9	5,2	5,1	4,6	7,0	6,0	112
alleen vader Joods	1,8	3,1	3,1	5,4	4,8	4,4	5,7	5,6	158
'grootvaderjoden' <sup>a</sup>	1,7	2,4	2,6	4,3	4,6	4,2	4,9	5,1	39
Joodse afkomst partner									
partner Joods	6,0	6,5	5,0	6,8	5,4	3,4	8,7	7,6	192
thans geen partner; wel Joodse partner gehad	3,7	4,5	4,6	6,3	5,5	4,7	8,1	6,9	58
partner niet Joods	2,2	3,4	3,3	5,4	4,9	3,8	6,6	5,8	311
partnerloos, nooit Joodse partner gehad	2,7	3,2	3,0	4,7	4,5	3,7	6,1	5,5	104

a: Zie voor de verklaring van deze term hoofdstuk 2.

‘grootvaderjoden’ scoren het laagst. Slechts de binding via de Tweede Wereldoorlog gehoorzaamt niet aan dit patroon.

Ook de afkomst van de partner is van aanzienlijke invloed op de Joodse binding. Degenen met een Joodse partner scoren het hoogst, gevolgd door de respondenten die ooit een Joodse partner hebben gehad. Respondenten met een niet-Joodse partner scoren lager, evenals de partnerlozen die nooit een Joodse partner hebben gehad. Ook hier vertoont de binding via de Tweede Wereldoorlog weer een afwijkend patroon.

#### 4.4 Nogmaals binding naar achtergrondkenmerken: enkele kruistabellen

De hier tot dusver gebruikte vergelijkingen met behulp van schaalscores hebben het voordeel dat zij veel van de resultaten van het onderzoek in kort bestek kunnen weergeven. Schaalscores zijn echter abstract en verraden niet direct hun betekenis. Daarom zijn, bij wijze van illustratie van bovenvermelde resultaten, ook nog enkele kruistabellen opgenomen, waarin de afzonderlijke items (vragen uit de vragenlijst) in beeld komen. Elk van de schalen wordt vertegenwoordigd door een of enkele representatieve items. Deze items worden telkens uitgezet tegen het kenmerk waarvan reeds gebleken is dat die een grote invloed heeft op Joodse binding, te weten de Joodse afkomst van de respondenten. Allereerst de deelname aan religie, feesten, gebruiken:

**Tabel 4.3** Deelname aan religie, feesten en gebruiken naar Joodse afkomst (verticaal gepercentageerd)

<i>deelname aan religie, feesten en gebruiken</i>	<i>beide ouders Joods</i>	<i>alleen Joodse moeder</i>	<i>alleen Joodse vader</i>	<i>‘grootvaderjoden’</i>	<i>allen</i>
doet niets aan joodse religie of gebruiken	29	45	69	72	44
niet religieus, maar volgt wel sommige gebruiken	50	43	24	20	41
religieus, maar volgt niet alle geboden	16	7	5	5 <sup>a</sup>	11
religieus en volgt alle geboden	5	5	2	3 <sup>a</sup>	4
N	347	112	158	39	665

a: Minder betrouwbaar vanwege kleine omvang van de groep.

Van alle respondenten is – volgens eigen zeggen – slechts 4 procent orthodox religieus, terwijl 11 procent zichzelf wel als religieus beschouwt, maar niet alle geboden volgt. Nog eens 41 procent is niet religieus, maar volgt wel sommige gebruiken, bij voorbeeld deelname aan een Seider (maaltijd bij de aanvang van joods Pasen). Bij 44 procent is ook deze minimale deelname afwezig. De grote meerderheid is dus, zoals ook al bleek uit het onderzoek van 1999, niet religieus joods. Degenen wier Joodse afkomst slechts via de vader of de grootvader(s) verloopt en die dus in halachische zin niet-Joods zijn, zijn nog aanmerkelijk minder religieus actief dan de overigen. Het meest religieus actief zijn de respondenten met twee Joodse ouders. Ook van hen beschouwt een grote meerderheid zich echter als niet-religieus.

Iets minder dan de helft heeft zijn zoons laten besnijden. Ooit werd dit religieuze voorschrift bijna universeel gevolgd. In een onderzoek uit 1934 onder Amsterdamse Joden beliep het percentage dat daaraan gevolg gaf niet minder dan 90 (Boekman 1936). In het onderzoek van Wijnberg uit 1962-1963, eveneens onder Amsterdamse Joden, was dat nog 67 procent (Wijnberg 1973). In ons onderzoek uit 2009 had nog slechts 49 procent zijn kinderen laten besnijden.

Hieraan kan worden toegevoegd dat meer dan twee derde van de respondenten niet is aangesloten bij een joods kerkgenootschap. In het onderzoek uit 1999 (OJIN 1999) was dit zelfs nog iets hoger (Van Solinge & De Vries 2001). Bij de afstammelingen van twee Joodse ouders is in 2009 de helft geen lid. Bij degenen die slechts een Joodse vader of grootvader hebben is meer dan 90 procent niet aangesloten. Ter vergelijking: in het onderzoek van Wijnberg uit 1962-1963 onder Amsterdamse Joden was ook reeds een kleine meerderheid van de respondenten, te weten 53 procent, niet aangesloten (Wijnberg 1973).

Een item uit de schaal voor de binding met de Joodse gemeenschap wordt gevonden in de vraag naar het aantal Joden in de vriendenkring van de respondent. Het gaat om de verhouding tussen het aantal Joden en niet-Joden in deze kring. De grote meerderheid van de respondenten heeft een overwegend niet-Joodse vriendenkring. In het onderzoek van Wijnberg uit 1962-1963 had nog slechts een minderheid van 39 procent, een overwegend niet-Joodse vriendenkring (Wijnberg 1973). Uit tabel 4.4 blijkt ook dat degenen met slechts één Joodse ouder in dit opzicht nog verder zijn geassimileerd, in het bijzonder als dat de vader is. Van respondenten met slechts een Joodse grootvader telt de vrienden- en kennissenkring duidelijk minder Joden, hoewel toch nog 63 procent minstens één Joodse vriend heeft. Gezien de kleine

kans – zeker buiten de Randstad – om Joden te treffen is dit al met al toch nog een vrij hoog aandeel.

**Tabel 4.4** Joden en niet-Joden in de vriendenkring (verticaal gepercentageerd)

<i>verhouding Joden versus niet-Joden in vriendenkring</i>	<i>beide ouders Joods</i>	<i>alleen Joodse moeder</i>	<i>alleen Joodse vader</i>	<i>'groot-vader-joden'</i>	<i>allen</i>
meerderheid Joods	29	14	5	0	19
gelijk	24	15	12	8	19
meerderheid niet-Joods	39	55	61	55	48
geen Joodse vrienden	8	16	22	37	14

Zoals reeds bekend is de participatie aan Joodse cultuur, los van religie, ook het hoogst bij respondenten van wie beide ouders Joods zijn. Zo was het aantal bijgewoonde Joodse manifestaties over het jaar voorafgaande aan de enquête gemiddeld 2,9. Voor personen met alleen een Joodse moeder bedroeg dit cijfer 2,5 en voor de overigen niet meer dan 1,6.

De verbondenheid met de staat Israël (tabel 4.5) volgt het reeds bekende patroon. Zij is het hoogst bij mensen met twee Joodse ouders en het laagst bij degenen met alleen een of twee Joodse grootvaders. In vergelijking met het OJIN 1999 is de houding ten opzichte van Israël minder warm geworden (Van Solinge & De Vries 2001). Of deze verschuiving een gevolg is van de uitbreiding van de steekproef met nieuwe, jongere, respondenten, dan wel ook bij de oorspronkelijke respondenten optreedt, wordt besproken in hoofdstuk 5.

**Tabel 4.5** Verbondenheid met Israël (verticaal gepercentageerd)

<i>verbondenheid met Israël</i>	<i>beide ouders Joods</i>	<i>alleen Joodse moeder</i>	<i>alleen Joodse vader</i>	<i>'groot-vader-joden'</i>	<i>allen</i>
zeer sterk	28	16	13	5	21
zeer sterk, maar is ook kritisch	29	25	20	10	25
enigszins	29	31	38	36	31
geen speciale gevoelens	12	23	26	49	19
negatieve gevoelens	3	5	3	0	4

De binding aan het Jodendom werd, zoals gezegd, ook gemeten door middel van negatieve aspecten van de Joodse identiteit. De cijfers in tabel 4.6 gehoorzamen wederom aan het reeds beschreven patroon. Hoe Joodser naar afkomst, hoe gevoeliger voor antisemitisme.

**Tabel 4.6** Gevoel van toegenomen kwetsbaarheid (verticaal gepercenteerd)

Voelt zich in afgelopen 10 jaar als Jood kwetsbaarder geworden?	beide ouders Joods	alleen Joodse moeder	alleen Joodse vader	'grootvader-joden'	allen
nee	43	53	62	59	50
een beetje	37	31	25	31	33
ja	20	16	13	10	17

Als indicator van algemene binding met het Jodendom werd onder andere de vraag gesteld naar de zelfdefinitie door de respondent (zie tabel 4.7). Vergeleken bij het onderzoek uit 1999 (OJIN 1999) levert deze vraag voor de onderscheiden categorieën ongeveer dezelfde mate van identificatie met het Jodendom op (Van Solinge & De Vries 2001). In Wijnbergs onderzoek onder halachische Joden uit 1962-1963 beschouwde echter nog 92 procent van de respondenten zichzelf onomwonden als Jood (Wijnberg 1973), terwijl dat onder de halachische Joden in 2009 nog slechts 73 procent is (niet in tabel). Sindsdien is het aandeel niet-halachische Joden in de populatie echter aanzienlijk toegenomen. Wordt deze groep in de berekening betrokken, dan beschouwt in 2009 zich nog slechts 57 procent zonder meer als Jood.

**Tabel 4.7** Joodse zelfdefinitie (verticaal gepercenteerd)

Beschouwt zichzelf als Jood?	beide ouders Joods	alleen Joodse moeder	alleen Joodse vader	'grootvader-joden'	allen
ja	78	58	21	10	57
beschouwt zichzelf als Jood afhankelijk van de situatie	5	7	14	10	7
beschouwt zichzelf niet zozeer als Jood, maar als iemand van Joodse afkomst	16	29	60	67	32
beschouwt zichzelf niet als Jood	1	6	5	13	4

Aan de vraag naar de zelfdefinitie werd de vraag toegevoegd of men zich ook Joods voelde. Zoals uit tabel 4.8 blijkt, zijn de respondenten in dit opzicht wat minder gereserveerd. Zij voelen zich voor 61 procent zonder meer en in nog eens 29 procent van de gevallen tenminste incidenteel Joods. Ook het Joodse gevoel luistert in belangrijke mate naar de Joodsheid van de afkomst, maar zelfs de 'grootvaderjoden' voelen zich nog in grote meerderheid op zijn minst soms Joods.

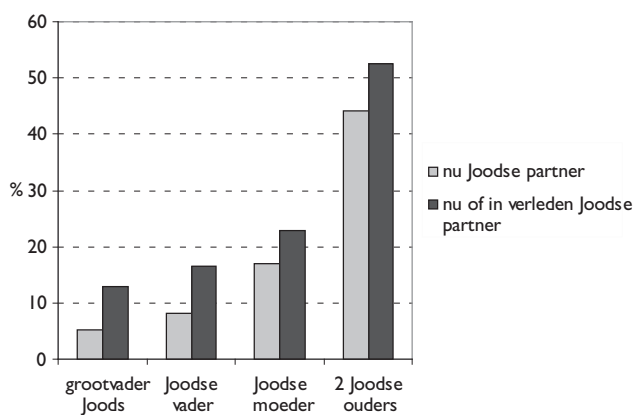


**Tabel 4.8** Gevoelsmatige identificatie met het Jodendom (verticaal gepercenteerd)

Voelt u zich zichzelf ook Joods?	beide ouders Joods	alleen Joodse moeder	alleen Joodse vader	'grootvader-joden'	allen
voelt zich Joods	78	58	35	18	61
soms, in enkele gevallen	18	30	47	54	29
nee/weet niet	4	12	18	28	10

#### 4.5 De invloed van de partner

Uit tabel 4.2 valt af te leiden dat bij de respondenten, die op het moment van onderzoek een partner hadden, in 38 procent van de gevallen sprake was van een Joodse partner. Zoals in paragraaf 4.3 reeds vermeld, heeft niet alleen de Joodse afkomst van de respondent invloed op diens Joodse binding, maar ook de afkomst van een eventuele partner. Er is bovendien een relatie tussen beide afkomstgegevens: de afkomst van de respondent bepaalt kennelijk in hoge mate de keuze voor een Joodse, dan wel niet-Joodse partner. Zie figuur 4.1.

**Figuur 4.1** Kenmerken van de (huwelijks)partner naar Joodse achtergrond van de respondent

Respondenten met twee Joodse ouders hebben een veel grotere kans dan de overigen om zelf een Joodse partner te vinden. Bij moederjoden is deze kans weer hoger dan bij vaderjoden en grootvaderjoden. Op de 'erfelijkheid' van de Joodse partnerkeuze wordt teruggekomen in hoofdstuk 7, waar drie generaties op dit punt met elkaar worden vergeleken. Vooruitlopend hierop, mag thans

al worden vastgesteld dat in elke volgende generatie de kans op een Joodse partner daalt.

Hoezeer de afkomst van de partner bovenop de afkomst van de respondent de binding met het Jodendom stimuleert, wordt duidelijk uit tabel 4.9. Daarin zijn de categorieën 'alleen Joodse vader' en 'grootvaderjoden' weggelaten, omdat daar het Joodse partnerschap vrijwel ontbreekt. Zo waren er slechts 13 gevallen van personen met alleen een Joodse vader die desondanks wel een Joodse partner hadden.

**Tabel 4.9** Binding met het Jodendom naar afkomst respondent en afkomst partner verticaal geperceenteerd)

	<i>beide ouders Joods</i>		<i>alleen Joodse moeder</i>	
	<i>Joodse partner</i>	<i>geen Joodse partner</i>	<i>Joodse partner</i>	<i>geen Joodse partner</i>
<i>religie, feesten &amp; gebruiken</i>				
religieus en volgt alle geboden	10	2	11	3
religieus, maar volgt niet alle geboden	24	9	11	7
niet religieus maar volgt wel sommige gebruiken	59	42	47	42
doet niets aan joodse religie of gebruiken	7	47	32	48
<i>verhouding Joden versus niet-Joden in vriendenkring</i>				
meerderheid Joods	54	9	42	7
gelijk	29	20	21	14
meerderheid niet-Joods	17	72	37	78
<i>verbondenheid met Israël</i>				
zeer sterk	38	19	21	15
zeer sterk, maar is ook kritisch	30	27	53	20
enigszins	25	32	16	34
geen speciale gevoelens	6	16	11	24
negatieve gevoelens	-	6	0	7
<i>voelt zich in afgelopen 10 jaar als Jood kwetsbaarder geworden</i>				
nee	30	54	32	58
een beetje	46	29	42	28
ja	24	16	26	14

In beide afkomstcategorieën van de respondenten scoren degenen met een Joodse partner duidelijk hoger op Joodse binding dan degenen met een niet-Joodse partner. De contrasten uit de tabellen 4.3 t/m 4.6 worden op deze manier nog eens verscherpt. Een voorbeeld: in tabel 4.5 had 28 procent van de personen met twee Joodse ouders tegen 16 procent van de moederjoden een zeer sterke verbondenheid met Israël. Dit contrast wordt door de introductie van het partnerschap verscherpt tot 38 procent (beide ouders Joods en Joodse partner) versus 15 procent (alleen moeder Joods, geen Joodse partner). Bij sommige items lijkt partnerschap het effect van de afkomst van de respondent te overschaduwen.

Er waren in de vragenlijst ook enkele directe vragen opgenomen naar de invloed van de partner op de Joodse binding van de respondent. Zie tabel 4.10.

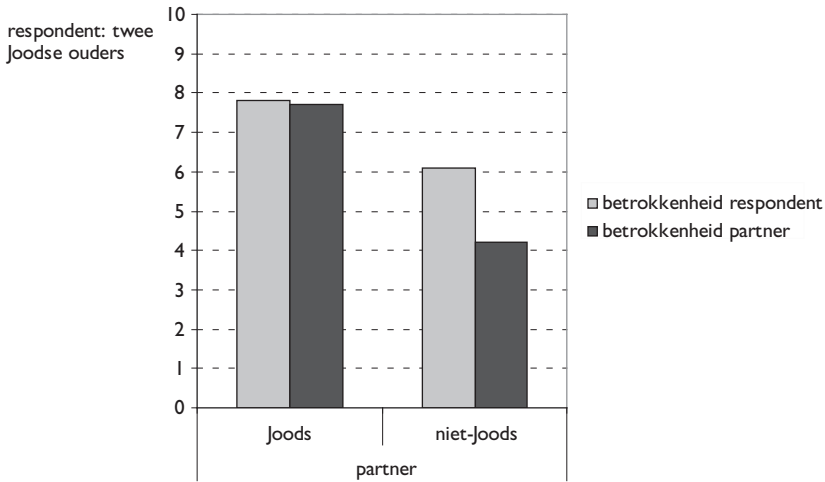
**Tabel 4.10** Belangstelling en invloed van de partner (verticaal gepercenteerd)

<i>Heeft uw partner belangstelling voor Joodse zaken?</i>	<i>Joodse partner</i>	<i>niet-Joodse partner</i>
veel of tamelijk veel	77	38
niet weinig /niet veel	15	40
heel of tamelijk weinig	9	21
ja, in positieve zin	69	30
ja, in negatieve zin	--	1
mijn partner heeft niet/nauwelijks invloed	31	69

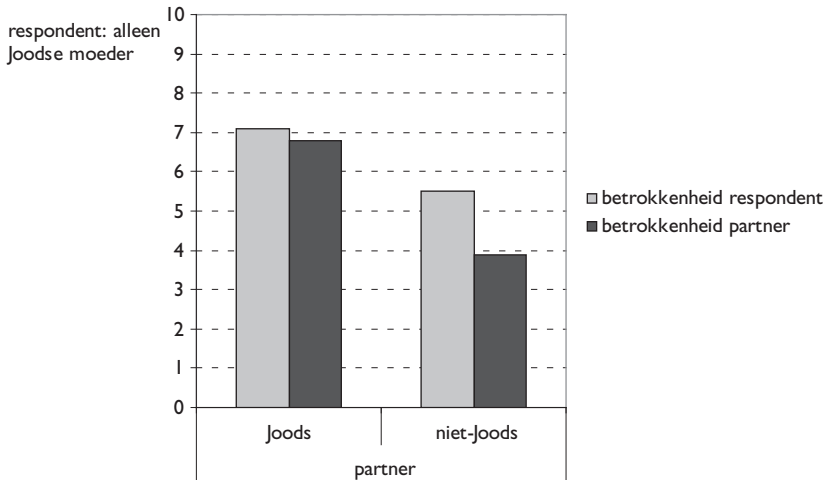
Hoewel de niet-Joodse partners in meerderheid een zekere belangstelling voor Joodse zaken hebben en 30 procent hunner het Joodse gevoel van de respondent stimuleert, is het toch duidelijk dat Joodse partners in beide opzichten veel hoger scoren. Dat wordt ook nog eens duidelijk uit figuur 4.2 waarin de rapportcijfers voor de betrokkenheid van respondent en partner worden vergeleken. Het gaat bij beide cijfers om een inschatting door de respondent. De figuur wordt afzonderlijk gegeven voor respondenten met twee Joodse ouders en respondenten met alleen een Joodse moeder. Respondenten met twee Joodse ouders die bovendien een Joodse partner hebben, kennen zichzelf op het punt van Joodse betrokkenheid een rapportcijfer toe van bijna acht. Hun partner krijgt van hen hetzelfde cijfer. Is de partner van deze respondenten niet-Joods, dan ligt het door de respondent aan zichzelf en aan de partner toegekende cijfer duidelijk lager: voor de respondent op 6 en voor de partner op ruim 4. Het tweede deel van de figuur biedt dezelfde informatie voor respondenten met slechts een Joodse moeder. Hebben zij een Joodse partner dan scoren zij voor Joodse betrokkenheid nog tegen de 7, hetgeen ook ongeveer

het cijfer is dat zij aan hun partner toekennen. In het geval van een niet-Joodse partner zakken deze cijfers naar respectievelijk 5,5 en iets onder de 4.

**Figuur 4.2a** Gemiddelde door de respondent toegekende rapportcijfers aan de eigen Joodse betrokkenheid van de respondent en de betrokkenheid van de partner naar afkomst van de respondent: twee Joodse ouders



**Figuur 4.2b** Gemiddelde door de respondent toegekende rapportcijfers aan de eigen Joodse betrokkenheid van de respondent en de betrokkenheid van de partner naar afkomst van de respondent: alleen Joodse moeder



#### 4.6 Wat maakt mij Joods?

Dit onderzoek werd uitgevoerd aan de hand van een gestructureerde vragenlijst, waarbij de antwoorden van de respondenten bij voorbaat in vaste antwoordcategorieën werden ondergebracht. Een dergelijke opzet heeft als voordeel dat de resultaten overzichtelijk zijn en gemakkelijk gekwantificeerd kunnen worden. Daar staat tegenover dat er geen ruimte is voor het, soms unieke, ‘verhaal’ van de geïnterviewden en dat de gedachten en motieven die schuil gaan achter de antwoorden maar zeer gedeeltelijk tot hun recht komen. Toch is ook daarover wel iets bekend. Aan het einde van de vragenlijst werd de respondenten de gelegenheid geboden in hun eigen woorden in te gaan op hun Joodse identiteit. De vraag was: ‘Kunt u beschrijven wat u Joods maakt, in plaats van “gewoon” Nederlands?’ Bijna alle respondenten hebben van de gelegenheid gebruikgemaakt om daarop in te gaan.

De antwoorden tonen een grote verscheidenheid. Sommige respondenten hebben een scherp omlijnd beeld van hun Joodsheid. Dat zijn bij voorbeeld de religieus sterk betrokkenen. Zij kunnen volstaan met een simpel antwoord. Voorbeelden daarvan:

‘Door me zoveel mogelijk te houden aan de wetten zoals die in de Torah zijn vastgelegd’ (man, geboren in 1941, twee Joodse ouders).

‘Mijn moeder is Joods. Ik ben orthodox opgevoed. Ik hou me aan veel van de joodse wetten. M’n leven draait om het Jodendom, de shabbatot, de feestdagen, gebruiken en tradities’ (vrouw, geboren in 1971, twee Joodse ouders).

‘Mijn Joodse identiteit wordt bepaald door het volgen van tradities. Deze hebben een belangrijke plaats binnen mijn Nederlandse identiteit. Dit uit zich door koosjer eten, naar sjoel gaan, niet werken op Joodse feestdagen en thuis een Joodse sfeer hebben’ (man, geboren in 1971, twee Joodse ouders).

De Joodse identiteit wordt hierbij niet alleen in religieuze termen gevat, maar ook, wellicht onbedoeld, als een keuze voorgesteld. Het is niet waarschijnlijk dat de hier geciteerde religieuze respondenten de vervulling van Joodse religieuze plichten als het belangrijkste criterium voor het onderscheid tussen Joden en niet-Joden beschouwen, aangezien juist de joods-religieuze wet slechts de afstamming van een Joodse moeder daartoe essentieel acht. Dit criterium wordt dan ook door een aantal andere, niet altijd religieuze, respondenten als de enige of de voornaamste bron van een Joodse identiteit opgevoerd, zoals in de volgende voorbeelden:

‘Het gegeven dat ik een Joodse moeder heb’ (vrouw, geboren in 1949, Joodse moeder).

‘Ik ben Joods geboren en heb daar niet voor gekozen. Het zou een stuk gemakkelijker zijn om gewoon Nederlands te zijn, maar dat is nu eenmaal niet het geval’ (vrouw, geboren in 1959, Joodse moeder).

Hier wordt de eigen Joodse identiteit dus als iets onontkoombars gezien, net als bij de respondent die volstaat met de vermelding:

‘Mijn uiterlijk, mijn naam...’ (man, geboren in 1976, Joodse vader)

Die onontkoombaarheid geldt zeker niet voor alle respondenten. In de inleiding van dit rapport werd er al op gewezen dat een identiteit, in etnische of in andere zin, juist bij sterk geassimileerde groepen, niet meer zozeer een vaststaand feit is, als wel het fluctuerende resultaat van een voortdurend proces van constructie door de betrokkenen en hun omgeving. Eén van de respondenten verwoordt dit element van constructie zeer expliciet:

‘Joodse identiteit is voor mij toch eerder iets persoonlijks dan iets algemeenens ... alleen ik zelf wil bepalen of en in hoeverre ik Joods ben’ (vrouw, geboren in 1963, twee Joodse ouders)

Voorals mens van gedeeltelijk Joodse afkomst is de vereenzelviging met de Joodse groep vaak een keuze die ook anders had kunnen uitvallen en dat zijn er wellicht meer dan uit dit onderzoek blijkt. Zich niet of slechts marginaal Joods-voelende personen zullen immers minder geneigd zijn geweest om aan dit onderzoek mee te werken.

Sommige respondenten van gedeeltelijk Joodse afkomst die wel voor het Jodendom opteren klagen erover dat hun keuze stuit op een gebrek aan acceptatie in Joodse kring. Bij hen krijgt dus juist de niet-Joodse identiteit trekken van onontkoombaarheid. Zo zegt een vaderjood:

‘Het is een fijn gevoel om binnen de Nederlandse samenleving deel uit te maken van een kleinere groep, die tegelijkertijd over de hele wereld leden heeft. Dit fijne gevoel bestaat deels uit verbondenheid, deels uit een gevoel van trots. Het lastige is dat je dit gevoel met niemand kan delen, immers als kind van een Joodse vader ben je niet Joods. In de praktijk word je door het merendeel van de ‘echte’ Joden ook niet als Joods gezien’ (man, geboren in 1981, Joodse vader).

De meeste geïnterviewden doen geen poging om zichzelf te plaatsen in een scherp omliggende, objectief gedefinieerde categorie. Zij gebruiken subjectieve, gevoelsmatige termen om hun Joodse identiteit te omschrijven (of op te eisen):

‘Wat mij Joods maakt is in de eerste plaats de bagage uit het verleden. Iets wat nooit echt is uitgesproken, maar wat ik wel van kindsaf heb gevoeld. Toen ik eenmaal wist wat het was, voelde ik interesse en herkenning. Een soort oergevoel’ (vrouw, geboren in 1973, Joodse grootvader).

‘Dat is een gevoel wat ik niet kan omschrijven’ (vrouw, geboren in 1964, Joodse vader).

‘Ik vind het makkelijker om te zeggen dat ik in elk geval niet ‘niet-Joods’ ben... Het is een gevoel, of liever een complex van moeilijk te ontwarren gevoelens...’ (vrouw, geboren in 1946, Joodse moeder).

‘Wat mij soms Joods maakt is een gevoel dat opkomt. Het is niet te plannen wel is de kans groter op 4 mei. Ik wil proberen dit gevoel ook aan mijn kinderen door te geven’ (man, geboren in 1969, Joodse grootvader).

Bij de meeste deelnemers aan het onderzoek is niet het toebehoren aan de groep op basis van een of ander formeel criterium, maar deze gevoelsmatige identificatie, dominant. Vaak wordt het Joodse gevoel in verband gebracht met de sfeer van het ouderlijk huis en de ervaring van geborgenheid in de Joodse vriendenkring.

‘De “nesjomme” en de warmte in het Jodendom, vrienden en familie, kinderen en kleinkinderen’ (vrouw, geboren in 1946, twee Joodse ouders).

Dit woord ‘nesjomme’ (Jiddisch voor ziel, menselijke betrokkenheid) wordt trouwens nog door een aantal andere respondenten gebruikt om de moeilijk te vatten Joodse mentaliteit en de zielsverwantschap met andere Joden aan te duiden.

‘... verbondenheid en “clan”gevoel’ (vrouw, geboren in 1945, twee Joodse ouders).

‘Wat maakt mij Joods? Ik geloof dat ik het belangrijkste kenmerk kan beschrijven als dat merkwaardige gevoel van herkenning en gedeeltelijke zielsverwantschap, wanneer ik samen ben met een van mijn Joodse vrienden’ (vrouw, geboren in 1959, Joodse moeder)

‘De verbondenheid met Joodse vrienden en tradities, je daar veilig voelen, een half woord nodig hebben’ (vrouw, geboren in 1946, twee Joodse ouders).

Die laatstgenoemde ervaring ligt ook opgesloten in de zwarte humor van een respondent die meldt:

‘Ik had vroeger twee katten die Göring en Goebbels heetten. Alleen mijn Joodse vrienden konden daarom lachen’ (man, geboren in 1945, twee Joodse ouders.)

Voor een niet onaanzienlijk aantal respondenten is de Joodse identiteit verbonden met de aanwezigheid van als Joods beschouwde eigenschappen. Eén van de respondenten geeft daarvan de volgende opsomming:

‘... levenskracht, analytisch, humor, creativiteit, intelligentie, ongeduld’ (vrouw, geboren in 1951, Joodse moeder).

Vooral humor wordt vaak genoemd als een typisch Joodse eigenschap die men ook bij zichzelf waarneemt. Voor een enkeling is dit zelfs het enige onderscheidende criterium:

‘Het enige wat mij “Joods” maakt is de Joodse humor’ (vrouw, geboren in 1940, Joodse vader).

Niet zelden worden ook een filosofische levensbeschouwing en de huldiging van bepaalde, meest postmaterialistische, waarden zoals verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en zelfs dierenliefde als uitdrukking van een Joodse identiteit beschouwd.

Eerder in dit hoofdstuk (zie paragraaf 4.2) werd vastgesteld dat de beleving van de Tweede Wereldoorlog een aparte dimensie van Joodse identiteit vormt die niet of nauwelijks samenhangt met de sociaal-culturele dimensie. In dat verband is het opvallend hoe vaak de vraag ‘Wat maakt u Joods’ verwijzingen naar de oorlog oproept. Bijna de helft van de oorspronkelijke respondenten noemt de oorlog als bron van Joodse identiteit. Van de overige – veel jongere – groepen van respondenten die aan het onderzoek van 2009 werden toegevoegd noemt nog altijd 25 procent de Tweede Wereldoorlog als belangrijke factor in verband met de Joodse identiteit.

Veel minder vaak wordt de staat Israël genoemd als element in de binding met het Jodendom, soms als een bron van trots, maar ook menigmaal als een bron van distantie, zoals in het volgende geval:



‘Wat mij zeer kritisch en beschaamd maakt is het optreden van Joden tegen Palestijnen. Bij een volk dat niets geleerd heeft als slachtoffer en zich al decennia gedraagt als onderdrukker wil ik bij voorkeur niet horen’ (vrouw, geboren in 1932, twee Joodse ouders).

Deze respondent is overigens volledig Joods en zich zeer bewust van haar toebehoren tot de groep.

#### **4.7 Conclusie**

Het rapport over het onderzoek van 1999 was opgebouwd uit een aantal hoofdstukken die elk een deelaspect van de binding aan het Jodendom voorstellen. In het huidige rapport werden deze bindingen op deelterreinen verwerkt tot de volgende negen schalen: deelname aan religie/feesten/gebruiken, belangstelling voor overige Joodse cultuur, binding aan de Joodse gemeenschap, verbondenheid met Israël, gevoeligheid voor antisemitisme, de betekenis van de Tweede Wereldoorlog, de Joodse zelfdefinitie en het zelf toegekende rapportcijfer voor Joodse betrokkenheid. Deze schalen, in het bijzonder de eerste drie, bleken onderling samen te hangen. Alleen de gevoeligheid voor antisemitisme en de betekenis van de Tweede Wereldoorlog viel duidelijk buiten dit complex. De resultaten van de analyse op schaalniveau werden aangevuld met een aantal kruistabellen waarin de respondenten naar de mate van hun Joodse afkomst werden vergeleken op een selectie van afzonderlijke vragen.

De resultaten vormen een bevestiging van wat al in 1999 werd vastgesteld, hetgeen niet hoeft te verwonderen want het gaat voor drie kwart om dezelfde respondenten. De mate van Joodse binding hangt sterk af van de Joodse afkomst van de respondent. Respondenten met twee Joodse ouders scoren op acht van de negen bindingsschalen beduidend hoger dan degenen die slechts via één van beide ouders Joods waren. Daarbinnen scoorden ‘moederjoden’ hoger op Joodse binding dan ‘vaderjoden’. De ‘grootvaderjoden’ scoorden het laagst. Daarnaast blijkt het hebben van een Joodse partner te leiden tot een hogere mate van binding aan het Jodendom.



## 5 Een vergelijking van leeftijdsgroepen

In dit hoofdstuk worden vier leeftijdsgroepen vergeleken op hun Joodse binding. Het gaat om de groep geboren voor 1946 (op het moment van onderzoek 65 tot 88 jaar), de groep geboren in de jaren 1946-1959 (50 t/m 64 jaar), de groep geboren in de jaren 1960-1974 (35 t/m 49 jaar) en de groep geboren na 1974 (18 t/m 34 jaar). Dit zijn tamelijk brede leeftijdsklassen, maar verdere onderverdeling was door de in dat geval te kleine aantallen niet verantwoord. De vergelijking vindt wederom plaats via scores op schalen en via afzonderlijke items uit de vragenlijst

### 5.1 Inleiding

Eén van de doeleinden van het onderzoek uit 2009 is om de groep jongeren te belichten; jongeren in relatieve zin dan, want het gaat om de categorie van na 1974 geboren en die op het moment van onderzoek 18 tot en met 35 jaar oud waren. Daartoe werd de steekproef uitgebreid met kinderen van de oorspronkelijke deelnemers en van de respondenten uit het zogenaamde JMW-Panel. In het totaal leverde dat 156 kinderen van respondenten op (zie voor de precieze procedure nogmaals hoofdstuk 2). In hoofdstuk 7 worden deze kinderen vergeleken met hun ouders, in het thans gepresenteerde hoofdstuk wordt slechts een vergelijking getrokken tussen leeftijdsgroepen ofwel personen uit verschillende geboortejaren, zo men wil. Leeftijdsgroep en geboorteaargroep zijn de facto identiek (het gaat om dezelfde personen), maar in de interpretatie van de resultaten is het begripsmatige onderscheid toch relevant. Als er verschillen tussen geboorteaargroepen worden vastgesteld kunnen deze namelijk voortkomen uit het feit dat jongeren op grond van hun leeftijd anders over de zaak denken dan ouderen, maar ook uit het feit dat zij door hun geboorteaar een andere ervaringswereld hebben dan ouderen. Zo hebben jongeren de Tweede Wereldoorlog niet zelf meegemaakt en kennen zij de staat Israël slechts als voldongen feit en niet als een Zionistisch ideaal.

In dit hoofdstuk worden vier geboorteaargroepen onderscheiden. De samenstelling daarvan naar een aantal achtergrondkenmerken wordt weergegeven in tabel 5.1. De oudste groep telt relatief veel personen met twee Joodse ouders.

Naarmate men met recentere geboortegroepen te maken heeft daalt dit percentage, terwijl het aandeel van de 'grootvaderjoden' toeneemt. De cijfers over de afkomst van de partner worden sterk beïnvloed door het feit dat de jongste groep voor ongeveer een derde partnerloos is (relatief veel personen in deze groep zullen nog geen partner hebben), terwijl in de oudere cohorten relatief veel personen zijn die hun partner reeds verloren hebben. Worden de partnerlozen die nooit een Joodse partner hebben gehad buiten de berekening gehouden, dan blijkt dat de beide oudste groepen samen voor grofweg de helft een gemengd huwelijk of partnerschap te onderhouden of achter de rug te hebben, terwijl dat in de beide jongste groepen voor bijna twee derde het geval is.

**Tabel 5.1** Achtergrondkenmerken naar geboortjaar (verticaal gepercentageerd)

	voor 1946	1946-1959	1960-1974	na 1974	totaal
<i>geslacht</i>					
man	54	48	40	42	46
vrouw	46	52	60	58	54
<i>Joodse afkomst</i>					
beide ouders Joods	59	54	47	46	52
alleen moeder Joods	14	16	21	17	17
alleen vader Joods	25	24	24	21	24
'grootvaderjoden'	2	3	8	16	6
toegetreden	--	3	1	--	1
<i>Joodse afkomst partner</i>					
partner Joods	29	34	24	25	29
partnerloos, ooit Joodse partner	11	10	7	3	9
partner niet-Joods	47	45	55	40	47
partnerloos, nooit Joodse partner	13	11	14	32	16
N	177	229	146	113	665

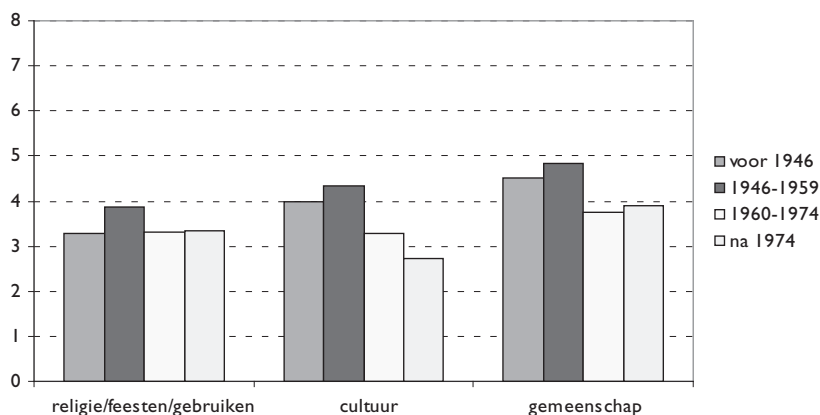
Het is niet zo dat dat aandeel in de allerjongste leeftijdsgroep hoger ligt. In tegendeel, het percentage met een Joodse partner neemt bij de na 1974 geboren zelfs wat toe. Deze bevinding is verrassend en doet de vraag rijzen of hier een reële ontwikkeling in het spel is of dat er bij de uitbreiding van de steekproef met jongere respondenten een betrokkenheidsbias is opgetreden in die zin dat er een selectie is opgetreden van personen met een relatief sterke

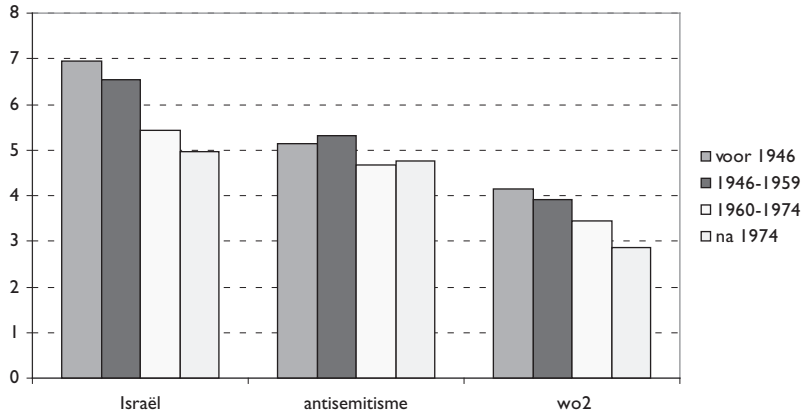
Joodse betrokkenheid. Wel hebben de onderzoekers vastgesteld, dat ouders die adressen van kinderen hebben opgegeven, niet sterker Joods betrokken waren dan ouders die dit niet hebben gedaan. Tevens is bekend dat, volgens de ouders althans, de kinderen die niet hebben meegedaan aan het onderzoek van 2009 ongeveer even sterk bij het Jodendom betrokken zijn als de kinderen die wel hebben meegedaan. Maar deze informatie is afkomstig van de ouders en niet van de kinderen zelf. Van kinderen die niet hebben meegedaan, is uiteraard maar weinig bekend (zie voor dit onderwerp ook hoofdstuk 2, paragraaf 5). Een eventueel betrokkenheidsbias in de jongste groep zou de resultaten van dit gehele hoofdstuk kleuren. In de volgende paragrafen zal blijken dat bepaalde, maar niet alle, deelbindingen zich inderdaad in de jongste categorie op zijn minst handhaven.

## 5.2 Binding naar leeftijdsklasse: vergelijking op basis van schaalscores

De scores van de verschillende cohorten op de bindingsschalen zijn weergegeven in de figuren 5.1a en 5.1b. De beide oudste geboorteaargroepen vertonen op alle schalen een hogere gemiddelde score dan de beide jongste. Op het punt van religie/feesten/gebruiken, cultuur en binding aan de gemeenschap scoort in het bijzonder de groep 1946-1959 hoog. De groep 1960-1974 toont zich in het algemeen minder Joods gebonden dan de groep van 1975 of later. Cultuur, identificatie met Israël en de betekenis van de Tweede Wereldoorlog zijn in deze jongste groep geringer.

**Figuur 5.1a** Gemiddelde scores op de diverse bindingsterreinen naar geboorteaar



**Figuur 5.1b** Gemiddelde scores op de diverse bindingsterreinen naar geboortejaar

### 5.3 Binding naar leeftijdsklasse: vergelijking op basis van afzonderlijke vragen

Voor de verschillende bindingsterreinen wordt de invloed van geboortejaar ook nog eens in de vorm van kruistabellen weergegeven. In tabel 5.2 gaat het om de deelname aan religie, feesten en gebruiken.

**Tabel 5.2** Religie, feesten en gebruiken naar geboortejaar (verticaal gepercentageerd)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>religieuze praktijk</i>				
religieus, volgt alle geboden	3	5	5	4
religieus, volgt zoveel mogelijk gebruiken	10	15	10	8
niet religieus, volgt wel sommige gebruiken	40	40	38	46
doet niets aan joodse religie of gebruiken	47	40	47	42
<i>feesten (percentage dat altijd doet aan de volgende feesten)</i>				
Rosj ha-sjana	31	42	33	34
Jom kippoer	29	40	32	31
Seideravond	28	46	38	41
Chanoeka	29	42	33	34
eet matzes met Pesach	53	61	42	50

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>lidmaatschap joodse gemeente</i>				
zelf lid	32	39	29	30
ouders lid	39	41	48	46
<i>wat voor vlees</i>				
alleen van koosjere slager	5	12	11	12
van gewone slager, geen varkensvlees	51	36	38	32
van gewone slager, ook varkensvlees	39	45	45	47
vegetariër	5	7	6	9
<i>overig</i>				
heeft Bar-of Bat Mitswa gevierd <sup>a</sup>	19	28	31	39
(indien man) is besneden	59	61	61	53

a: Overgangsrite bij het bereiken van de kerkelijke meerderjarigheid.

De participatiegraad is over het algemeen het hoogst bij de groep 1946-1959. Bij de jongste groep is er niet, zoals men op grond van voortgaande secularisatie zou kunnen verwachten, een algemene afname van deze participatie. Op het gebied van feesten is er zelfs een toename en deze groep telt relatief de meeste leden die Bar Mitswa (jongens) of Bat Mitswa (meisjes) hebben gevierd. Dat effect is mede toe te schrijven aan de toenemende participatie van meisjes. Het was vroeger ongebruikelijk dat meisjes Bat Mitswa vierden. Bij de voor 1946 geboren was dat slechts 4 procent, bij de groep 1946-1959 14 procent, bij de groep 1960-1974 21 procent en bij de na 1974 geboren niet minder dan 34 procent. Daarentegen is er in het percentage besnedenen onder de mannen in de jongste groep wel een duidelijk verval. De beslissingen over deze overgangsriten worden overigens niet door de betrokkenen zelf genomen, maar door hun ouders die deel uitmaken van de oudere geboortegroepen. Het beeld van tabel 5.2 is dat de religieuze praktijk aardig stand houdt over de twee meest recente generaties. Dat geldt zeker voor vormen van religie met een hoog recreatief gehalte zoals de viering van Chanoeka, het deelnemen aan een Seideravond. Ook het lidmaatschap van een joodse gemeente lijkt zich te handhaven. Worden kinderen in dit opzicht met hun ouders vergeleken, dan daalt het percentage aangeslotenen. De vergelijking tussen ouders en kinderen wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 7. Een zeer ingrijpende vorm van religieuze participatie zoals de besnijdenis is duidelijk op de terugtocht.

Enigszins curieus zijn ten slotte de boven verwachting uitgaande percentages respondenten in de laatste drie leeftijdsgroepen die hun vlees uitsluitend bij een koosjere slager betrekken. Het zijn er beduidend meer dan degenen die zeggen geheel volgens de joodse geboden zeggen te leven. Mogelijk gaat het hier in een aantal gevallen om een niet-religieuze voorkeur en/of de nabijheid van een bepaalde slager.

De deelnemers aan het onderzoek werd ook gevraagd hoe zij het Joodse gehalte van de door hen ontvangen opvoeding zouden kenschetsen: variërend van 'heel Joods' tot 'niet Joods'. Dit gegeven is niet in tabel 5.2 vermeld, maar sluit aardig aan op de daarin vermelde resultaten. Het percentage respondenten dat een Joodse of heel Joodse opvoeding zegt te hebben gehad als het gaat om feesten en gebruiken is in recente generaties niet gedaald, maar zelfs gestegen.

De binding aan de Joodse gemeenschap (tabel 5.3) is wederom het sterkst bij de generatie van 1946-1959. Voor de daarna komende generaties handhaaft deze binding zich goed, met uitzondering van de interesse in het Nieuw Israëlitisch Weekblad. Deze dalende belangstelling kan evenwel heel goed te maken hebben met een verminderende animo tot lezen in het algemeen bij de jongere generaties.

**Tabel 5.3** Binding aan de gemeenschap (verticaal gepercenteerd)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>verhouding Joden versus niet-Joden in vriendenkring</i>				
meerderheid Joods	14	25	14	18
gelijk	27	19	16	9
meerderheid niet-Joods	59	56	70	73
<i>Wat zou u ervan vinden als de Joodse gemeenschap in Nederland ophield te bestaan?</i>				
zou dat zeer betreuren	66	68	61	64
zou dat enigszins betreuren	20	23	24	20
geen speciale gevoelens	9	8	12	12
zou dat gunstige ontwikkeling vinden	2	-	-	1
geen mening	3	1	3	4
<i>Nederlands Israëlitisch Weekblad</i>				
daarop geabonneerd of leest dat regelmatig/ soms	63	63	50	50



In de Joods-culturele belangstelling is sprake van een consequente afname (tabel 5.4). De jongste leeftijdsgroep scoort op alle punten, met uitzondering van de cursussen op Joods gebied, het laagst. Ook hier kan veranderend mediagedrag over de hele linie in het spel zijn. De nieuwe media, in het bijzonder internet, zijn echter bij alle leeftijdsgroepen gemeengoed, zij het bij de 65-plussers wat minder dan bij de overigen. De jongste categorie onderscheidt zich in dit opzicht niet. Wel gebruikt deze categorie, zoals uit hoofdstuk 8 zal blijken, het internet meer dan de overigen voor het bezoek aan netwerksites en fora.

**Tabel 5.4** Joods-culturele belangstelling (percentages)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>kijkt vaak of regelmatig naar radiol/ tv-programma's over:</i>				
specifiek Joodse onderwerpen	22	24	12	6
de Tweede Wereldoorlog	47	36	25	19
Israël	45	36	20	18
<i>deelname aan Joodse manifestaties/festivals</i>				
percentage dat heeft deelgenomen	86	89	86	91
gemiddeld aantal malen dat werd deelgenomen	2,5	3,0	2,8	2,3
<i>cursussen</i>				
percentage dat in afgelopen vijf jaar cursus heeft gevolgd op Joods gebied	14	20	10	14

De binding met Israël is, zoals tabel 5.5 toont, vooral sterk bij de hogere leeftijdsgroepen. Hoe jonger hoe minder men zich met Israël identificeert. Terwijl bij de twee oudste cohorten nog meer dan de helft blijkt geeft van een sterke verbondenheid, is dat bij de jongste groep nog nauwelijks een kwart. Dat komt niet doordat de jongeren het Israëlische beleid ten opzichte van de Palestijnen afkeuren. In tegendeel, zij zijn in dat opzicht juist minder kritisch. Zo vindt 41 procent van de jongste groep dat Israël geen keuze heeft dan een hard optreden tegen de Palestijnen, terwijl de groep 1960-1974 die mening slechts voor 26 procent is toegedaan. Wat bij de jongeren echter verloren is gegaan, is de vanzelfsprekende identificatie met het land die men bij de ouderen vindt. Een opvallend hoog percentage van de jongeren heeft ten aanzien van Israël 'geen speciale gevoelens'. Hierbij moet wel worden vermeld dat de steekproef zeer weinig Israëli's omvatte.

**Tabel 5.5** Binding met Israël (percentages)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>speciale verbondenheid met Israël</i>				
zeer sterk	23	25	18	15
sterk, maar ook kritisch	28	32	23	9
enigszins	32	27	34	37
geen speciale gevoelens	15	13	21	36
negatieve gevoelens	2	4	5	4
<i>eens met de volgende stellingen:</i>				
Israël ligt mij na aan het hart	72	67	62	45
ik ben de laatste jaren negatiever over Israël gaan denken	34	29	36	28
er is tegenwoordig te veel kritiek op Israël	55	50	40	45
Israël moet wel hard optreden tegen de Palestijnen; het land heeft geen keuze	42	40	26	41

De scores in figuur 5.1 geven aan dat de gevoeligheid voor antisemitisme bij de twee oudste groepen wat hoger is dan bij de twee jongste groepen, maar dat er tussen de beide jongste groepen onderling nauwelijks verschil is. De resultaten in verband met de afzonderlijke vragen naar dit onderwerp (zie tabel 5.6) laten zich moeilijk in algemene termen vatten, maar duiden wellicht toch op een lichte toename in het door de jongste respondenten gesignaleerde antisemitisme. Zoals vaak in dit type onderzoek openbaart zich een grote discrepantie tussen het in de samenleving aanwezig geachte antisemitisme en het zelf ondervonden antisemitisme. Ook in de twee jongste groepen meent nog tegen de 80 procent van de respondenten dat er in Nederland op zijn minst een zekere mate van antisemitisme is, terwijl slechts ongeveer een kwart er zeker van is dat zij dit zelf hebben ondervonden. Ook als de 'misschien'-antwoorden daarbij worden opgeteld, komt men nog niet aan de genoemde 80 procent. Deze discrepantie is goed te verklaren. Veel berichtgeving over vooroordeel en discriminatie bereikt de mensen via de media en daarop zal hun oordeel mede zijn gebaseerd. De eigen ervaring is noodzakelijkerwijs beperkt tot contacten in de kleine kringen waarin men zich beweegt en het ligt niet voor de hand dat in deze, deels zelf geformeerde, kringen er een grote kans is om antisemieten tegen het lijf te lopen. Al met al is het aandeel mensen dat misschien of zeker iets van antisemitisme heeft ondervonden aanzienlijk. Als daarbij bedacht wordt dat de helft van de ondervraagden zich de afgelopen 10 jaar als Jood kwetsbaarder is gaan voelen (tabel 4.6), kan worden geconcludeerd

dat antisemitisme anno 2010 niet is verdwenen en nog immer een factor van betekenis is.

**Tabel 5.6** Binding via antisemitisme (verticaal gepercentageerd)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
Voelt zich vooral Joods indien geconfronteerd met antisemitisme?	77	74	65	72
<i>Is in Nederland anno 2009 sprake van antisemitisme?</i>				
ja, in aanzienlijke mate	22	23	13	15
ja, enigszins	68	63	65	62
ik denk het niet/absoluut niet	6	11	14	14
geen mening	4	3	7	8
<i>Hebt u zelf iets ondervonden wat op antisemitisme zou kunnen duiden?</i>				
ja, zeer zeker	20	21	21	27
ja, misschien	21	29	23	33
nee	59	50	56	40
<i>Voelt u zich als Jood de afgelopen 10 jaar kwetsbaarder geworden in de Nederlandse samenleving?</i>				
ja	14	23	13	14
een beetje	29	38	36	27
nee	58	39	51	59

De betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de Joodse binding neemt in de jongere generaties af, zoals al bleek uit figuur 5.1 en nogmaals uit tabel 5.7. De jongste generatie is niet alleen ver na de oorlog geboren maar heeft voor het overgrote deel ook al ouders die de Tweede Wereldoorlog niet zelf hebben meegemaakt. Het ligt dus in de lijn der verwachting dat de herinnering daaraan verbleekt. Wel lijkt de gevoelsmatige identificatie met het Jodendom bij de meerderheid van de respondenten, ook in de jongste generatie, nog duidelijk samen te hangen met de oorlog.

**Tabel 5.7** Binding via de Tweede Wereldoorlog (verticaal gepercenteerd)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
Voelt zich vooral Joods als hij/zij geconfronteerd wordt met de Tweede Wereldoorlog?	79	70	67	76
<i>Heeft u problemen die te maken hebben met uw eigen oorlogservaringen en/of die van uw ouders?</i>				
ja	38	27	14	1
misschien/zou kunnen	25	25	29	21
nee	26	35	45	54
weet niet/niet van toepassing	11	13	12	25
<i>(helemaal) eens met de volgende stellingen:</i>				
befes van Joods-zijn of van mijn Joodse achtergrond is vanwege de oorlogsherinnering overwegend treurig gekleurd	48	34	29	24
befes van Joods-zijn of van Joodse achtergrond heeft voornamelijk met de Tweede Wereldoorlog te maken	37	33	34	30
sfeer in ouderlijk huis was/is erg bepaald door de Tweede Wereldoorlog	60	57	45	21
voelt zich grotendeels door de Tweede Wereldoorlog met andere Joden verbonden	36	26	27	24
het is grotendeels door de Tweede Wereldoorlog dat ik wat gereserveerd tegenover niet-Joden sta	24	20	4	5
ik selecteer mijn vrienden op de vraag: kan ik bij je onderduiken?	21	17	11	4

In tabel 5.8 wordt tot slot de algemene binding met het Jodendom, op basis van zelfdefinitie en zelf toegekend rapportcijfer voor de Joodse betrokkenheid, nog eens onder de loep genomen. De generatie 1946-1959 heeft hierop ongetwijfeld de hoogste scores, maar zelfs in deze generatie is nog een flinke minderheid die zichzelf hooguit conditioneel als Joods beschouwt. En ook bij deze groep lijkt de Joodse identiteit (zie daarvoor tabel 5.9) van minder gewicht dan de Nederlandse identiteit. Het is opvallend dat de jongste groep die over de hele linie wat minder sterk Joods gebonden blijkt dan de oudere generaties relatief nog hoog scoort op deze vraag naar de Nederlandse versus

de Joodse identiteit en relatief veel waarde aan de Joodse identiteit hecht. Wellicht is de Nederlandse identiteit bij deze groep die opgegroeid is in een tijd van globalisering bij voorbaat al niet meer zo belangrijk.

**Tabel 5.8** Joodse binding op basis van zelfdefinitie en rapportcijfer (verticaal geperceenteerd)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>Joodse zelfdefinitie</i>				
beschouwt zichzelf als jood	56	65	55	48
beschouwt zichzelf als Jood afhankelijk van de situatie	9	6	5	12
beschouwt zich niet zozeer als Jood, maar als iemand met een Joodse achtergrond	33	26	34	36
beschouwt zichzelf niet als Jood	2	3	6	4
<i>Voelt zichzelf Joods?</i>				
ja	60	68	63	48
soms	30	25	22	41
nee	10	7	15	11
gemiddeld rapportcijfer toegekend aan eigen betrokkenheid	6,5	6,8	6,0	5,7

**Tabel 5.9** Joodse versus Nederlandse identiteit (verticaal geperceenteerd)

	voor 1946	1946-59	1960-74	na 1974
<i>Joodse versus Nederlandse identiteit</i>				
mijn Joodse identiteit gaat boven mijn Nederlandse identiteit	9	9	5	9
lid van Nederlandse samenleving met sterke Joodse identiteit	23	29	23	22
lid van Nederlandse samenleving met enige Joodse identiteit	56	53	55	54
lid van Nederlandse samenleving zonder Joodse identiteit	12	9	17	14

## 5.4 Conclusie

In dit hoofdstuk werden vier leeftijdsgroepen, zo men wil generaties, vergeleken. De generatie geboren in de periode 1946 t/m 1959 is in het algemeen het meest aan het Jodendom gebonden. Over de verklaring hiervan valt slechts te

speculeren. Terwijl de overlevenden van de Tweede Wereldoorlog relatief geassimileerd waren, zijn zij door de Holocaust op buitengewoon harde wijze met hun Jodendom geconfronteerd. De kinderen van deze overlevenden hebben in hun opvoeding wellicht een vrij sterke Joodse identificatie meegekregen. De volgende generaties dragen daarvan reeds minder sporen en zijn bovendien opgegroeid in een samenleving die over de hele linie seculariseerde. Bij de jongste generatie, van na 1974 geboren, is de binding op enkele terreinen, met name via Israël en via de Tweede Wereldoorlog, duidelijk verzwakt. Aan de afnemende identificatie met Israël is overigens niet de Israëlische politiek debet, want daarmee lijkt de jongste groep nog juist de minste problemen te hebben. De Tweede Wereldoorlog leeft in de jongste groep minder dan bij de ouderen, waarbij men moet bedenken dat deze jongeren, noch het grootste deel van hun ouders, de oorlog zelf hebben meegemaakt. Ook de algemene binding, gesondeerd via zelfdefinitie en rapportcijfer voor de eigen betrokkenheid, lijkt in de jongste generatie afgezwakt. Op het punt van binding via religie en de Joodse gemeenschap lijkt de jongste generatie haar Joodse identiteit aardig te bewaren. Wel valt op dat een 'zware' rite als de besnijdenis aan betekenis heeft ingeboet, terwijl 'lichtere' rituelen, zoals bepaalde feesten, zich in blijvende of zelfs toenemende belangstelling verheugen. Een mooi voorbeeld daarvan is het over de generaties spectaculair toegenomen aantal meisjes dat Bat Mitswa viert. De gevoeligheid voor antisemitisme en het zelf hebben ervaren daarvan lijken met afnemende leeftijd niet minder te worden.

Al met al kan in dit onderzoek en op basis van deze steekproef niet worden gesproken van een duidelijke, over de hele linie optredende afname van Joodse binding in de jongere generaties. Dit is opmerkelijk omdat met elke nieuwe generatie het aandeel van de personen met twee Joodse ouders daalt en het aandeel van de 'grootvaderjoden' stijgt. Het is niet uitgesloten dat de uitbreiding van de steekproef met jongeren onderhevig is geweest aan een selectie-effect, waarbij de Joods meer betrokken jongeren zijn oververtegenwoordigd.

## 6 Veranderingen in binding bij individuen

In dit hoofdstuk worden individuen gevolgd in de tijd. Dit is mogelijk doordat een groot deel van de deelnemers uit het onderzoek van 1999 in 2009 opnieuw is ondervraagd. Van in totaal 431 personen die in 1999 tussen de 18 en 78 jaar oud waren kunnen de gegevens uit 1999 worden vergeleken met die uit 2009. Op deze wijze kan inzicht worden verkregen in continuïteit en verandering in betrokkenheid bij het Jodendom op de verschillende bindingsterreinen

### 6.1 Inleiding

De opvoeding drukt, zoals bekend, een sterk en vaak blijvend stempel op het individu. Er is geen reden om te veronderstellen dat de houding die mensen innemen ten opzichte van het Jodendom niet aan dat principe gehoorzaamt. Vanuit die optiek is te verwachten dat die houding over de levensloop van het individu een redelijke mate van stabiliteit vertoont. Anderzijds zijn juist attitudes ook gevoelig voor ontwikkelingen in een latere levensfase. Mensen worden ouder en veranderen van inzicht. Zij doen nieuwe ervaringen op en maken nieuwe gebeurtenissen mee die gebonden zijn aan hun generatie en niet aan het ouderlijk gezin. Zo is het moeilijk voorstelbaar dat de Tweede Wereldoorlog en de stichting van de staat Israël geen sterke invloed hebben uitgeoefend op vooral de oudere generatie die deze gebeurtenissen bewust heeft meegeemaakt. Evenzo is het waarschijnlijk dat meer recente ontwikkelingen, zoals bij voorbeeld de sterke secularisatie van de gehele samenleving zonder invloed is gebleven op vooral een latere generatie.

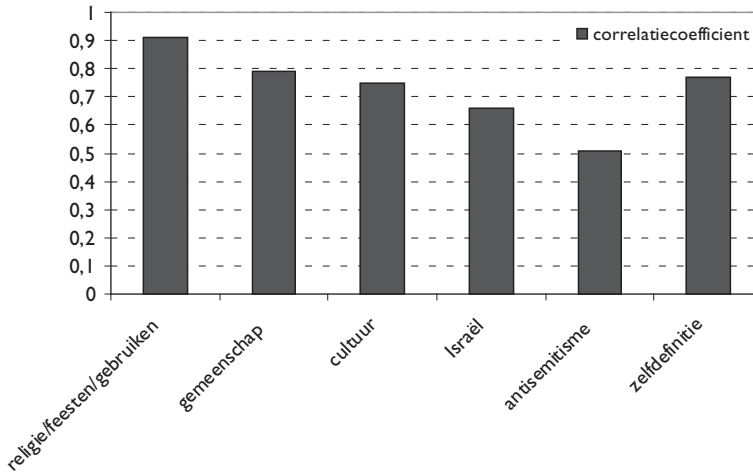
In dit hoofdstuk wordt nagegaan in hoeverre er binnen de in 1999 onderzochte groep personen met een Joodse achtergrond veranderingen zijn opgetreden in hun binding aan het Jodendom. Allereerst wordt de vraag gesteld in hoeverre er op individueel niveau sprake is van verandering. Is binding heel stabiel of juist veranderlijk? Wat is de invloed van levensloopgebeurtenissen? Zijn er bijvoorbeeld aanwijzingen dat de banden worden aangehaald als men kinderen krijgt, of andere levenslooptransities doormaakt? Daarnaast wordt nagegaan

of er binnen de onderzoeksgroep als geheel veranderingen in binding zijn opgetreden in de afgelopen 10 jaar. Zijn er verschuivingen zichtbaar, en zo ja op welke terreinen? Zijn er aanwijzingen dat externe politieke of maatschappelijke omstandigheden zoals de veranderingen in de Israëlische politiek in de bezette gebieden een rol spelen?

## **6.2 Individuen in de tijd gevolgd**

Een deel van de respondenten deed zowel in 1999 als in 2009 mee met het onderzoek. Door de antwoorden die zij in 1999 gaven te vergelijken met de gegevens uit 2009 kan inzicht worden gekregen in de mate van stabiliteit van Joodse binding over de tijd. Om de vergelijkbaarheid te vergemakkelijken is – net als in de vorige hoofdstukken – de informatie op de diverse bindingsterreinen samengevat in de vorm van schalen, waarop de respondenten een score van 0 tot 10 krijgen toegekend. Als maat voor samenhang wordt gebruikgemaakt van de correlatiecoëfficiënt tussen de score in 1999 en die in 2009 op het betreffende bindingsterrein. Zoals al eerder aangegeven kent de correlatiecoëfficiënt waarden die liggen tussen  $-1$  en  $+1$ , waarbij  $+1$  staat voor een maximale positieve samenhang en  $-1$  voor een maximale negatieve samenhang. Bij een waarde van 0 is er geen samenhang. De resultaten zijn weergegeven in figuur 6.1. Van een sterke samenhang wordt hier gesproken bij een correlatie van 0,7 of hoger. Dergelijke waarden gelden voor de bindingsterreinen religie/feesten/gebruiken, binding aan de gemeenschap en Joods-culturele belangstelling, maar ook voor de Joodse zelfdefinitie (of men zichzelf als Jood beschouwt). Op deze terreinen is er dus sprake van een hoge mate van stabiliteit. Gevoelens van betrokkenheid bij het Jodendom blijken – in ieder geval voor de onderzochte tijdspanne van 10 jaar – relatief onveranderlijk. De figuur maakt ook duidelijk dat er in de verbondenheid met Israël en gevoeligheid voor antisemitisme sprake is van meer fluctuatie. Dit zou kunnen samenhangen met het feit dat deze terreinen meer onderhevig zijn aan de invloed van externe omstandigheden, zoals de Israëlische politiek en ontwikkelingen in aantal en hevigheid van antisemitische incidenten in de samenleving.



**Figuur 6.1** Samenhang tussen de scores op de bindingsterreinen<sup>a</sup> in 1999 en 2009

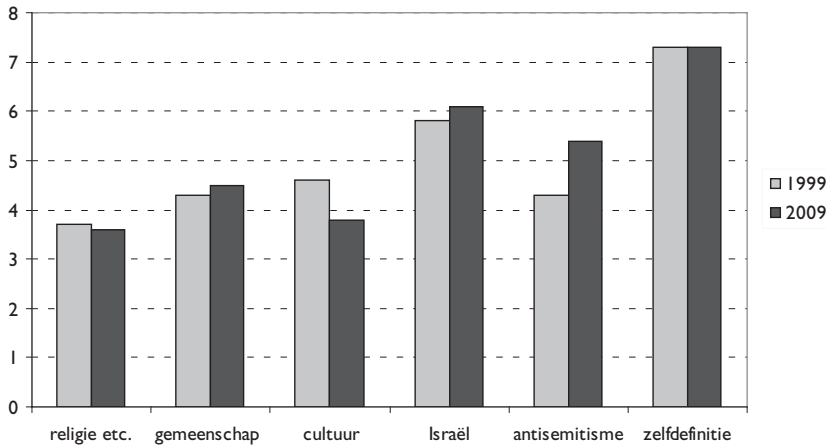
a: De vragen over de invloed van de Tweede Wereldoorlog zijn alleen in 1999 gesteld. Ontwikkelingen op dit bindingsterrein kunnen dus niet in de tijd gevolgd worden.

### 6.3 Ontwikkelingen op groepsniveau als resultante van individuele ontwikkelingen in de periode 1999-2009

Hiervoor is ingegaan op continuïteit in binding bij individuen. Deze bleek zeer hoog op de centrale bindingsterreinen religie/feesten/gebruiken, gemeenschap en cultuur. Meer beweging werd gevonden op de bindingsterreinen Israël en antisemitisme. De geconstateerde continuïteit zegt echter niets over de sterkte van de binding, noch is op terreinen waar meer beweging geconstateerd wordt noodzakelijkerwijze sprake van een afname van de binding. Voor de praktijk is het van belang om inzicht te krijgen in de resultante van de verschillende individuele ontwikkelingen, ofwel de 'som der delen'.

Figuur 6.2 toont voor de groep als geheel de gemiddelde scores op de bindingsterreinen in 1999 en 2009. De figuur maakt duidelijk dat er geen noemenswaardige verandering is opgetreden op het bindingsterrein religie/feesten/gebruiken. Ook de Joodse zelfdefinitie is stabiel. Een lichte toename is waarneembaar bij binding aan de Joodse gemeenschap en ook op het bindingsterrein Israël is de verbondenheid toegenomen. Binding aan het Jodendom via het antisemitisme is echter het duidelijkst toegenomen in de afgelopen 10 jaar.

**Figuur 6.2** Gemiddelde scores<sup>a</sup> van dezelfde individuen op de verschillende bindings-terreinen, 1999-2009



a: Verschil bij religie/feesten/gebruiken is statistisch niet significant.

De gegevens in de figuren 6.1 en 6.2 zeggen weliswaar iets over de mate van stabiliteit op groepsniveau, maar bieden weinig inzicht in de achterliggende bewegingen. Tabel 6.1 geeft een beeld van de omvang en de richting van de fluctuatie. De tabel maakt een onderscheid tussen 'stijgers' (personen die in 2009 minstens 1 punt hoger scoorden op een bindingsterrein) en 'dalers' (personen die in 2009 minstens 1 punt lager scoorden op een bindingsterrein) en 'gelijkblijvers' (min of meer gelijke score in 1999 en 2009). Als het aandeel 'gelijkblijvers' als maatstaf wordt gehanteerd, wordt duidelijk dat de continuïteit het grootst is op het bindingsterrein religie/feesten/gebruiken. Tweederde van de respondenten had in beide onderzoeksjaren een gelijke score; stijgers en dalers houden elkaar in evenwicht. Het bindingsterrein antisemitisme kent de grootste beweging. Slechts een derde van de respondenten heeft in beide onderzoeksjaren een gelijke score, terwijl het aantal stijgers het aantal dalers in ruime mate overtreft. Meer dan de helft van de in 1999 ondervraagden is gevoeliger geworden voor antisemitisme. Op het bindingsterren Israël is eveneens sprake van relatief veel beweging, ook hier zijn er meer stijgers dan dalers.

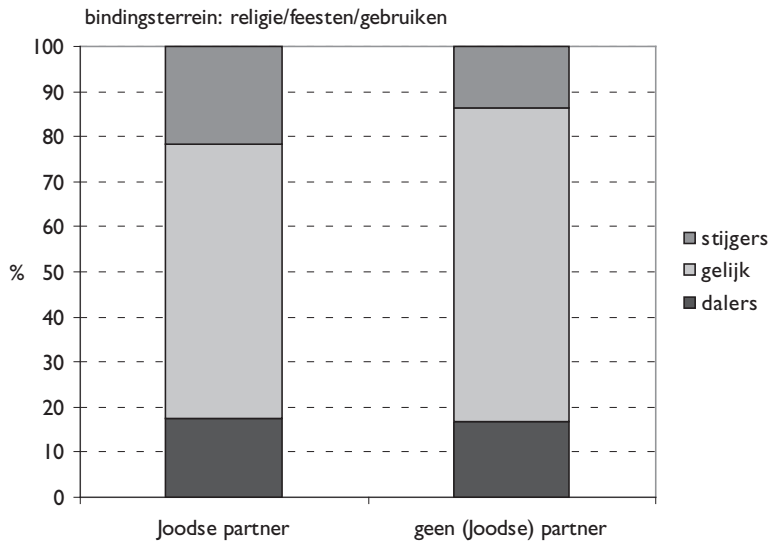
**Tabel 6.1** Fluctuatie in binding op de verschillende bindingsterreinen tussen 1999 en 2009 (horizontaal gepercentageerd)

	% dalers	% gelijk	% stijgers	totaal
religie/feesten/gebruiken	17	67	16	100
binding via de gemeenschap	19	54	27	100
Joods-culturele binding	40	46	14	100
verbondenheid met Israël	22	43	35	100
gevoeligheid voor antisemitisme	13	33	54	100
Joodse zelfdefinitie	25	50	25	100

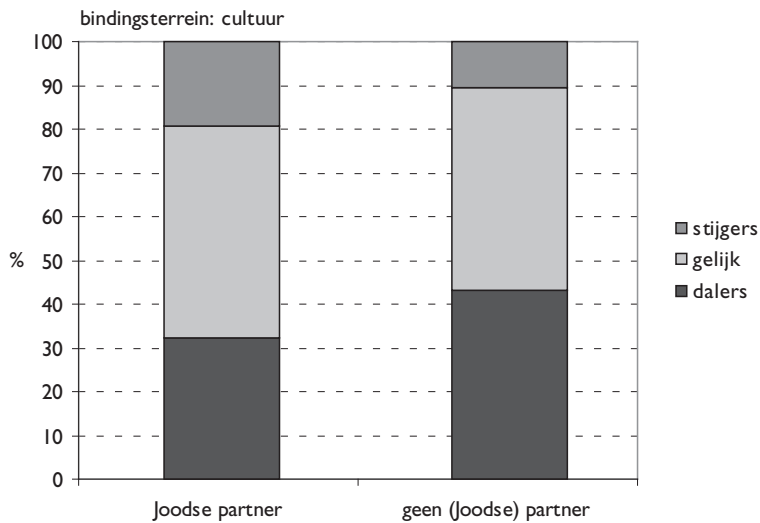
Wie zijn nu die stijgers en dalers? Zijn zij op enige manier te karakteriseren? Uit de statistische analyses blijkt dat vooral het al dan niet hebben van een Joodse partner van belang is. Personen mét Joodse partner maakten in vergelijking met personen zonder partner of zonder Joodse partner vaker een stijging door op de bindingsterreinen religie/feesten/gebruiken, cultuur en Israël. Dit is grafisch weergegeven in de figuren 6.3a-c. Figuur 6.3a geeft voor personen mét en personen zonder Joodse partner aan welk deel in de afgelopen 10 jaar een stijging dan wel een daling op het op het bindingsterrein religie/feesten/gebruiken heeft doorgemaakt, alsmede het aandeel dat geen veranderingen heeft ondergaan. Zeventien procent van de respondenten scoorde in 2009 lager op het bindingsterrein religie/feesten/gebruiken. In dit opzicht was er geen verschil tussen mensen met en mensen zonder Joodse partner. In de groep met Joodse partner maakte 22 procent een stijging door, in de groep zonder Joodse partner was dat 14 procent. Figuur 6.3b geeft de ontwikkelingen op het bindingsterrein cultuur weer. Van degenen met Joodse partner maakte 33 procent (43% bij personen zonder Joodse partner) een daling door en 20 procent een stijging (11% bij personen zonder Joodse partner). De ontwikkelingen op het bindingsterrein Israël zijn weergegeven in figuur 6.3c. Van degenen met Joodse partner maakte 13 procent een daling door (31% bij personen zonder Joodse partner) en 43 procent een stijging (26% bij personen zonder Joodse partner).

Er zijn geen aanwijzingen dat het meemaken van levenslooptransities – zoals het aangaan van of het verlies van een relatie met een (Joodse) partner, het krijgen van een kind, of stoppen met werken – van invloed zijn op de Joodse binding. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat relatief weinig personen een dergelijk transitie doormaakten in de afgelopen 10 jaar.

**Figuur 6.3a** Veranderingen in binding op bindingsterrein religie/feesten/gebruiken tussen 1999 en 2009 onder personen mét en zonder Joodse partner



**Figuur 6.3b** Veranderingen in binding op bindingsterrein cultuur tussen 1999 en 2009 onder personen mét en zonder Joodse partner



**Figuur 6.3c** Veranderingen in binding op bindingsterrein Israël tussen 1999 en 2009 onder personen mét en zonder Joodse partner



#### 6.4 Enkele bindingsterreinen nader bekeken

Tot dusver in dit hoofdstuk is bij de vergelijking gebruik gemaakt van schaal-scores. Deze hebben het voordeel dat op tamelijk compacte wijze gegevens van beide onderzoeksjaren kunnen worden vergeleken. De keerzijde is dat schaal-scores betrekkelijk abstract zijn. Om deze reden zullen, bij wijze van illustratie van bovenvermelde resultaten, de bindingsterreinen waar de afgelopen 10 jaar sprake was van relatief veel verandering nader geïnspecteerd worden. Tabel 6.2 geeft voor een aantal items de antwoorden die de respondenten gaven in 1999 en in 2009. Er zijn nauwelijks verschillen in de mate waarin de respondenten het nieuws over Israël volgen. Dat zelfde geldt voor de ietwat sterk geformuleerde uitspraak over schaaamtegevoelens met betrekking tot gebeurtenissen in Israël. Dit is opvallend aangezien de dataverzameling begin januari 2009, ten tijde van het Israëlische offensief in Gaza,<sup>1</sup> van start ging. Een meer algemene

1 De dataverzameling vond plaats tussen medio januari 2009 en begin april 2009. Aangezien het tijdstip van inzending van de vragenlijsten is geregistreerd, kon worden nagegaan of er een samenhang bestaat tussen het moment van terugzenden en de antwoorden op de vragen m.b.t. Israël. Er bleek geen sprake van samenhang. Mensen die hun

vraag over gevoelens van betrokkenheid met Israël leidt wel tot andere uitkomsten. In 2009 lijkt de onderzoeksgroep meer verdeeld dan in 1999. Er lijkt sprake van polarisatie. De groep die zeer sterke gevoelens van verbondenheid heeft met Israël is gegroeid. Datzelfde geldt voor de groep die geen speciale, dan wel negatieve gevoelens over Israël heeft.

**Tabel 6.2** Antwoorden op bindingsterreinen Israël en antisemitisme in 1999 en 2009 (verticaal gepercentageerd)

	1999	2009
<i>'Ik volg het nieuws over Israël met meer dan gemiddelde aandacht'</i>		
helemaal mee eens	44	42
mee eens	31	30
niet eens/niet oneens	16	18
mee oneens	5	6
helemaal mee oneens	3	3
<i>'Ik schaam me af en toe dood over wat er in Israël gebeurt'</i>		
helemaal mee eens	22	24
mee eens	20	22
niet eens/niet oneens	25	25
mee oneens	14	13
helemaal mee oneens	19	17
<i>Hebt u een speciale verbondenheid met Israël?</i>		
ja zeer sterk	14	24
ja zeer sterk, maar ben ook zeer kritisch	43	28
ja enigszins	33	29
nee, geen speciale gevoelens van verbondenheid	8	15
ik koester negatieve gevoelens jegens Israël	2	4
<i>Vindt u dat er in Nederland in 1999/2009 sprake is van antisemitisme?</i>		
ja, in aanzienlijke mate	7	19
ja, enigszins	68	65
ik denk het niet	22	12
nee, absoluut niet	3	1
weet niet	1	3
<i>Hebt u zelf iets ondervonden dat op antisemitisme zou kunnen wijzen?</i>		
ja, zeer zeker	28	22
ja, misschien	14	23
nee	58	55

vragenlijst terugstuurden ten tijde van het Israëlische offensief in Gaza antwoordden niet negatiever of positiever dan de overige respondenten.

Ook op het terrein van antisemitisme is sprake van een verschuiving. Het aandeel personen dat van mening is dat er in Nederland sprake is van een aanzienlijke mate van antisemitisme is meer dan verdubbeld. Het aandeel mensen dat *persoonlijk* stellig iets van antisemitisme heeft ondervonden is echter afgenomen. Als ook de twijfelaars in beschouwing worden genomen is nochtans sprake van een toename. In hoeverre deze bevindingen zijn beïnvloed door een sterke toename van antisemitische incidenten in de periode rondom het Israëlische offensief in Gaza is een vooralsnog open vraag. Feit is dat er begin 2009 in Nederland een aantal protestbijeenkomsten waren waarbij antisemitische leuzen gescandeerd en Israëlische vlaggen in brand gestoken werden (Friedmann 2009). Ook was binnen diverse Europese landen sprake van geweldsdreigingen met betrekking tot Joodse organisaties en gebouwen.

## 6.5 Conclusie

Dit hoofdstuk bevat een longitudinale vergelijking op basis van 431 respondenten die zowel in 1999 als in 2009 aan het onderzoek deelnamen. Nagegaan werd in hoeverre er binnen de in 1999 onderzochte groep personen met een Joodse achtergrond veranderingen zijn opgetreden in hun binding aan het Jodendom. Grosso modo kan worden gesteld dat op individueel niveau sprake is van een aanzienlijke continuïteit in binding. Wel kan een onderscheid gemaakt worden tussen twee clusters. Enerzijds het cluster binding via religie/feesten/gebruiken, gemeenschap en cultuur, anderzijds binding via antisemitisme en Israël. In laatste cluster is duidelijk sprake van meer fluctuatie. Anders dan bij de overige bindingsterreinen, waarbij positieve en negatieve veranderingen elkaar in evenwicht houden, is op het niveau van de groep als geheel bij het bindingsterrein antisemitisme sprake van een duidelijke toename in de perceptie van antisemitisme in de samenleving. Veel respondenten hebben het idee dat dit is toegenomen. Ook is de binding met Israël licht toegenomen in de onderzoeksgroep.

Gezien de periode waarin het onderzoek plaatsvond (deels samenvallend met het Israëlisch offensief in Gaza tussen 27-12-2008 en 23-1-2009) was de verwachting dat de grotere verschillen in attitude ten opzichte van Israël konden worden waargenomen. Gevoelens ten opzichte van Israël zijn kennelijk vrij robuust. Niet uitgesloten kan worden dat de toename in gevoeligheid voor antisemitisme direct of indirect wel samenhangt met de actuele ontwikkelingen in Israël begin 2009. Deze veroorzaakten namelijk een vooralsnog tijdelijke sterke toename in het aantal antisemitische incidenten, welke vrij veel aandacht kregen in de media.

Het effect van levensloopgebeurtenissen, waarvan nogal eens wordt gesteld dat deze een invloed hebben op waardeoriëntaties kon in deze studie niet overtuigend worden aangetoond. Hier dient echter opgemerkt te worden dat het aantal mensen dat in de onderzoeksperiode een transitie doormaakte beperkt was.



## 7 Ouders en kinderen: de overdracht van Joodse binding

Het onderwerp in dit hoofdstuk is de overdracht van Joodse binding van ouder op kind. Daarbij worden de antwoorden van ouders en kinderen vergeleken om vast te stellen in hoeverre er sprake is van continuïteit dan wel van verandering in Joodse binding. Het materiaal waarop de beschouwing zich baseert, wordt gevormd door 153 ouder-kindparen. Soms gaat het om een vergelijking tussen de oudergeneratie en de kindergeneratie op collectief niveau, soms om een vergelijking tussen ouders en hun eigen kinderen.

### 7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat intergenerationele overdracht van Joodse binding centraal. Daarbij doet zich de vraag voor in hoeverre er tussen generaties sprake is van overeenkomst in betrokkenheid bij Jodendom. Overeenkomst tussen ouders en kinderen kan verschillende oorzaken hebben. Zij kan het gevolg zijn van directe en bedoelde overdracht. Als onderdeel van de opvoeding dragen ouders cultuur, traditie, kennis, vaardigheden en morele standaarden actief over op hun kinderen. Verder fungeren ouders niet alleen bedoeld, maar ook onbedoeld, als rolmodel voor hun kinderen. Ten slotte vloeit overeenkomst voort uit het feit dat ouders en kinderen geruime tijd hun levensomstandigheden en hun sociale milieu delen.

### 7.2 Methode

Om na te gaan in hoeverre er tussen ouders en kinderen sprake is van overdracht van Joodse binding is aan de deelnemers aan het onderzoek gevraagd of zij adressen van eventuele kinderen van 18 jaar en ouder en woonachtig in Nederland wilden doorgeven, zodat deze kinderen ook konden worden benaderd voor het onderzoek. Van de 509 in aanmerking komende respondenten hadden 301 personen minstens één kind in de beoogde doelgroep. Van deze 301 personen hebben er 114 (38%) één of meer kinderen opgegeven. In totaal

ging het om 192 kinderen. Na controle bleken 180 adressen bruikbaar.<sup>1</sup> Het aantal volledig ingevulde vragenlijsten na twee rappels bedroeg 156, hetgeen neerkomt op een respons van 87 procent (156/180). De resultaten in dit hoofdstuk zijn dus afkomstig van 153 ouder-kind paren.<sup>2</sup> De 'kinderen' varieerden in leeftijd van 16 tot 60 jaar (gemiddelde leeftijd: 31,8 jaar), terwijl de leeftijd van de ouders lag tussen de 45 en 83 jaar (gemiddelde leeftijd: 63,3 jaar). Een gevaar bij de hier gehanteerde benadering is dat alleen de relatief sterk bij het Jodendom betrokken ouders kinderen opgeven, en/of dat alleen de relatief sterk betrokken kinderen worden opgegeven. Dat zou dan leiden tot vertekende resultaten. Een en ander is echter gecontroleerd. Van iedere respondent was zowel de eigen betrokkenheid (in de vorm van een rapportcijfer) als de betrokkenheid van de kinderen (vanuit het perspectief van de ouder) bekend. Deze gegevens wezen niet op de gevreesde vertekening. Noch de eigen betrokkenheid van de ouder, noch die van het kind bleek van invloed op de opgave van het kind door de ouder(s).

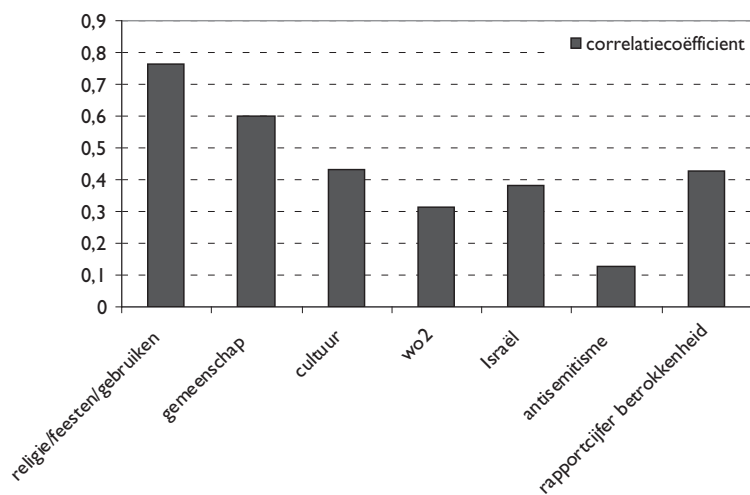
### 7.3 Overeenkomst tussen ouders en kinderen

In hoeverre er tussen generaties sprake is van overeenkomst in betrokkenheid bij het Jodendom wordt onderzocht voor elk van de bindingsterreinen die al eerder werden onderscheiden. Als maat voor overeenkomst tussen ouder en kind wordt de correlatiecoëfficiënt tussen de score van de ouder en die van het kind op het betreffende bindingsterrein gehanteerd. Zoals al eerder aangegeven kent de correlatiecoëfficiënt waarden die liggen tussen -1 en +1, waarbij +1 staat voor een maximale positieve samenhang en -1 voor een maximale negatieve samenhang. Bij een waarde van 0 is er geen samenhang. De resultaten zijn weergegeven in figuur 7.1. Van een sterke samenhang zou men kunnen spreken bij een correlatie van 0,6 of hoger. Dergelijke waarden worden gevonden voor de bindingsterreinen religie/feesten/gebruiken en binding aan de gemeenschap. Op deze terreinen is er dus sprake van een sterke overeenkomst tussen ouder en kind. De overeenkomst op de overige bindingsterreinen is minder sterk. Op het bindingsterrein antisemitisme valt de correlatie tussen

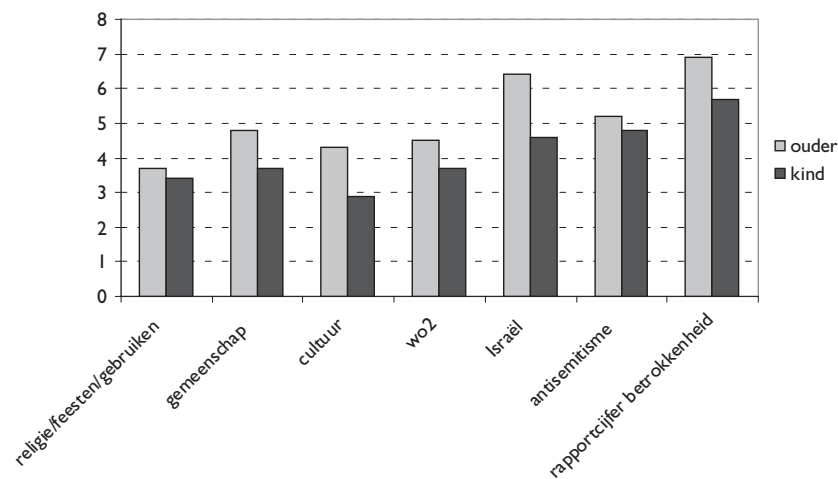
- 
- 1 Sommige adressen waren onbruikbaar omdat het kind al aan het reguliere onderzoek had deelgenomen.
  - 2 Ouders konden meer dan een kind opgeven. Het aantal ouders (N=102) is dan ook kleiner dan het aantal kinderen (N=153). Een aantal kinderen kon niet worden gekoppeld aan de Joodse ouder. Het gaat om gevallen waar het kind was opgegeven door de weduwe/weduwenaar van de respondent uit 1999.

de scores van ouder en kind laag uit: zij is bovendien statistisch niet eens significant.

**Figuur 7.1** Samenhang tussen de scores van ouder en kind op de verschillende bindingsterreinen



**Figuur 7.2** Gemiddelde scores op de bindingsterrein ouder en kindgeneratie



Een grote mate van overeenkomst tussen ouder en kind wil zeggen dat de betrokkenheid van de ouder op een bepaald bindingsterrein een goede voor-

speller is voor de betrokkenheid van het kind. Daarmee is nog niets gezegd over de *sterkte* van de binding bij beide partijen. Die kan zowel hoog of laag zijn. Figuur 7.2 toont de gemiddelde scores op de bindingsterreinen voor de ouder- en de kindgeneratie. Duidelijk wordt dat de kindgeneratie op alle bindingsterreinen lager scoort dan de oudergeneratie.

Deze algemene trend van verwatering zien we ook terug als ouders direct met hun eigen kinderen worden vergeleken. Tabel 7.1 laat zien dat op alle bindingsterreinen vaker sprake is van afname in binding van ouder op kind dan van toename. Dat wil niet zeggen dat in alle gevallen de binding van het kind zwakker is dan die van de ouders. Het omgekeerde komt ook voor.

**Tabel 7.1** Bindingscores van ouders en hun eigen kinderen vergeleken (horizontaal gepercenteerd)

	<i>ouders hoger</i>	<i>gelijk</i>	<i>kinderen hoger</i>	<i>totaal</i>
religie/feesten/gebruiken	30	50	20	100
binding via de gemeenschap	52	36	12	100
Joods-culturele binding	58	31	11	100
verbondenheid met Israël	63	25	12	100
gevoeligheid voor antisemitisme	38	34	28	100
Tweede Wereldoorlog	47	30	23	100
eigen betrokkenheid	44	41	15	100

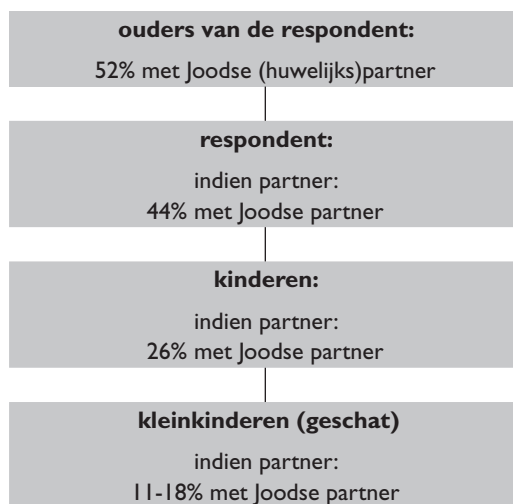
#### 7.4 Intergenerationele overdracht nader bekeken: de 'erfelijkheid' van het Joodse partnerschap

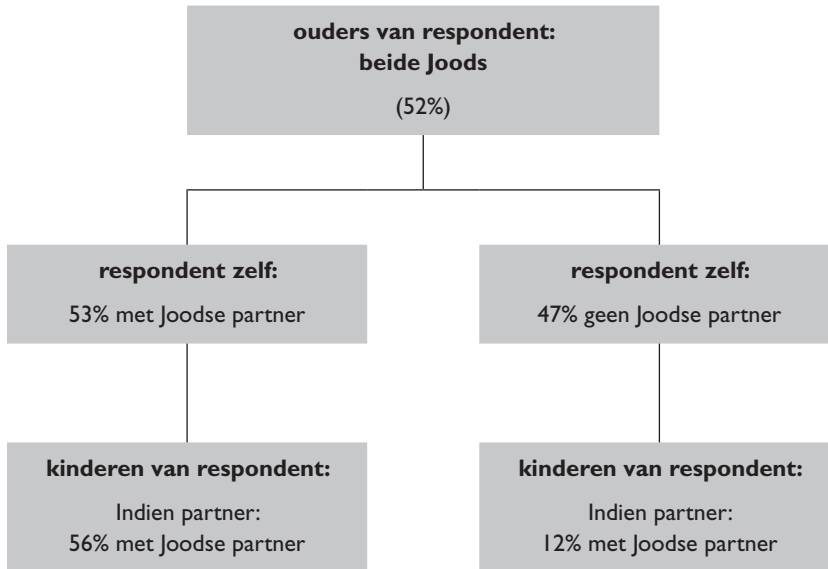
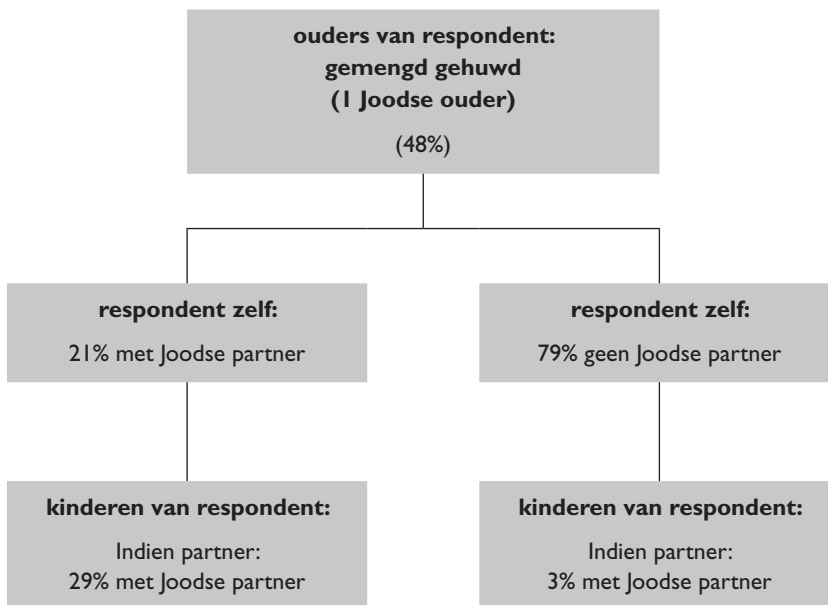
Hiervoor is al aan de orde gekomen dat overeenkomst tussen ouder en kind het gevolg kan zijn van bewuste beïnvloeding door de opvoeding, onbewuste beïnvloeding door het rolmodel dat de ouders bieden en het door ouders en kinderen gedeelde sociaal milieu. Nu is de invloed van deze drie factoren in dit onderzoek niet echt te onderscheiden. Een benadering van de eerste factor wordt geleverd door wat de ouders zelf aangeven waar het gaat om het Joodse karakter van de opvoeding die zij aan hun kinderen hebben gegeven. Voor de rest kan worden verondersteld dat de Joodse binding die de ouders zelf hebben, ook los van de nadruk die zij hier in de opvoeding op leggen, op een of andere manier aan hun kinderen wordt doorgegeven. Al eerder bleek dat een ander, objectief gegeven kenmerk van het ouderlijk milieu invloed heeft op de Joodse binding van een persoon: volledig Joodse afkomst leidt tot sterkere bindingen

dan een gedeeltelijk Joodse afkomst. De frequentie van het gemengde huwelijk of partnerschap (verder wordt korthedshalve gesproken over 'partners' ook als het om gehuwden gaat) is voor de totale steekproef al eerder vermeld in hoofdstuk 3. Bij degenen met een partner was in 44 procent van de gevallen sprake van een Joodse partner. Thans wordt dit kenmerk, eveneens voor de totale steekproef (en niet alleen voor de 153 ouder-kindparen die verder het onderwerp van dit hoofdstuk vormen) vergeleken over drie generatie, te weten de respondenten, de ouders van de respondenten en de kinderen van de respondenten. De resultaten zijn neergelegd in figuur 7.3a-c. Van de respondenten van volledig Joodse afkomst, dus met twee Joodse ouders (zie figuur 7.3b), heeft 53 procent zelf ook weer een Joodse partner en van de kinderen van die respondent (voor zover die een partner hebben) heeft 56 procent een Joodse partner. Van de respondenten uit een dergelijk volledig Joods gezin heeft dus 47 procent zelf geen Joodse partner en in dat geval hebben de kinderen van die respondent slechts voor 12 procent een Joodse partner. Voor respondenten van gedeeltelijk Joodse afkomst (zie figuur 7.3c) liggen voornoemde waarden veel lager. Van die respondenten heeft slechts 21 procent een Joodse partner, terwijl de kinderen van die respondenten (voor zover zij een partner hebben) voor 29 procent een Joodse partner hebben. Gaat het om respondenten met een niet-Joodse partner, dan heeft van hun kinderen nog slechts drie procent een Joodse partner.

**Figuur 7.3** Partnerkeuze in drie generaties: respondenten uit gezin met 2 Joodse ouders vergeleken met respondenten uit gezin met 1 Joodse ouder

**Figuur 7.3a** Alle respondenten



**Figuur 7.3b** Respondenten met 2 Joodse ouders**Figuur 7.3c** Respondenten met 1 Joodse ouder

Uit het eerste deel van figuur (figuur 7.3a) waarin alle respondenten (dus met volledige en onvolledige Joodse afkomst) zijn samengenomen, laat zich afleiden hoezeer het gemengde partnerschap in opkomst is. Van de ouderlijke generatie heeft 52 procent een Joodse partner. Van de kinderen van deze ouders (dus de respondenten uit het onderzoek) hebben nog 44 procent een Joodse partner (berekend over degenen die nu een partner hebben of er ooit een hebben gehad). In de derde generatie (dus bij de kinderen van de respondenten) daalt het aandeel van de Joodse partners naar schatting (niet iedereen heeft al een partner) tot 26 procent. Het gemengde huwelijk of partnerschap gaat dus steeds meer domineren. Als de ontwikkeling verder verloopt zoals hier over drie generaties berekend, zal het gemengde partnerschap in de vierde generatie (de kleinkinderen van de respondenten) nog sterker domineren. Als die vierde generatie zich op het punt van de partnerkeuze gedraagt als de derde generatie, zal nog slechts 18 procent (van degenen met een partner) een Joodse partner hebben. Wordt rekening gehouden met verdere assimilatie, dus met het feit dat binnen de drie besproken generaties de kans op een Joods partnerschap steeds is gedaald, dan zal in de vierde generatie naar schatting nog slechts 11 procent een Joodse partner vinden.

## 7.5 De erfelijkheid van Joodse binding: drie factoren

Na deze excursie richt de analyse zich weer op de 153 ouder-kindparen die het eigenlijke onderwerp van dit hoofdstuk vormen. Het lijkt in elk geval van belang de geheel of gedeeltelijk Joodse afkomst van het kind in een verklaringsmodel voor de overdracht van Joodse binding op te nemen. Dit model omvat verder nog twee andere factoren, te weten de Joodse binding van de ouders en het Joodse karakter van de opvoeding zoals de ouders dat zelf karakteriseren. Het verklaringsmodel omvat daarmee drie factoren:

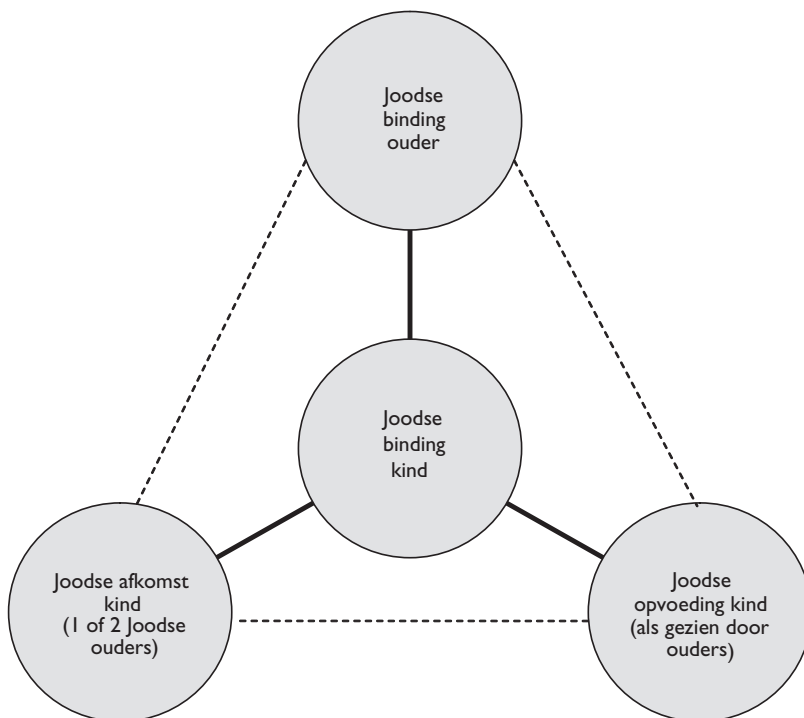
- Joodse afkomst van het kind: zijn beide ouders Joods of geldt dat hooguit voor één van de ouders. Dit is een indicator voor de Joodsheid van het dagelijks leefmilieu van het kind.
- Joodse binding van de ouders gebaseerd op de scores van de ouders op de verschillende bindingsterreinen.
- Het Joodse karakter van de opvoeding vanuit het perspectief van de ouders: was deze heel Joods, beetje Joods of niet Joods?<sup>3</sup>

---

3 Aan de ouders is gevraagd op een viertal terreinen de Joodsheid van de opvoeding aan te geven. De antwoorden op deze vragen zijn verwerkt tot een score die de mate van Joodsheid van de aan de kinderen gegeven opvoeding aangeeft.

In figuur 7.4 zijn de relaties schematisch weergegeven. De betekenis van de dikke strepen tussen Joodse afkomst van het kind (1 of 2 Joodse ouders), binding van de ouder en opvoeding enerzijds en binding van het kind anderzijds zijn gebaseerd op een verwachting van positieve samenhang tussen deze kenmerken. Met andere woorden: hoe sterker die binding van de ouder op een bepaald bindingsterrein, hoe groter de kans dat het kind ook hoog scoort op dat bindingsterrein. Hoe Joodser de genoten opvoeding van het kind was, hoe hoger het scoort op Joodse binding. Verder is de verwachting dat kinderen uit gezinnen met twee Joodse ouders hoger scoren op de diverse bindingsterreinen dan kinderen met alleen een Joodse moeder of alleen een Joodse (groot)vader. In de figuur zijn ook stippellijnen opgenomen tussen de Joodse afkomst van de kinderen, Joodse binding van de ouders en de Joodsheid van de opvoeding. Hiermee wordt aangegeven dat deze zaken sterk met elkaar verweven kunnen zijn: Joods gehuwde ouders zullen gemiddeld sterker gebonden zijn aan het Jodendom en ook meer geneigd zijn hun kind een Joodse opvoeding te geven.

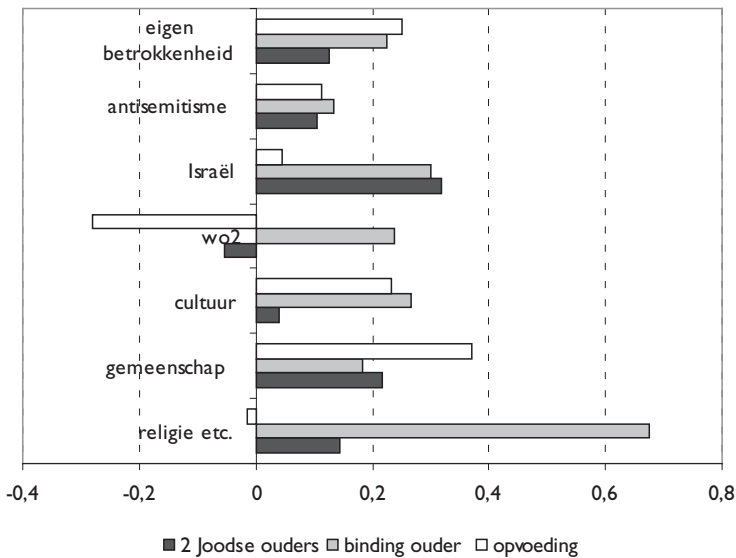
**Figuur 7.4** Schematisch overzicht van de verschillende factoren die een rol spelen bij overdracht van binding





Met behulp van regressieanalyse<sup>4</sup> kan het gewicht van elk van de drie genoemde factoren in de verklaring van de Joodse binding van het kind worden vastgesteld. De resultaten van deze analyses zijn schematisch weergegeven in figuur 7.5. De figuur geeft voor elk van de zes bindingsterreinen en voor het rapportcijfer voor eigen betrokkenheid aan wat het effect is van respectievelijk de Joodse afkomst van de kinderen, de Joodse binding van de ouders en het Joodse gehalte, volgens hun eigen zeggen, van de opvoeding die die ouders aan hun kinderen hebben gegeven. De lengte van de balk is indicatief voor de sterkte van de invloed van dat kenmerk op de binding van het kind als wordt gecontroleerd voor invloed van de overige kenmerken.

**Figuur 7.5** Factoren van invloed op Joodse binding van kinderen



Opvallend is de sterke invloed van de ouderlijke binding aan het Jodendom op deelname aan religie/feesten/gebruiken bij hun kinderen, terwijl het effect van de door de ouder aangegeven Joodsheid van de opvoeding zeer gering is. Dit laatste lijkt in eerste instantie merkwaardig, maar hangt samen met het feit dat een sterke religieuze binding van de ouder bijna altijd samengaat met een heel

4 Bij deze analysetechnieken wordt bij de bepaling van het effect van een bepaald kenmerk op het te verklaren kenmerk rekening gehouden met het feit dat de verklarende kenmerken onderling met elkaar kunnen samenhangen. De analyses zijn opgenomen als Bijlage 5.

Joodse opvoeding van de kinderen. De karakterisering van deze opvoeding door de ouder als Joods heeft, daarenboven dan nauwelijks nog aanvullende verklarende waarde. Blootstelling van de kinderen aan de Joodse praktijk van het ouderlijk huis is kennelijk belangrijker dan wat de ouders met hun opvoeding bewust hebben nagestreefd.

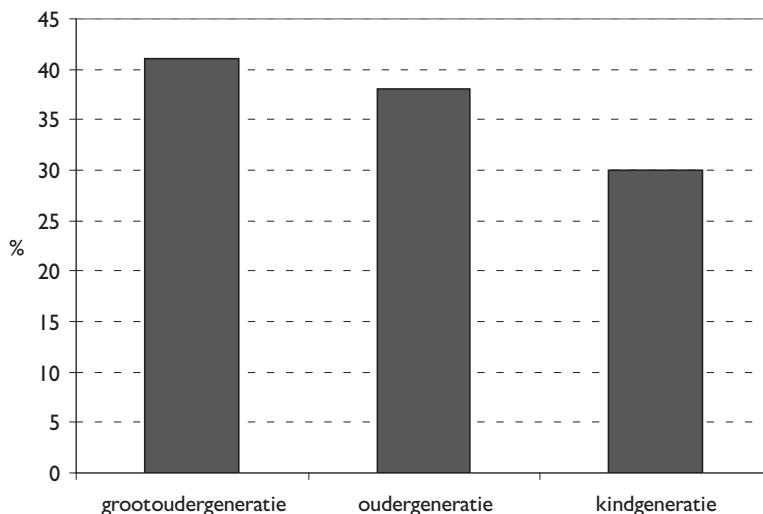
Bij binding via de gemeenschap komt een ander beeld naar voren. Hier is de door de ouders aangegeven Joodsheid van de opvoeding wel een belangrijke factor, evenals de afkomst van de kinderen uit een volledig Joods, dan wel onvolledig Joods gezin. De binding van het kind op dit terrein is groter als het opgroeit in een gezin met twee Joodse ouders en naarmate de opvoeding volgens zeggen van de ouders een duidelijker Joods karakter had. De verklaring hiervoor kan zijn dat met twee Joodse ouders de kans op Joodse relaties automatisch verdubbelt en dat daardoor het in een dergelijk milieu opgroeiende kind gemakkelijker een band met de Joodse gemeenschap ontwikkelt, zeker als de ouders deze ook bewust nastreven.

Interessant is verder het afwijkende beeld bij het bindingsterrein Tweede Wereldoorlog. De balken opvoeding en Joodse achtergrond van de ouder wijzen daar naar links, hetgeen betekent dat deze factoren een tegengesteld gerichte invloed hebben op de binding van het kind. Binding aan het Jodendom via de Tweede Wereldoorlog is sterker bij mensen die slechts één Joodse ouder hebben, en naarmate de opvoeding minder Joods was. Wellicht is in een dergelijk milieu een identificatie met de joodse religie en de Joodse cultuur niet voor de hand liggend en blijft slechts een gevoel van lotsverbondenheid op grond van de Tweede Wereldoorlog over.

## **7.6 Intergenerationele overdracht: vergelijking op basis van afzonderlijke vragen**

Voor een aantal bindingsterreinen wordt hieronder meer in detail ingegaan op overeenkomst tussen ouders en kinderen. Figuur 7.6 toont ontwikkelingen in het lidmaatschap van een joodse gemeente. Op dit punt zijn ook gegevens van de grootouders bekend, zodat drie generaties binnen familieverband kunnen worden vergeleken. We zien een verval dat in de twee oudste generaties nog gering is en duidelijk groter wordt wanneer de ouder- en kindgeneratie worden vergeleken. Van de kinderen is 30 procent lid, terwijl dat percentage bij de ouders nog op 38 procent ligt en bij de grootouders nog wat hoger.

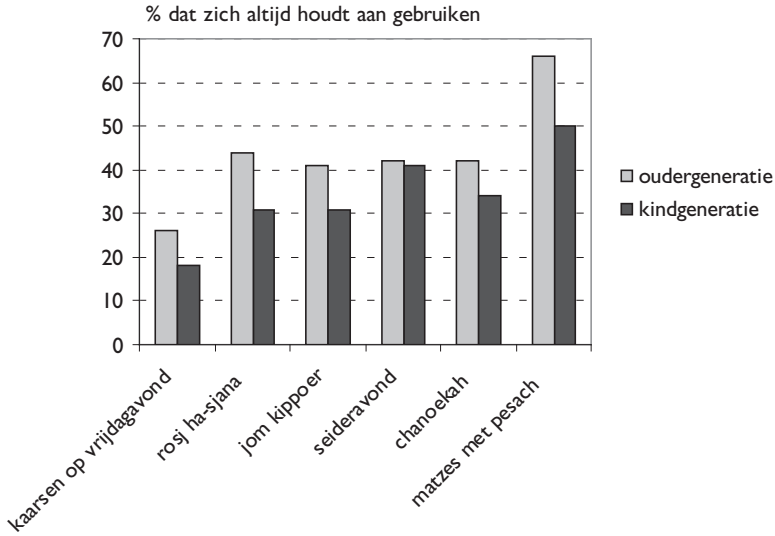
**Figuur 7.6** Lidmaatschap van een joodse gemeente in drie generaties binnen familieverband



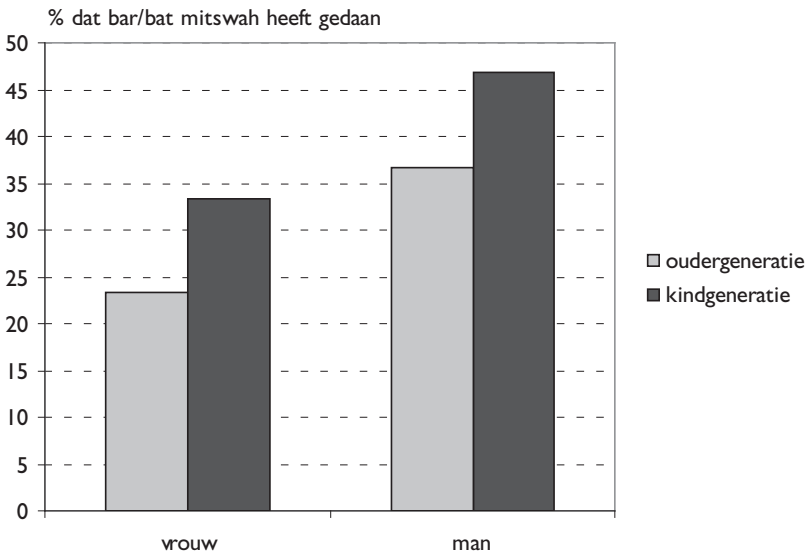
Figuur 7.7 toont de praktijk wat betreft Joodse feesten en gebruiken. Respondenten is gevraagd om aan te geven of zij 'nooit', 'soms', of 'altijd' iets doen aan belangrijke feesten en gebruiken. De staven geven zowel voor de ouder- als de kindgeneratie aan welk deel van de ondervraagden een feest altijd viert of een gebruik altijd volgt. Er is bij de kindgeneratie duidelijk sprake van een afname in de betrokkenheid.

In strijd hiermee lijkt de toegenomen belangstelling voor het vieren van Bar Mitswa (jongens) en vooral van Bat Mitswa (meisjes). Van de kindgeneratie heeft een beduidend groter aandeel Bar- of Bat Mitswa gevierd (figuur 7.8). Dat zou mede kunnen zijn doordat deze religieuze overgangsrite die oorspronkelijk alleen voor jongens van betekenis was, steeds meer is veranderd in een profaan feestje dat ook aan de meisjes niet wordt onthouden.

**Figuur 7.7** Praktiseren van Joodse gebruiken en deelname aan feesten door ouders en kinderen



**Figuur 7.8** Aandeel dat Bar Mitswa (jongens) of Bat Mitswa (meisjes) heeft gevierd, ouder- en kindgeneratie



Eerder werd duidelijk dat de binding aan de Joodse gemeenschap, gemiddeld genomen, sterker is bij de oudergeneratie. Tabel 7.2 gaat op enkele onderdelen dieper in. Als de verhouding Joden versus niet-Joden in de vriendenkring als maatstaf wordt genomen, blijkt dat het merendeel van de kindergeneratie minder Joden in het sociaal netwerk heeft dan de ouders. Bij bijna de helft van de oudergeneratie bestaat de vriendenkring voornamelijk uit Joden (tweede kolom). Voor de kindgeneratie geldt dat slechts voor een kwart (derde kolom). Ook bij een directe vergelijking van ouder en kind (vierde kolom) zien we deze trend. In 45 procent van de gevallen heeft het kind een minder Joods sociaal netwerk. Ruim één op de tien kinderen heeft evenwel een Joodser netwerk dan de ouders. Slechts een klein deel van de oudergeneratie (nl. 27 procent) is lid van een Joodse vereniging op het gebied van cultuur, politiek of recreatie.<sup>5</sup> Dat geldt nog sterker voor de kindgeneratie (14 procent). In een op de vijf gevallen is de ouder wel lid van een Joodse vereniging en het kind niet. Andersom komt beduidend minder vaak voor.

**Tabel 7.2** Aspecten van binding aan de Joodse gemeenschap, ouder- en kindgeneratie (verticaal gepercentageerd)

	<i>ouder- generatie</i>	<i>kind- generatie</i>	<i>ouder en kind vergeleken</i>
<i>verhouding Joden versus niet-Joden in vriendenkring</i>			
meerderheid Joods	21	16	
gelijk	25	9	
meerderheid niet-Joods	54	75	
<i>vriendenkring: kind versus ouder</i>			
kind Joodser dan ouder			11
gelijk			44
kind minder Joods dan ouder			45
<i>lidmaatschap Joodse vereniging</i>			
zowel ouder als kind lid			7
ouder wel, kind geen lid			20
ouder geen, kind wel lid			7
zowel ouder als kind geen lid			67

<sup>5</sup> Joodse gemeente niet inbegrepen.

In tabel 7.3 wordt de Joodse zelfdefinitie van de ouder- en kindergeneratie vergeleken. Ook hierbij treedt een duidelijke verschuiving op. Het aandeel dat zich onomwonden als Jood beschouwt, is duidelijk groter in de oudergeneratie. In de oudergeneratie beschouwt nog 65 procent zichzelf onvoorwaardelijk als Jood, bij de kindergeneratie nog maar 47 procent. Van de kindergeneratie beschouwt 39 procent zichzelf slechts als 'iemand met een Joodse achtergrond' en 5 procent beschouwt zichzelf helemaal niet als Jood. Bij de oudergeneratie zijn deze percentages respectievelijk 28 en 1. Gemiddeld genomen geven de ouders zichzelf ook een hoger rapportcijfer voor de eigen betrokkenheid bij het Jodendom dan de kinderen: 6,9 versus 5,7 (niet in tabel). Een vergelijking van ouders en kinderen binnen dezelfde familie (vierde kolom) laat een overeenkomstig beeld zien. Dertig procent van de kinderen heeft een 'minder Joodse' zelfdefinitie dan de ouder; in slechts 11 procent van de gevallen is het andersom en heeft de ouder een 'minder Joodse' zelfdefinitie. Zes op de tien kinderen kent zichzelf een lager rapportcijfer voor betrokkenheid toe dan de ouder zichzelf gaf (niet in tabel).

In het onderzoek is gevraagd in welke situaties men zich in het bijzonder Joods voelt.<sup>6</sup> Een vergelijking van de antwoorden van de oudergeneratie met die van de kindergeneratie toont naast overeenkomsten ook duidelijke verschillen. Van de oudergeneratie voelt bijna de helft zich altijd Joods, ongeacht de situatie. In de kindergeneratie is dit een stuk minder, namelijk 27 procent. Ook Israël verdeelt de generaties. In de oudergeneratie zijn gevoelens van Jood-zijn veel duidelijker gerelateerd aan (kritiek op) Israël dan in de kindergeneratie. De Tweede Wereldoorlog is zowel voor de ouder- als de kindergeneratie de belangrijkste identificatiebron.

---

<sup>6</sup> Men kon bij deze vraag meerdere antwoorden aankruisen.

**Tabel 7.3** Joodse zelfdefinitie, ouder- en kindgeneratie (percentages)

	ouder- generatie	kind- generatie	ouder en kind vergeleken
<i>Joodse zelfdefinitie</i>			
beschouwt zichzelf als Jood	65	47	
beschouwt zichzelf als Jood afhankelijk van de situatie	6	9	
beschouwt zich niet zozeer als Jood, maar als iemand met een Joodse achtergrond	28	39	
beschouwt zichzelf niet als Jood	1	5	
<i>zelfdefinitie: kind versus ouder</i>			
kind Joodser dan ouder			11
gelijk			59
kind minder Joods dan ouder			30
<i>situaties waarin men zich in het bijzonder Joods voelt</i>			
ik voel me altijd Joods, ongeacht de situatie	45	27	
wanneer ik met mijn familie ben	39	45	
bij bepaalde joodse feestdagen	43	46	
als ik in gezelschap van Joden verkeer	53	52	
als ik in gezelschap van niet-Joden verkeer	26	25	
als ik in gezelschap van niet-Joden een 'mede-Jood' opmerk	42	46	
als ik geconfronteerd word met de Tweede Wereldoorlog	75	75	
als ik geconfronteerd word met antisemitisme	75	69	
als ik geconfronteerd word met gebeurtenissen in Israël	66	43	
als ik geconfronteerd word met kritiek op Israël	50	37	

## 7.7 Opvoeding: wat vinden ouders belangrijk

Opvoeding speelt een rol van betekenis bij de overdracht van binding aan het Jodendom en wordt ook door een grote groep respondenten genoemd als belangrijk instrument om de continuïteit van de Joodse gemeenschap in Nederland te waarborgen (tabel 7.4).

**Tabel 7.4** Wat kan de Joodse gemeenschap in Nederland doen om ervoor te zorgen dat zij blijft bestaan?<sup>a</sup>

	<u>% genoemd als heel belangrijk</u>
grotere openheid jegens mensen die alleen een Joodse vader, en geen Joodse moeder hebben	45
door kinderen bewust Joods op te voeden	35
Joodse organisaties moeten actiever worden	31
toetreding tot het Jodendom moet makkelijker worden	19
door een versoepeling van de religieuze regels	18
er moet meer nadruk gelegd worden op religie	5

a: Deze resultaten hebben betrekking op de gehele onderzoeksgroep (N=665).

Het is daarom interessant om als afsluiting van dit hoofdstuk in te zoomen op hetgeen ouders belangrijk vinden in de opvoeding. Aan de respondenten is gevraagd welke aspecten van Jood-zijn zij belangrijk vinden om in de opvoeding over te dragen. De vraag is ook gesteld aan degenen zonder kinderen. Van een twaalfal aspecten konden zij aangeven of zij deze heel belangrijk, een beetje belangrijk, neutraal, onbelangrijk of heel onbelangrijk vonden. De resultaten zijn, gesorteerd op het belang dat de respondenten eraan hechten, te vinden in tabel 7.5. Het is opvallend dat zaken die gerelateerd zijn aan negatieve aspecten van het Jood-zijn (zoals de Tweede Wereldoorlog en antisemitisme) in dit geval het hoogst scoren, terwijl sociaal-culturele pijlers van het Jodendom, zoals Joodse cultuur en tradities, minder gewicht krijgen. Misschien houden de respondenten de sociale en culturele assimilatie voor onvermijdelijk en nemen zij deze voor lief, maar willen zij niet dat de gebeurtenissen in een oorlog, waaraan de herinnering in elke nieuwe generatie verzwakt, geheel uit het geheugen worden gewist. Dat de religieuze geboden laag in de rangorde staan, behoeft niet te verbazen. Er is immers maar een zeer kleine groep die daar naar leeft of daar zelfs maar kennis van heeft. Van grotere betekenis is de lage positie van het Joodse partnerschap in de rangorde. Ooit gold het gemengde huwelijk als een verraad aan de gemeenschap en stuitte het op groot verzet, maar dat was bij andere geloofsgemeenschappen niet veel anders. Veel respondenten hebben nauwelijks een andere keus in hun tolerantie van het gemengde huwelijk. Zij hebben namelijk zelf reeds het voorbeeld gegeven.

De prioriteiten verschillen overigens niet noemenswaardig naar de leeftijd en al evenmin naar de Joodse afkomst van de respondent. Personen met twee Joodse ouders vinden de verschillende aspecten gemiddeld genomen meer van



belang dan personen met alleen een Joodse moeder of alleen een Joodse (groot) vader, maar de rangorde is identiek.

**Tabel 7.5** Aspecten van Jood-zijn die ouders belangrijk vinden om over te dragen in de opvoeding (N=665)

	% (heel) belangrijk
kennis hebben van de Sjoah	84
weet hebben van familieherinneringen aan WO2	82
gewapend zijn tegen antisemitisme	62
een band met Israël hebben	33
belangstelling Joodse cultuur	32
doen aan joodse feesten en gebruiken	32
thuis voelen in Joods woordgebruik en humor	31
Joodse les krijgen	29
kennis Hebreeuws	22
een Joodse partner hebben	21
Joodse vrienden hebben	20
leven naar religieuze geboden	11

## 7.8 Conclusie

Dit hoofdstuk bevat een intergenerationele vergelijking op basis van 153 ouder-kindparen. Hiervan werd onderzocht in hoeverre ouders hun Joodse binding op diverse terreinen overdragen op hun kinderen. Op het terrein van religie/feesten/gebruiken blijkt dit in aanzienlijke mate het geval te zijn, op de overige terreinen minder.

Grosso modo is de generatie van de kinderen op alle bindingsterreinen minder aan het Jodendom verknocht dan de generatie van hun ouders. Terwijl, bij voorbeeld in de ouderlijke generatie 64 procent van de respondenten zichzelf zonder meer als Joods beschouwt, is dat bij de kinderen nog maar voor 47 procent het geval. De kinderen beschouwen zich vaker dan de ouders slechts 'als iemand met een Joodse achtergrond'. Dat wil niet zeggen dat alle kinderen ten opzichte van hun ouders aan Joodse binding verliezen. Er zijn ook kinderen die juist meer gebonden zijn dan hun ouders, maar het omgekeerde komt veel vaker voor.

Factoren aan de kant van de ouders die predisponeren tot een relatief sterke Joodse binding bij de kinderen zijn:

- een sterke Joodse binding bij de ouders zelf;
- beide ouders zijn Joods;
- de karakterisering van de opvoeding door de ouders als uitgesproken Joods.

De invloed van die factoren wisselt per bindingsterrein. Gaat het om religie/feesten/gebruiken dan is vooral de invloed van de Joodse binding van de ouders waarneembaar. Dat geldt in minder uitgesproken mate ook voor de binding aan het Jodendom via de gemeenschap, de Joods-culturele participatie en het 'rapportcijfer' van het kind. Binding aan het Jodendom via de Tweede Wereldoorlog wordt merkwaardigerwijze in de hand gewerkt door een gemengd ouderlijk huwelijk en een niet uitgesproken Joodse opvoeding.

Aan alle respondenten, ook die zonder kinderen, is gevraagd welke aspecten van de Joodse identiteit belangrijk zijn om in de opvoeding over te dragen. Daarbij blijkt dat vooral de herinnering aan de Sjoah (Holocaust) en de weerbaarheid tegen het antisemitisme prioriteit krijgen. Het wordt kennelijk van groot belang gevonden de herinneringen aan het grote trauma niet verloren te laten gaan.

Los van het eigenlijke onderwerp van dit hoofdstuk, te weten de overdracht van attitudes van ouders op kinderen, blijkt de kans op het hebben van een Joodse partner van generatie op generatie sterk af te nemen. Van de ouders van de respondenten (totale steekproef) heeft 52 procent een Joodse partner. Van de kinderen van deze ouders (dus de respondenten uit het onderzoek) heeft nog 44 procent een Joodse partner. In de derde generatie (dus de kinderen van de respondenten) daalt het aandeel van de Joodse partners naar schatting (niet iedereen heeft al een partner) tot 26 procent. Het gemengde huwelijk of partnerschap gaat dus steeds meer domineren. Als de ontwikkeling verder verloopt zoals hier over drie generaties berekend, zal het gemengde partnerschap in de vierde generatie (de kleinkinderen van de respondenten) nog sterker domineren. Naar schatting zal dan nog slechts tussen 11 en 18 procent (van degenen met een partner) een Joodse partner hebben. Het laagste percentage, dat uitgaat van een voortgaande assimilatie, is het meest waarschijnlijk.

## 8 Joodse voorzieningen en het internet: behoefte en gebruik

### 8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de bekendheid met en het gebruik van een aantal Joodse voorzieningen in kaart gebracht. Het gaat daarbij om voorzieningen op het terrein van de zorg en om sociaal-culturele voorzieningen. Daarnaast wordt onderzocht welke behoeften er onder de doelgroep leven en welk draagvlak er voor deze voorzieningen bestaat. Evenals in de vorige hoofdstukken worden de verschillen tussen relevante – bij voorbeeld naar leeftijd en Joodse afkomst onderscheiden – subgroepen in het oog gehouden. Bij voorzieningen-gebruik is naar veronderstelling ook de geografische locatie van de respondent belangrijk. In de Randstad, in het bijzonder in Amsterdam, is de afstand tot Joodse voorzieningen in het algemeen kleiner dan in de rest van het land.

In het tweede deel van dit hoofdstuk staat het gebruik van het internet centraal. Daarbij wordt nagegaan in hoeverre Joodse websites, online gemeenschappen en discussiefora worden bezocht. Er wordt wel verondersteld dat mensen hun lidmaatschap van reële (fysieke) gemeenschappen inruilen voor het gebruik van virtuele gemeenschappen. Deze laatste gemeenschappen zijn 'lichter' in die zin dat zowel toetreding als uittreding gemakkelijker zijn en dat het lidmaatschap minder investeringen, financieel of anderszins, vergt (Duyvendak & Hurenkamp 2004). Is deelname aan Joodse online gemeenschappen inderdaad een substituut voor 'zwaardere' Joodse gemeenschappen als joodse gemeentes? En waarvoor wordt het internet zoal gebruikt: voor kennisneming van nieuws en andere informatie op Joods gebied of voor het leggen dan wel onderhouden van contacten?

### 8.2 Bekendheid met en gebruik van Joodse instellingen

In tabel 8.1 worden de bekendheid met en het gebruik van diverse Joods instellingen geïnventariseerd. Joods Maatschappelijk Werk (JMw) kent de meeste gebruikers en heeft – als ook de gebruikers worden meegerekend – de grootste

naamsbekendheid, hetgeen ongetwijfeld te maken heeft met het algemene en gevarieerde karakter van de voorzieningen die van deze instelling uitgaan. In tabel 8.2 wordt verder op JMW ingegaan.

**Tabel 8.1** Bekendheid met of gebruik van Joodse instellingen (horizontaal gepercenteerd)

<i>Bent u bekend met of maakt u gebruik van de volgende organisaties:</i>	<i>onbekend</i>	<i>bekend van naam</i>	<i>gebruiker</i>	<i>totaal</i>
Joods Maatschappelijk Werk (JMW)	15	66	19	100
Beth Shalom (Zorgcentrum voor Joodse ouderen)	24	72	4	100
Mr. L.E.Visserhuis (idem)	52	47	1	100
Sinai Centrum (Joodse instelling voor geestelijke gezondheidszorg)	30	65	5	100
ziekenhuis Amstelland/CIZ (ziekenhuis met Joodse verpleegafdeling)	33	55	12	100
Joods Hospice Immanuel	54	45	1	100
studentenverenigingen Ijar, Moos en/of Sjoeché	53	42	4	100

De 65-plussers zijn met 29 procent de grootste afnemers van de voorzieningen van JMW, op de voet gevolgd door de groep 50 t/m 64 jaar. Jongeren hebben met vier procent nauwelijks deel aan deze voorzieningen; ook zijn zij het minst bekend met JMW. De naamsbekendheid van JMW is het grootst in Amsterdam en omgeving, maar het gebruik van de voorzieningen is merkwaardigerwijs hoger in de provincie. Ook de Joodse achtergrond van de respondenten doet ertoe. Als bekendheid met en gebruik van JMW worden samengevoegd, scoren personen met twee Joodse ouders het hoogst, vervolgens mensen met alleen een Joodse moeder. Ten slotte blijkt de naamsbekendheid van JMW niet zozeer te verschillen naar betrokkenheid bij het Jodendom – zoals geïndiceerd door het rapportcijfer dat men zichzelf daarvoor toekent<sup>1</sup> – aangezien de minst betrokkenen nauwelijks lager scoren dan de overigen. Wel maken de minst betrokkenen beduidend minder gebruik van de diensten van JMW.

<sup>1</sup> Zie daarvoor nogmaals hoofdstuk 4. Sterk betrokken staat voor een rapportcijfer van 8 of hoger, matig betrokken voor een cijfer van 6 of 7 en weinig betrokken voor een cijfer van 5 of minder.

**Tabel 8.2** Bekendheid met en gebruik van JMW-voorzieningen naar achtergrondkenmerken (horizontaal gepercentageerd)

<i>Bent u bekend met de voorzieningen van JMW?</i>	<i>onbekend</i>	<i>bekend van naam</i>	<i>gebruiker</i>	<i>totaal</i>
<i>leeftijdsgroep</i>				
65 jaar en ouder	15	56	29	100
50 t/m 64 jaar	8	66	26	100
35 t/m 49 jaar	16	77	7	100
18 t/m 34 jaar	28	68	4	100
<i>regio</i>				
Groot-Amsterdam	10	71	19	100
Randstad	19	66	15	100
rest van Nederland	18	59	23	100
<i>Joodse afkomst</i>				
twee Joodse ouders	6	72	22	100
alleen Joodse moeder	17	60	23	100
alleen Joodse vader	22	66	12	100
'grootvaderjoden'	54	35	11	100
<i>betrokkenheid</i>				
sterk betrokken	8	67	25	100
matig betrokken	11	66	23	100
weinig betrokken	29	64	7	100

Na JMW heeft de Joodse vleugel van ziekenhuis Amstelland het grootste aantal gebruikers (zie nogmaals tabel 8.1). Uit tabel 8.3 blijkt dat de verschillende leeftijdsgroepen elkaar weinig ontlopen in termen van gebruik. Wel is de naamsbekendheid van deze instelling aanzienlijk hoger onder de ouderen. Verder is het geen verrassing dat verreweg de meeste gebruikers van dit in Amstelveen gevestigde ziekenhuis woonachtig zijn in Groot-Amsterdam. In de rest van Nederland is het gebruik veel lager. Daarnaast geldt voor deze voorziening dat bekendheid en gebruik hoger liggen bij respondenten van volledig Joodse afkomst en dat een sterkere betrokkenheid op het Jodendom gepaard gaat met een hogere bekendheid en een hoger gebruik.

**Tabel 8.3** Bekendheid met en gebruik van ziekenhuis Amstelland naar achtergrondmerken (horizontaal gepercentageerd)

<i>Bent u bekend met de voorzieningen van ziekenhuis Amstelland/CIZ?</i>	<i>onbekend</i>	<i>bekend</i>	<i>gebruiker van naam</i>	<i>totaal</i>
<i>leeftijdsgroep</i>				
65 jaar en ouder	27	62	11	100
50 t/m 64 jaar	24	63	13	100
35 t/m 49 jaar	42	44	14	100
18 t/m 34 jaar	48	42	10	100
<i>regio</i>				
Groot-Amsterdam	17	60	23	100
Randstad	46	52	2	100
rest van Nederland	49	48	3	100
<i>Joodse afkomst</i>				
twee Joodse ouders	17	65	18	100
alleen Joodse moeder	47	45	8	100
alleen Joodse vader	49	44	7	100
'grootvaderjoden'	72	25	3	100
<i>betrokkenheid</i>				
sterk betrokken	17	60	23	100
matig betrokken	33	58	9	100
weinig betrokken	52	43	5	100

Het lag in de lijn der verwachtingen dat voorzieningen als Beth Shalom, het Mr. Visserhuis, het Sinai Centrum en het Joods hospice aanzienlijk minder gebruikers zouden hebben, aangezien deze voorzieningen zich specifiek richten op zorgbehoevenden. JMW daarentegen, biedt naast zorg ook allerlei culturele activiteiten aan die een veel grotere doelgroep kennen. Dat neemt niet weg dat er wel verbetering mogelijk is met betrekking tot de naamsbekendheid van sommige instellingen. Zo is meer dan de helft van de respondenten onbekend met het Mr. Visserhuis of het Joods hospice. Opvallend is dat hetzelfde geldt voor de studentenverenigingen Ijar, Moos, of Sjoechoe. Weliswaar richten deze organisaties zich uitsluitend op studenten, maar ook van de jongeren kent 59 procent deze organisaties niet. Daar staat tegenover dat 14 procent van het jongste cohort wel lid is van één van deze drie verenigingen.

### 8.3 Potentiële gebruikers van voorzieningen

Uit tabel 8.4 blijkt dat het aantal van degenen die zichzelf ooit gebruik zien maken van een bepaald type voorziening, hoger ligt dan het aantal feitelijke gebruikers. Zo is het aantal gebruikers van de verpleeghuizen annex zorgcentra Beth Shalom en het Mr. Visserhuis beperkt, terwijl 10 procent zichzelf daarvan ooit gebruik ziet maken en nog eens 37 procent dat misschien zal doen. Bij zorgvoorzieningen zijn dergelijke discrepanties te verwachten. Het feitelijk gebruik is immers gebonden aan een situatie van hulpbehoefte die zich gewoonlijk pas laat in het leven aandient.

Sociaal-culturele voorzieningen kennen veel grotere doelgroepen. In principe proberen zij de hele, in dit geval Joodse, bevolking te bereiken. Inderdaad blijkt uit tabel 8.4 dat het aantal potentiële gebruikers in het geval van sociaal-culturele voorzieningen groter is dan bij de zorgvoorzieningen: 28 procent ziet zichzelf wel deelnemen aan Joodse cursussen, scholing of lezingen, 25 procent wil wel gebruik maken van sociale activiteiten en ten slotte is 29 procent geïnteresseerd in Joodse culturele activiteiten. Voor activiteiten op gebied van sport en recreatie bestaat echter minder animo. Bij jongeren ligt de belangstelling daarvoor wel hoger: in de groep van 18 t/m 34 jaar ziet 14 procent zichzelf ooit gebruikmaken van voorzieningen op dit terrein, terwijl 35 procent zichzelf dat misschien ziet doen (cijfers niet in tabel 8.4 vermeld).

**Tabel 8.4** Potentieel gebruik Joodse voorzieningen (horizontaal gepercentageerd)

Ziet u zichzelf ooit gebruik maken van de voorzieningen van:	ja	misschien	nee	totaal
Joods maatschappelijk werk	22	44	34	100
Joodse thuiszorg	13	38	49	100
Joodse maaltijdvoorziening	10	26	64	100
Joodse geestelijke gezondheidszorg	12	31	57	100
Joodse medische zorg	12	30	58	100
Joods verpleeghuis	10	37	53	100
Joods verzorgingshuis of aanleunwoning	13	38	49	100
Joodse cursussen, scholing, lezingen	28	36	36	100
Joodse sport en recreatie	13	25	62	100
Joodse sociale activiteiten	25	36	39	100
Joodse culturele activiteiten	29	40	31	100

Voor een beeld van het profiel van de potentiële gebruikers van voorzieningen zijn deze voorzieningen in twee brede categorieën verdeeld: zorgvoorzieningen en sociaal-culturele voorzieningen. De zorgvoorzieningen omvatten de eerste zeven voorzieningen uit tabel 8.4 en de sociaal-culturele voorzieningen worden gevormd door de laatste vier voorzieningen uit de tabel. Per respondent is voor beide categorieën voorzieningen het potentiële gebruik opgeteld, waarbij zowel het antwoord 'ja' als het antwoord 'misschien' een punt opleveren. De maximale score op zorgvoorzieningen bedraagt dus 7 punten, de maximale score bij de sociaal-culturele voorzieningen 4 punten. Daarnaast is ook een score berekend, waarbij alleen de 'ja-antwoorden' een punt opleveren. De resultaten zijn weergegeven in tabel 8.5

**Tabel 8.5** Potentieel voorzieningengebruik naar achtergrondkenmerken (gemiddelde scores)

<i>zorgvoorzieningen</i>	<i>aantal malen 'ja' of 'misschien'</i>	<i>aantal malen 'ja'</i>
<i>leeftijdsgroep</i>		
65 jaar en ouder	2,6	0,9
50 t/m 64 jaar	3,9	2,3
35 t/m 49 jaar	2,9	0,9
18 t/m 34 jaar	2,7	1,1
<i>regio</i>		
Groot-Amsterdam	4,1	1,1
Randstad	2,5	0,8
rest van Nederland	2,2	0,5
<i>Joodse afkomst</i>		
twee Joodse ouders	3,8	1,0
alleen Joodse moeder	3,1	0,9
alleen Joodse vader	2,1	0,6
'grootvaderjoden'	1,5	0,2
<i>sociaal-culturele voorzieningen</i>		
<i>leeftijdsgroep</i>		
65 jaar en ouder	1,6	0,6
50 t/m 64 jaar	2,6	1,2
35 t/m 49 jaar	2,2	0,8
18 t/m 34 jaar	2,5	1,0



<i> sociaal-culturele voorzieningen</i>	<i> aantal malen  'ja' of 'misschien'</i>	<i> aantal malen  'ja'</i>
<i> regio</i>		
Groot-Amsterdam	2,6	1,2
Randstad	1,8	0,6
rest van Nederland	2,0	0,7
<i> Joodse afkomst</i>		
twee Joodse ouders	2,5	1,1
alleen Joodse moeder	2,3	0,8
alleen Joodse vader	1,7	0,7
'grootvaderjoden'	1,4	0,4

De leeftijdsklasse van 50 t/m 64 jaar kent het grootste potentiële gebruik van zorgvoorzieningen. Deze leeftijdsgroep ziet zichzelf gemiddeld van 3,9 van de 7 voorzieningen gebruik maken of misschien gebruik maken. Het is opvallend dat zij in potentie zelfs meer zorgvoorzieningen gebruiken dan de 65-plussers. In de toekomst zouden Joodse zorginstellingen dus geconfronteerd kunnen worden met een relatief grote vraag, ook al omdat de leeftijdsgroep van 50 t/m 64 jaar een grotere omvang heeft dan de leeftijdsklasse daarboven. Niet voor niets worden deze personen ook wel aangeduid als 'babyboomers'. Natuurlijk blijft het gissen in hoeverre het potentiële gebruik van nu in de toekomst zal leiden tot feitelijk gebruik. Verder blijkt dat de grootste potentiële vraag naar zorgvoorzieningen uit de regio Amsterdam komt. Dat zal te maken hebben met het feit veel Joodse voorzieningen daar gevestigd zijn. Ten slotte houdt ook de Joodse afkomst van de respondenten verband met de potentiële vraag naar Joodse zorg. Mensen van volledig Joodse afkomst en in mindere mate ook 'moederjoden' blijken meer geïnteresseerd te zijn in dergelijke voorzieningen dan anderen.

Het potentieel gebruik van sociaal-culturele Joodse voorzieningen volgt in hoofdlijnen hetzelfde patroon. Ook daarbij vertonen de 'babyboomers' de meeste belangstelling voor sociaal-culturele voorzieningen, maar zij krijgen in dit opzicht gezelschap van de jongste leeftijdsklasse. Wederom komt de grootste potentiële vraag uit Groot-Amsterdam en uit de categorie van personen die via de moeder of via beide ouders van Joodse afkomst zijn.

Het draagvlak voor Joodse voorzieningen is op een andere manier onderzocht, te weten door een vraag naar het belang van deze voorzieningen in algemene zin (zie tabel 8.6). De respondenten blijken in grote meerderheid belang te hechten aan het bestaan van specifieke Joodse voorzieningen. Slechts zes procent zegt het bestaan daarvan onbelangrijk te vinden. Verreweg het grootste deel van de respondenten, 66 procent, vindt deze voorzieningen wel belangrijk voor de gemeenschap, maar niet voor zichzelf, terwijl 28 procent de voorzieningen ook voor zichzelf belangrijk vindt. De vraag rijst wat deze cijfers vertellen over het feitelijke draagvlak voor Joodse voorzieningen. Er is daarom een zelfde analyse uitgevoerd als in de voorgaande paragraaf, waarbij onderzocht is van hoeveel voorzieningen de verschillende subgroepen zichzelf gemiddeld gebruik zien maken. Hieruit bleek dat de groep die het voortbestaan van voorzieningen alleen in algemene zin van belang vindt, gemiddeld van 2,5 van de 7 medische voorzieningen gebruik wil maken en van 1,9 van de 4 sociaal-culturele verenigingen. Dit wijst uit dat deze groep respondenten dus toch ook wel enig persoonlijk belang hecht aan het bestaan van deze voorzieningen, wat een positieve indicatie is voor het bestaan van draagvlak. Niettemin valt wel de trend te ontwaren dat degenen die Joodse voorzieningen ook voor zichzelf belangrijk vinden, potentieel gezien aanzienlijk grotere gebruikers zijn. Deze groep kent zichzelf ook een veel hoger cijfer toe voor de eigen betrokkenheid bij het Jodendom dan de groep die het slechts in algemene zin belangrijk vindt (een 7,9 versus een 5,9).

**Tabel 8.6** Draagvlak Joodse voorzieningen (verticaal gepercenteerd) en gemiddelde scores op potentieel voorzieningengebruik

<i>Vindt u het belangrijk dat er in deze tijd nog specifieke Joodse voorzieningen zijn?</i>	<i>%</i>	<i>aantal malen' ja' of 'misschien' bij zorgvoorzieningen</i>	<i>aantal malen' ja' of 'misschien' bij sociaal-culturele voorzieningen</i>
nee	6	0,7	0,9
ja, belangrijk in het algemeen (voor de Joodse gemeenschap)	66	2,5	1,9
ja, belangrijk voor mezelf én de Joodse gemeenschap	28	5,2	3,1

## 8.4 Joods internetten

### *Gebruik van verschillende internettoepassingen*

Deze paragraaf houdt zich bezig met het bezoek aan Joodse websites, online gemeenschappen, online discussiefora en contactpagina's. Uit tabel 8.7 laat zich afleiden dat vrijwel alle naoorlogse respondenten wel eens gebruik maken van internet. Voor de 65-plussers geldt dit in wat mindere mate: bijna een kwart van hen maakt geen gebruik van het internet.

**Tabel 8.7** Gebruik van internet naar leeftijdsgroep (horizontaal gepercentageerd)

<i>Maakt u wel eens gebruik van Internet?</i>	<i>ja</i>	<i>nee</i>	<i>totaal</i>
65 jaar en ouder	76	24	100
50 t/m 64 jaar	94	6	100
35 t/m 49 jaar	99	1	100
18 t/m 34 jaar	99	1	100

De volgende resultaten hebben alleen betrekking op internetgebruikers. Slechts aan deze groep kon immers de vraag naar het bezoek aan Joodse websites en het gebruik van andere Joodse internettoepassingen worden gesteld. Bij de 65-minners gaat het zoals gezegd om bijna de totale groep.

Tabel 8.8 laat zien dat de helft van de internetgebruikers wel eens een bezoek brengt aan de website van een Joodse organisatie in Nederland. De niet-bezoekers zijn in meerderheid niet geïnteresseerd, terwijl een ander, niet onaanzienlijk, deel niet bekend is met dergelijke sites, maar er kennelijk ook geen grote belangstelling voor heeft. De belangstelling voor Joodse netwerken en discussiefora is gering.

**Tabel 8.8** Gebruik van verschillende internettoepassingen door internetgebruikers (horizontaal gepercentageerd)

<i>Bezoekt u wel eens, of neemt u deel aan:</i>	<i>ja</i>	<i>nee, maar zou wel willen</i>	<i>nee, geen belang- stelling</i>	<i>nee, onbekend</i>	<i>totaal</i>
websites van Joodse instellingen of organisaties in Nederland	47	7	25	21	100
websites van Joodse instellingen of organisaties uit het buitenland	28	8	33	31	100
Joodse netwerken op internet, waaraan alleen Nederlandse Joden deelnemen	10	7	53	30	100
Joodse netwerken op internet, waar ook Joden uit het buitenland aan deelnemen	8	7	52	33	100
Joodse discussiefora op internet, waaraan alleen Nederlandse Joden deelnemen	2	7	56	35	100
Joodse discussiefora op internet, waar ook Joden uit het buitenland aan deelnemen	1	7	57	35	100
nationale datingwebsites gericht op Joden	3	3	63	31	100
internationale datingwebsites gericht op Joden	4	3	62	31	100

Het zijn vooral de ouderen die op deze wijze gebruik maken van de mogelijkheden van het internet, zoals tabel 8.9 laat zien. Al eerder bleek dat die ook het meest bekend zijn met Joodse instellingen.

**Tabel 8.9** Bezoek websites Joodse instellingen naar leeftijdsgroep (horizontaal gepercentageerd)

<i>Bezoekt u wel eens websites van Joodse instellingen of organisaties?</i>	<i>Ja</i>	<i>nee, maar zou wel willen</i>	<i>nee, geen belangstelling</i>	<i>nee, onbekend</i>	<i>totaal</i>
65 jaar en ouder	50	8	16	26	100
50 t/m 64 jaar	56	6	22	16	100
35 t/m 49 jaar	38	8	30	24	100
18 t/m 34 jaar	38	7	35	20	100

Joodse netwerken en discussiefora zijn daarentegen bij de jongeren relatief meer in trek, in het bijzonder bij de groep van 18 t/m 34 jaar. Niet minder dan 28 procent van deze leeftijdsgroep heeft deel aan nationale Joodse netwerken (tabel 8.10).

**Tabel 8.10** Gebruik van nationale internetnetwerken naar leeftijdsgroep (horizontaal gepercentageerd)

<i>Bezoekt u wel eens of neemt u deel aan nationale Joodse netwerken op internet?</i>	<i>ja</i>	<i>nee, maar zou wel willen</i>	<i>nee, geen belangstelling</i>	<i>nee, onbekend</i>	<i>totaal</i>
65 jaar en ouder	5	8	43	44	100
50 t/m 64 jaar	2	8	59	31	100
35 t/m 49 jaar	13	7	56	24	100
18 t/m 34 jaar	28	3	49	20	100

Joodse contactpagina's worden nauwelijks bezocht (zie nogmaals tabel 8.8), maar uit tabel 8.11, waarin de vraag wordt toegespitst op alleen respondenten zonder partner, rijst een ander beeld. In deze groep blijkt 14 procent gebruik te maken van nationale of internationale Joodse contactpagina's, terwijl daarboven nog eens negen procent daarvoor op zijn minst belangstelling heeft. Dit betekent dus dat dating websites minder onbeduidend zijn dan tabel 8.8 deed vermoeden.

**Tabel 8.11** Gebruik van dating websites onder partnerlozen (verticaal gepercentreerd)

<i>Bezoekt u wel eens of neemt u deel aan nationale en/of internationale dating websites gericht op Joden?</i>	
ja	14
nee, maar zou wel willen	9
nee, geen belangstelling	48
nee, onbekend	29

### 8.5 Virtueel contact: vervanging of aanvulling?

Gelet op het relatief grote aantal jongeren dat lid is van Joodse online gemeenschappen, rijst de vraag of virtuele Joodse netwerken de plaats innemen van verenigingslidmaatschappen.

Er wordt wel geponeed dat door een proces van individualisering mensen steeds minder deel uitmaken van groepsverbanden en zich ook in hun gedrag en opvattingen minder laten beïnvloeden door groepen. De vrijblijvende contacten via het internet zouden de plaats innemen van ‘zware gemeenschappen’ met de daaraan verbonden verplichtingen (Duyvendak & Hurenkamp 2004). Van den Boomen spreekt in dit verband van hyperindividualisering. Daartegenover doet ook het cybersocialiseringsparadigma opgeld. Via het internet zou men veel gemakkelijker gelijkgestemden kunnen vinden om daarmee persoonlijke relaties aan te gaan hetgeen juist een opleving van het gemeenschapsleven tot gevolg zou hebben. Van den Boomen neemt in dit debat een middenpositie in. Enerzijds heeft onderzoek namelijk aangetoond dat internetactiviteiten in de praktijk sterk vervlochten zijn met het sociale leven. Mensen met een groot netwerk op internet hebben ook een groter persoonlijker netwerk, waarmee de these van de hyperindividualisering niet opgaat. Anderzijds verwerpt zij eveneens het cybersocialiseringsparadigma, waarbij mensen elkaar op het internet bewust zouden opzoeken om betekenisvolle relaties aan te gaan. Veelal is namelijk toeval in het spel en zijn de contacten van vrijblijvende aard (Van den Boomen 2004).

Door middel van een statistische analyse is onderzocht aan welk van de twee paradigma's de respondenten van ons onderzoek het meest beantwoorden. Het resultaat van deze analyse kan worden gevonden in bijlage 6. Hier wordt slechts het resultaat vermeld. Het blijkt dat de respondenten die het meest zijn veran-

kerd in het Joodse gemeenschapsleven (waaronder het lidmaatschap van een joods kerkgenootschap) ook de meeste kans hebben zich aan te sluiten bij een virtuele gemeenschap. Dat pleit dus voor het cybersocialiserings-paradigma. Virtuele gemeenschappen treden niet in de plaats van reële gemeenschappen, maar vormen daarop een aanvulling. De samenloop wordt overigens niet veroorzaakt door factoren als de Joodse afkomst (volledig, via moeder, via vader of 'grootvaderjoden) van de respondenten, want deze blijkt geen invloed te hebben op deelname aan virtuele netwerken. Verder blijkt uit de analyse nogmaals dat jongere generaties in hogere mate deelnemen aan deze relatief nieuwe communicatiemiddelen dan de hogere leeftijdsgroepen.

Het feit dat de Joodse afkomst van de respondenten geen invloed heeft op deelname aan virtuele gemeenschappen is wellicht een indicatie van de laagdrempeligheid van dergelijke 'lichte' gemeenschappen. Een Joodse internet-community op de populaire netwerksite Hyves introduceert zichzelf dan ook op de volgende wijze:

'Jews & wannabejews! Deel hier je leukste superjewfoto's, begin een poll, post een bericht over 'jews in the news' of voer een discussie over het Jodendom. Voel je vrij!'

## 8.6 Het waarom van Joods internetten

Aan de respondenten is ook gevraagd met welk doel zij Joodse sites bezoeken. Uit tabel 8.12 blijkt dat slechts een minderheid grote waarde toekent aan de informatie en de mogelijkheid tot discussie over diverse Joodse onderwerpen. Van deze onderwerpen scoren Israël en het antisemitisme het hoogst. Deze thema's worden door de respondenten belangrijker gevonden dan berichtgeving over Joodse cultuur, religie en gebruiken. Overigens hoeven degenen die het belang benadrukken van een bepaalde functie, zelf niet per se bezoeker te zijn van de desbetreffende sites.

**Tabel 8.12** Functies van Joods websites (horizontaal gepercenteerd)

<i>In welke mate zijn de volgende functies van Joodse websites, netwerken, discussiefora en contactpagina's belangrijk voor u?</i>	<i>helemaal niet belangrijk</i>	<i>onbelangrijk</i>	<i>neutraal</i>	<i>belangrijk</i>	<i>heel belangrijk</i>	<i>totaal</i>
<i>om te lezen of praten over:</i>						
nieuws over de Joodse gemeenschap in Nederland	35	18	20	16	11	100
nieuws over Israël	29	12	21	20	18	100
nieuws over de internationale Joodse gemeenschap	36	18	22	16	8	100
Tweede wereldoorlog	27	17	27	17	12	100
antisemitisme	26	15	23	22	14	100
Joodse cultuur (literatuur, kunst, muziek, film)	29	19	22	20	10	100
Joodse gebruiken en feesten	33	21	23	16	7	100
religieuze aangelegenheden	47	20	17	9	7	100
het combineren van een Joodse achtergrond met een bestaan in Nederland	46	18	19	11	6	100
<i>of om:</i>						
in contact te komen/zijn met andere Joden	57	19	12	9	3	100
in contact te komen met een Joodse partner	74	11	8	5	2	100

Aan de contactfunctie van het internet kennen de ondervraagden nog minder betekenis toe. Slechts 12 procent vindt het internet belangrijk dan wel zeer belangrijk om in contact te komen met andere Joden. Toch blijkt uit tabel 8.13 dat contacten op internet met andere Joden soms leiden tot ontmoetingen in het echte leven. Het is opvallend dat een kwart weliswaar nog nooit andere Joden via internet ontmoet heeft, maar daar wel voor openstaat.



**Tabel 8.13** Ontmoetingen via internet (verticaal gepercenteerd)

*Hebben ontmoetingen op internet met mensen met een Joodse achtergrond wel eens geleid tot contacten in het echte leven?*

ja	10
nee, maar ik zou daar wel voor openstaan	25
nee, geen belangstelling	65

Die belangstelling voor contacten leeft vooral buiten de Randstad (zie tabel 8.14). Wellicht is dat verklaarbaar door de lagere kans op een ontmoeting met mede-Joden aldaar.

**Tabel 8.14** Ontmoetingen via internet naar regio (horizontaal gepercenteerd)

<i>Hebben ontmoetingen op internet met mensen met een Joodse achtergrond wel eens geleid tot contacten in het echte leven?</i>	<i>ja</i>	<i>nee, maar ik zou daar wel voor openstaan</i>	<i>nee, geen belangstelling</i>	<i>totaal</i>
Groot-Amsterdam	10	22	68	100
Randstad	8	21	71	100
rest van Nederland	9	36	55	100

## 8.7 Conclusie

In dit hoofdstuk stonden bekendheid met en gebruik van Joodse instellingen en voorzieningen centraal. Daarbij kwam ook het gebruik van het internet voor Joodse doeleinden aan de orde.

Joods Maatschappelijk Werk (JMW) is de instelling met de grootste naamsbekendheid waarvan ook het meeste gebruik wordt gemaakt. Dat ligt ook in de verwachting omdat de overige hier besproken voorzieningen, zoals Beth Shalom, het Mr. L.E. Visserhuis en het Sinai Centrum vooral op het terrein van de zorg en de verpleging liggen, waarvoor slechts een beperkte doelgroep in aanmerking komt. Naast JMW kent het ziekenhuis Amstelland, met een Joodse afdeling, de meeste gebruikers.

Het potentiële gebruik van een aantal voorzieningen ligt aanmerkelijk hoger dan het feitelijk gebruik. Zo ziet twee derde van de respondenten zich zeker of misschien ooit gebruik maken van de diensten van JMW, terwijl het feitelijk gebruik zich beperkt tot 19 procent. Bij een aantal Joodse zorgvoorzieningen

loopt dit potentiële gebruik op tot boven de 40 procent van de ondervraagden. Bij enkele Joodse sociaal-culturele voorzieningen ligt het potentiële gebruik boven de 60 procent. Het potentiële gebruik van zorgvoorzieningen ligt niet het hoogst bij de 65-plussers, maar in de groep van 50-64 jaar. Deze 'baby-boomers' vormen tevens de omvangrijkste leeftijdsgroep, hetgeen de toekomstige vraag naar Joodse zorg verder zou kunnen opschroeven. Daarbij past uiteraard de kanttekening dat potentieel gebruik niet hoeft uit te monden in feitelijk gebruik.

Ook degenen die voor zichzelf weinig prijs stellen op Joodse voorzieningen, kunnen daaraan toch een waarde toekennen voor de gemeenschap. De meerderheid van de respondenten neemt een dergelijke positie in.

Bijna iedereen in het onderzoek maakt gebruik van internet. Ook de 65-plussers in de steekproef doen dat nog voor meer dan drie kwart. Veruit het meeste 'Joodse internetgebruik' richt zich op sites van Joodse instellingen en op de consumptie van nieuws en informatie. Vooral de ouderen gebruiken het internet op deze wijze. Deelname aan Joodse internet-communities en discussiefora komt veel minder voor, maar is bij de leeftijdsgroep van 18 tot 35 jaar toch niet onbelangrijk: 28 procent van die groep maakt op die manier gebruik van het internet. Vaak wordt verondersteld dat virtuele netwerken, in dit geval Joodse virtuele netwerken, de plaats innemen van het verenigingsleven, maar dat blijkt in dit onderzoek niet op te gaan. Degenen die het meest deelhebben aan de reële Joodse gemeenschap zijn ook de grootste gebruikers van virtuele netwerken.

## 9 Samenvatting en conclusie

In dit slothoofdstuk worden de geschiedenis en het doel van het onderzoek kort uiteengezet. Daarbij komt ook de wijze waarop de steekproef werd geformeerd aan de orde. Vervolgens worden de resultaten van het onderzoek in beknopte vorm hoofdstuksgewijze samengevat. Het hoofdstuk mondt uit in een slotbeschouwing waarin van een wat grotere afstand op de resultaten wordt gereflecteerd.

### 9.1 Het onderzoek Joden in Nederland 2009 (OJIN 2009): doelstellingen en methode

In 1999 werd, in een gezamenlijke onderneming van het NIDI en het IMES, een survey gehouden onder de Joden in Nederland. Dit geschiedde in opdracht van Joods Maatschappelijk Werk (JMW). De steekproeftrekking stelde de onderzoekers voor bijzondere problemen aangezien er geen populatieregister van de Nederlandse Joden bestaat waaruit een dergelijke steekproef kan worden getrokken. De Joden staan in meerderheid niet meer ingeschreven bij een joods kerkgenootschap en zij laten zich ook op andere gronden nauwelijks van de overige Nederlandse bevolking onderscheiden. Desondanks kwam er een steekproef tot stand die vermoedelijk een redelijke tot goede afspiegeling vormt van de groep personen van Joodse afkomst in Nederland, waarbij inbegrepen de personen met alleen een Joodse vader die volgens de joodse religieuze wet geen Joden zijn. Er volgde een mondelinge enquête waaraan ruim 1.000 respondenten deelnamen. Deze enquête richtte zich bij uitstek op de binding die de respondenten hadden met het Jodendom in het algemeen en met een aantal facetten daarvan in het bijzonder, te weten religie en tradities, de Joodse cultuur in het algemeen, de Joodse gemeenschap en de staat Israël. Ook de beleving door de respondenten van het antisemitisme en de Tweede Wereldoorlog, als bronnen van Joodse identiteit, kwamen daarbij aan de orde.

In 2009 werd door het NIDI, opnieuw in opdracht van JMW, aan dit onderzoek een vervolg gegeven. De zeer bewerkelijke en kostbare steekproeftrekking van 1999 kwam niet voor herhaling in aanmerking. In plaats daarvan werd gekozen voor een in hoofdzaak longitudinale opzet, waarbij de respondenten uit 1999

die daarvoor toestemming hadden gegeven, en voor zover nog in leven en traceerbaar, opnieuw benaderd werden aan de hand van ongeveer dezelfde vragenlijst als in 1999. Personen die inmiddels 88 jaar of ouder waren, werden niet opnieuw benaderd. Al met al namen 431 van de oorspronkelijke respondenten aan het nieuwe onderzoek deel. Deze steekproef werd op twee manieren aangevuld. In de eerste plaats werd de oorspronkelijke respondenten gevraagd of zij de adressen van hun kinderen van 18 jaar en ouder wilden doorgeven. Vervolgens werd verder gerekruteerd onder leden van een JMW-Panel. Ook de leden van het JMW-Panel werd gevraagd of zij ten behoeve van het onderzoek de adressen van hun eventuele kinderen wilden doorgeven. Dat leverde in het totaal 156 kinderen op die aan het onderzoek hebben meegewerkt. Daarmee omvatte de totale steekproef in 2009 665 personen die daadwerkelijk een vragenlijst hebben ingevuld en geretourneerd. Anders dan in 1999, toen de vragenlijst mondeling werd afgenomen, is dus in 2009 gewerkt met een schriftelijke vragenlijst.

De geschetste methode, die wordt beschreven in hoofdstuk 2 van dit rapport, biedt niet op voorhand een representatieve steekproef van de Joden in Nederland. Daarnaast werd in het huidige onderzoek ook niet, zoals in 1999, naar gestreefd. Het huidige onderzoek is in hoofdzaak gericht op vergelijking van groepen binnen de steekproef, waarbij de representativiteit van de totale steekproef van minder gewicht is. De vergelijkingen waarop het onderzoek zich richt, zijn de volgende:

- Een vergelijking van subgroepen van respondenten binnen de totale steekproef van 2009. De vergelijking betreft in het bijzonder een viertal naar Joodse afkomst onderscheiden groepen, te weten personen met twee Joodse ouders, personen met slechts een Joodse moeder, personen met slechts een Joodse vader en de overigen die slechts één of twee Joodse grootvaders hebben (hoofdstuk 4).
- Een verbijzondering hiervan kan worden gevonden in de vergelijking tussen leeftijdsgroepen in 2009. Juist daartoe werd de steekproef uit 1999 aangevuld met jongere respondenten (hoofdstuk 5).
- Een vergelijking van de respondenten uit 1999 met zichzelf: hoe ontwikkelt zich de Joodse binding tussen 1999 en 2009 bij dezelfde individuen (hoofdstuk 6).
- Een vergelijking tussen ouders en hun kinderen in 2009: in hoeverre worden attitudes op een volgende generatie overgedragen (hoofdstuk 7).

Los van deze vergelijkingen kwamen nog drie onderwerpen aan de orde:

- Een schatting van het totale aantal Joden in Nederland anno 2009 (bijlage 1).
- De sociaal-demografische samenstelling van de steekproef (hoofdstuk 3).
- Een hoofdstuk over het gebruik van Joodse voorzieningen door de respondenten, met inbegrip van Joodse sites en discussiefora op het internet (hoofdstuk 8).

## 9.2 Resultaten

### *Schatting van het aantal Joden in Nederland (bijlage 1)*

Er is reden aan te nemen dat het aantal Joden in Nederland in het onderzoek van 1999 is onderschat. Bovendien was de immigratie uit Israël in de jaren na 2000 groter dan in het vorige onderzoek werd verwacht. Rekening houdend met deze factoren komt een nieuwe schatting van het aantal Joden in 2010 te liggen op ongeveer 52.650 zielen, waaronder ongeveer 16.000 met alleen een Joodse vader en rond de 9.000 Israëlische immigranten. De nieuwe schatting is meer in detail verantwoord in een speciale bijlage (bijlage 1).

**Tabel 9.1** Het aantal Joden in Nederland in 2000, 2010 en 2010

	2000	2010	2020
halachische Joden	35.665	36.924	38.255
vaderjoden	15.060	15.727	15.970
totaal	50.725	52.651	54.225

Bron: Bijlage I, tabel 1P

### *Hoofdstuk 3 Sociaal-demografisch profiel 2009*

De steekproef van het OJIN 2009 kent, ondanks de toevoeging van kinderen van respondenten en de leden van het JMW-Panel, een oudere leeftijdsstructuur dan die van het OJIN 1999. Naar de Joodse afkomst van de respondenten zijn er geen grote verschillen: het aandeel van de respondenten met twee Joodse ouders ligt iets lager en het aandeel van de 'grootvaderjoden' iets hoger dan in 1999. Nog steeds zijn de respondenten sterk geconcentreerd in de Amsterdamse agglomeratie, waar bijna de helft van de Nederlandse Joden is gevestigd. Opleidings- en beroepsniveau zijn in vergelijking met de totale Nederlandse

bevolking opvallend hoog. De politieke sympathie van de Joden gaat vanouds vooral uit naar twee partijen: de vvd en de PvdA. In 2009 zijn deze partijen echter duidelijk minder populair dan in 1999, terwijl D66 zich tussen deze grote twee heeft genesteld. Er wordt zeer weinig op het CDA gestemd. In samenhang met hun hoge opleidingsniveau vereenzelvigen de Nederlandse Joden zich relatief sterk met postmaterialistische waarden als zelfontplooiing, democratisering en de bescherming van het milieu.

Op het punt van de relatie- en gezinsvorming doen de respondenten zich kenmerken als uitgesproken modern. Er wordt veel gescheiden, vooral in gemengde relaties, het kindertal is laag en het aandeel van de kinderlozen is hoog. Deze kenmerken worden slechts zeer gedeeltelijk verklaard door het hoge opleidingsniveau.

De respondenten scoren, evenals trouwens in het onderzoek van 1999, in vergelijking met de totale Nederlandse bevolking hoog op een schaal voor eenzaamheid. Evenals bij de totale bevolking is er in dit opzicht een relatie met leeftijd: hoe ouder, hoe eenzamer men zich voelt. Het lijkt er evenwel op dat de groep geboren tussen 1925 en 1945 zich als extra eenzaam doet kennen. Deze groep scoort door de jaren heen nog wat hoger dan de nog oudere groep van voor 1925. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat zij de oorlog in hun jeugd hebben meegemaakt en er daardoor nog meer dan de overigen door getraumatiseerd zijn

#### *Hoofdstuk 4 Binding aan het Jodendom: de situatie in 2009*

De binding van de respondenten aan het Jodendom werd gemeten op een aantal speciaal daarvoor geconstrueerde schalen. De volgende bindingsterreinen werden daarbij onderscheiden:

- Deelname aan de religie en de daarbij horende feesten en gebruiken
- Joods-culturele belangstelling
- Binding aan de Joodse gemeenschap
- Verbondenheid met Israël
- Binding via gevoeligheid voor antisemitisme
- Binding via beleving van de Tweede Wereldoorlog

Daarnaast werden nog twee schalen gebruikt om de algemene (dus niet terreinspecifieke) binding aan het Jodendom te meten:

- Joodse zelfdefinitie (beschouwt men zichzelf als Jood, voelt men zich Jood)
- Rapportcijfer dat de respondent zichzelf toekent voor de eigen betrokkenheid bij het Jodendom

De meeste van deze schalen hangen onderling samen, in het bijzonder de eerste drie. De gevoeligheid voor antisemitisme en de betekenis van de Tweede Wereldoorlog vormen echter een aparte categorie. Hoge scores op deze laatste schalen hangen niet of in veel mindere mate samen met hoge scores op de andere schalen.

Bij analyse van de scores blijkt dat de hoogte daarvan vooral afhangt van de afkomst van de respondent. Een volledig Joodse afkomst levert een sterkere binding op dan een gedeeltelijk Joodse afkomst en bij een gedeeltelijk Joodse afkomst blijken de ‘moederjoden’ sterker aan het Jodendom gebonden dan de ‘vaderjoden’. De respondenten met slechts een Joodse grootvader scoorden het laagst.

De resultaten werden in hoofdstuk 3 niet alleen in de vorm van schaa scores gepresenteerd, maar ook in de vorm van een aantal kruistabellen. Ter illustratie hier een klein uittreksel uit deze tabellen:

**Tabel 9.2** Enkele indicatoren van binding aan het Jodendom (percentages)

	<i>beide ouders Joods</i>	<i>alleen Joodse moeder</i>	<i>alleen Joodse vader</i>	<i>‘grootvader- joden’</i>
doet niets aan joodse religie of gebruiken	29	45	69	72
beschouwt zichzelf als Jood	78	58	21	10
beschouwt zichzelf niet als Jood of hooguit als iemand van Joodse afkomst	16	29	60	67
voelt zichzelf zonder meer Joods	78	58	35	18

Bron: Hoofdstuk 4 tabellen 4.3, 4.7 en 4.8

Naast de eigen Joods afkomst van de respondent blijkt de afkomst van een eventuele partner van grote invloed op de binding aan het Jodendom. Een voorbeeld hiervan kan worden gevonden in het door de respondenten aan

zichzelf toegekende rapportcijfer voor de eigen Joodse betrokkenheid. Zo kennen respondenten met twee Joodse ouders en bovendien een Joodse partner zichzelf een rapportcijfer toe van bijna 8. Bij eveneens volledig Joodse respondenten met een niet-Joodse partner, dan daalt dit rapportcijfer naar 5½. Overige kenmerken van de respondent, zoals geslacht en opleiding vertoonden nauwelijks samenhang met de binding aan het Jodendom.

Deze resultaten sluiten goed aan bij wat in 1999 al werd gevonden, hetgeen in de lijn der verwachtingen ligt, want het gaat, zoals hiervoor uiteengezet, grotendeels om dezelfde respondenten.

### *Hoofdstuk 5 Een vergelijking van leeftijdsgroepen*

De Joodse binding luistert tot op zekere hoogte wel naar leeftijd. In hoofdstuk 4 werden vier leeftijdsgroepen, zo men wil generaties, vergeleken, te weten degenen geboren in de periode:

- Vóór 1946
- 1946-1959
- 1960-1974
- Na 1974

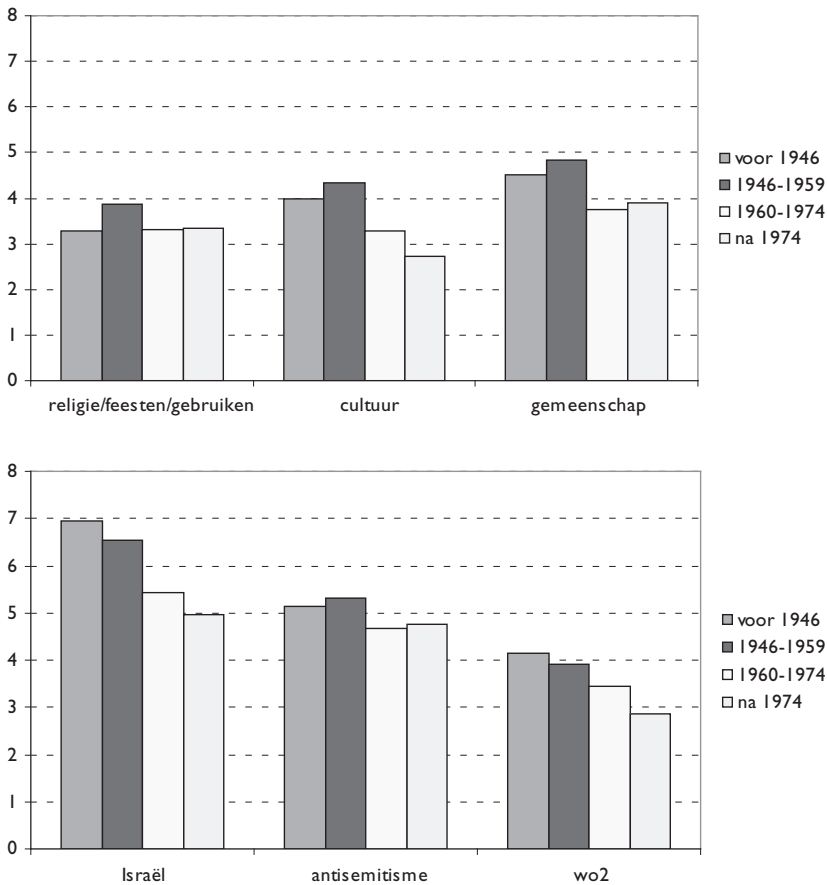
Hoe recenter de generatie, hoe minder Joods de afkomst van de respondenten is. Dat komt vooral door het toenemende aandeel van de 'grootvaderjoden'. Figuur 9.1 (identiek aan figuur 5.1 uit hoofdstuk 5) laat zien in hoeverre de bindingsscores van de respondenten samenhangen met de generatie waarvan zij deel uitmaken.

De personen geboren in de periode 1946 t/m 1959 zijn in het algemeen het meest aan het Jodendom gebonden. Bij de jongste leeftijdsklasse, van na 1974 geboren, is de binding op enkele terreinen, met name via Israël en via de Tweede Wereldoorlog, verzwakt. Aan de afnemende identificatie met Israël is overigens niet de Israëlische politiek debet, want daarmee lijkt de jongste groep nog juist de minste problemen te hebben. De Tweede Wereldoorlog leeft in de jongste groep minder dan bij de ouderen, waarbij men moet bedenken dat deze jongeren, noch het grootste deel van hun ouders, de oorlog zelf hebben meegemaakt. Ook de algemene binding, gesondeerd via enkele directe vragen (de zelfdefinitie van de respondent en het rapportcijfer voor de eigen Joodse betrokkenheid) lijkt in de jongste generatie afgezwakt. Op het punt van binding via religie en de Joodse gemeenschap lijkt de jongste groep haar Joodse



identiteit aardig te bewaren. Wel valt op dat een ‘zware’ rite als de besnijdenis aan betekenis heeft ingeboet, terwijl ‘lichtere’ rituelen, zoals bepaalde feesten, zich in blijvende of zelfs toenemende belangstelling verheugen. Daarnaast is het opmerkelijk dat de na 1974 geboren niet minder vaak, ja zelfs nog iets vaker dan de groep geboren in de jaren 1960-1974 kiezen voor een Joodse partner. Het is de vraag of zich hier een reële trend manifesteert of dat de steekproef voor de jongste groep onderhevig is aan een betrokkenheidsbias in die zin dat de degenen met een relatief grote Joodse betrokkenheid in het onderzoek zijn oververtegenwoordigd.

**Figuur 9.1** Gemiddelde scores op de diverse bindingsterreinen naar geboortear



Bron: Hoofdstuk 5, figuur 5.1

### *Hoofdstuk 6 Verandering in binding bij individuen*

De opzet van dit onderzoek stond onder meer in het teken van het longitudinale perspectief. Er waren 431 respondenten die zowel in 1999 als in 2009 aan het onderzoek deelnamen, zodat voor deze groep kon worden nagegaan hoe hun binding met het Jodendom zich tussen beide jaren ontwikkelde.

In het algemeen vertoonden de respondenten een grote mate van standvastigheid. De gemiddelde scores op de bindingsschalen ontliepen elkaar niet veel. Wel traden duidelijke fluctuaties op in de verbondenheid met Israël en nam voorts de gevoeligheid voor antisemitisme tussen beide jaren duidelijk toe. Het gaat daarbij niet zozeer om persoonlijk ondervonden antisemitisme, als wel om de waarneming daarvan in de samenleving. Dat zou kunnen samenhangen met het tijdstip van de enquête. Die werd voor een deel afgenomen tijdens de Israëlische militaire actie in de Gazastrook, welke actie in Nederland aanleiding gaf tot een aantal antisemitische incidenten die in de media veel aandacht kregen. De gemiddelde score op de schaal voor verbondenheid van de respondenten met Israël nam tussen 1999 en 2009 in lichte mate toe, maar dit is het netto resultaat van verschillende bewegingen. Bij ruim een derde van de onderzoeksgroep nam de solidariteit met Israël duidelijk toe, terwijl zij bij ruim een vijfde duidelijk daalde. Als geheel zijn de respondenten op dit punt in 2009 meer gepolariseerd dan in 1999.

Tabel 9.3 (die een uittreksel vormt van een van de tabellen uit hoofdstuk 6) biedt een illustratie van deze polarisatie. De tabel laat tevens zien dat er in 2009 door meer respondenten antisemitisme wordt ervaren dan in 1999.

**Tabel 9.3** Verbondenheid met Israël en perceptie van antisemitisme bij dezelfde respondenten in 1999 en 2009 (percentages)

	1999	2009
<i>Hebt u een speciale verbondenheid met Israël?</i>		
ja zeer sterk	14	24
ja zeer sterk, maar ben ook zeer kritisch	43	28
ja enigszins	33	29
nee, geen speciale gevoelens van verbondenheid	8	15
ik koester negatieve gevoelens jegens Israël	2	4
<i>Vindt u dat er in Nederland in 1999/2009 sprake is van antisemitisme?</i>		
ja, in aanzienlijke mate	7	19
ja, enigszins	68	65
ik denk het niet	22	12
nee, absoluut niet	3	1
weet niet	1	3

Bron: Hoofdstuk 6, tabel 6.2

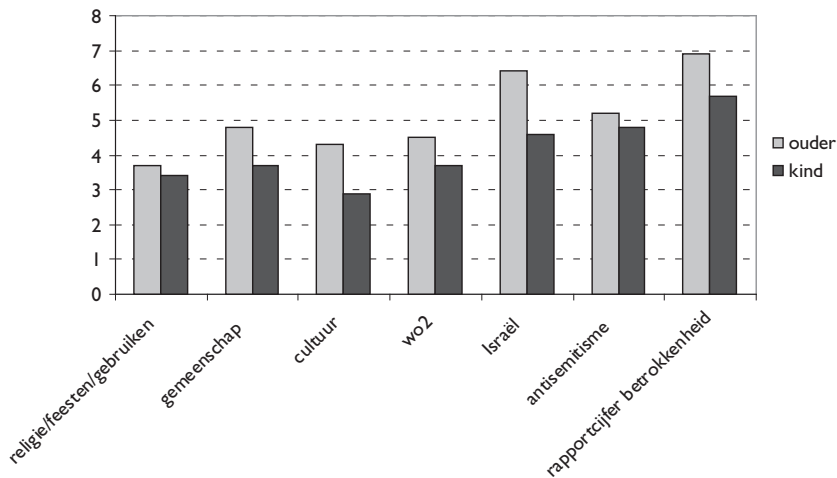
### *Hoofdstuk 7 Ouders en kinderen: de overdracht van Joodse binding*

Aan respondenten die in 2009 kinderen van 18 jaar en ouder hadden, is verzocht om ook deze kinderen tot medewerking aan het onderzoek te bewegen. Op deze wijze konden 153 ouder-kindparen worden gevormd waarbij kon worden nagegaan in hoeverre de Joodse binding wordt doorgegeven van generatie op generatie. Dit is slechts een minderheid van alle ouders met kinderen in deze leeftijd, maar uit nader onderzoek is gebleken dat er geen reden is om aan te nemen dat deze minderheid zich op relevante kenmerken, zoals de mate van Joodse binding, onderscheidde van de grotere groep ouders.

De binding van de ouders aan het Jodendom heeft een zekere voorspellende waarde voor de Joodse binding van hun kinderen. Dat geldt vooral voor het bindingsterrein religie/feesten/gebruiken en voor de binding aan de Joodse gemeenschap. Ook op het punt van de algemene binding (beschouwt men zich als Jood, wat is het rapportcijfer voor de eigen Joodse betrokkenheid) is er een redelijk sterke relatie tussen de binding van ouders en kinderen. De kinderen zijn overwegend wel zwakker gebonden dan hun ouders. Dat geldt voor alle bindingsterreinen (zie figuur 10.2), maar vooral voor de verbondenheid met Israël.

De kinderen hebben een minder Joodse vriendenkring dan hun ouders. Op de vraag of zij zichzelf als Jood beschouwen, geeft 47 procent een bevestigend antwoord, terwijl meer dan de helft blijk geeft van reserve. Een aanzienlijke groep (39 procent) kent zichzelf slechts 'een Joodse achtergrond' toe en nog eens 9 procent beschouwt zichzelf alleen in bepaalde situaties als Jood. De overige 5 procent beschouwt zichzelf niet als Jood. In de ouderlijke generatie beschouwt nog bijna twee derde zichzelf onomwonden als Jood.

**Figuur 9.2** Gemiddelde scores op de verschillende bindingsterrein voor ouder- en kindgeneratie



Bron: hoofdstuk 7, figuur 7.2

Factoren aan de kant van de ouders die predisponeren tot een relatief sterke Joodse binding bij de kinderen zijn:

- een sterke Joodse binding bij de ouders zelf;
- beide ouders zijn Joods;
- de karakterisering van de opvoeding door de ouders als uitgesproken Joods.

Aan alle respondenten, ook die zonder kinderen, is gevraagd welke aspecten van de Joodse identiteit belangrijk zijn om in de opvoeding over te dragen. Daarbij blijkt dat vooral de herinnering aan de Sjoah (Holocaust) en de weerbaarheid tegen het antisemitisme prioriteit krijgen. Het wordt kennelijk van groot belang gevonden dat de herinneringen aan het grote trauma niet verloren gaan.

Los van gevoelens van verbondenheid met het Jodendom, blijkt een ander, in dit geval objectief, gegeven tot op grote hoogte 'erfelijk', te weten de partnerkeuze. In de gehele steekproef (dus niet alleen bij de 153 ouder-kindparen) komt 52 procent van de respondenten uit een volledig Joods huwelijk. De respondenten zelf hebben nog voor 44 procent een Joodse partner (voorzo- ver zij überhaupt een partner hebben). Bij de kinderen van de respondenten daalt dat aandeel tot 26 procent. Extrapolatie van deze gegevens naar nog een volgende generatie, dus naar de kleinkinderen van de respondenten, heeft als resultaat dat nog slechts 11 tot 18 procent (van degenen met een partner) een Joodse partner zal hebben.

Onder de respondenten die zelf van volledig Joodse afkomst zijn, liggen deze cijfers aanmerkelijk hoger, maar voor de respondenten uit een gemengd huwelijk juist veel lager. Het netto resultaat van de partnerkeuze in verschillende generaties is echter dat de kans op een gemengde relatie in elke volgende generatie toeneemt.

### *Hoofdstuk 8 Joodse voorzieningen en het internet: behoefte en gebruik*

Joods Maatschappelijk Werk (JMW) is de instelling met de grootste naams- bekendheid waarvan ook het meeste gebruik wordt gemaakt. Dat ligt ook in de verwachting omdat de overige hier besproken voorzieningen, zoals Beth Shalom, het Mr. L.E. Visserhuis en het Sinai Centrum vooral op het terrein van de zorg en de verpleging liggen, waarvoor slechts een beperkte doelgroep in aanmerking komt. Na JMW kent het ziekenhuis Amstelland, met een Joodse afdeling, de meeste gebruikers.

Het potentiële gebruik van een aantal voorzieningen ligt aanmerkelijk hoger dan het feitelijk gebruik. Zo ziet tweederde van de respondenten zich zeker of misschien ooit gebruik maken van de diensten van JMW (feitelijk gebruik beperkt zich tot 19 procent) en ook bij een aantal Joodse zorgvoorzieningen loopt dit potentiële gebruik op tot boven de 40 procent van de ondervraagden. Bij enkele Joodse sociaal-culturele voorzieningen ligt het potentiële gebruik boven de 60 procent. Het potentiële gebruik van zorgvoorzieningen ligt niet het hoogst bij de 65-plussers, maar in de groep van 50-64 jaar. Deze 'babyboomers' vormen tevens de omvangrijkste leeftijdsgroep, hetgeen de toekomstige vraag naar Joodse zorg verder zou kunnen opschroeven. Daarbij past uiteraard de kanttekening dat potentieel gebruik niet hoeft uit te monden in feitelijk gebruik.

Ook degenen die voor zichzelf weinig prijs stellen op Joodse voorzieningen, kunnen daaraan toch een waarde toekennen voor de gemeenschap. De meerderheid van de respondenten neemt een dergelijke positie in.

Bijna iedereen in de steekproef maakt gebruik van internet. Ook de 65-plussers in de steekproef doen dat nog voor meer dan drie kwart. Veruit het meeste 'Joodse internetgebruik' richt zich op sites van Joodse instellingen en op de consumptie van nieuws en informatie. Vooral de ouderen gebruiken het internet op deze wijze. Deelname aan Joodse internetcommunities en discussiefora komt veel minder voor, maar is bij de leeftijdsgroep van 18 tot 35 jaar toch niet onbelangrijk: 28 procent van die groep maakt op die manier gebruik van het internet. Vaak wordt verondersteld dat virtuele netwerken, in dit geval Joodse virtuele netwerken, de plaats innemen van het verenigingsleven, maar dat blijkt in dit onderzoek niet op te gaan. Degenen die het meest deelhebben aan de reële Joodse gemeenschap zijn ook de grootste gebruikers van virtuele netwerken.

### **9.3 Slotbeschouwing**

In de inleiding van dit rapport is bij herhaling vastgesteld dat de Joden in Nederland, evenmin als elders in de westerse wereld, zich als groep sterk aftekenen in de omringende samenleving. Zij zijn, sektarisch-orthodoxe groeperingen uitgezonderd, niet gesegregeerd en ontmoeten niet of nauwelijks sociale barrières die een volwaardige deelname aan de omringende samenleving bemoeilijken. Dat wil niet wil zeggen dat het antisemitisme is uitgestorven. Veel respondenten in dit onderzoek menen zelfs dat het verschijnsel toeneemt, maar zij geven anderzijds ook weer niet te kennen dat zij er persoonlijk in toenemende mate mee geconfronteerd worden. Men kan zich afvragen of het begrip 'omringende samenleving' in het geval van de Nederlandse Joden nog veel betekenis heeft. De grenzen tussen Joden en niet-joden zijn dermate vaag geworden dat veel mensen van Joodse afkomst geen eenduidig antwoord hebben op de vraag naar hun identiteit. De meeste respondenten in dit onderzoek beschouwen zichzelf nog wel als Joden, maar er is een grote minderheid, voor wie dit niet meer, of op zijn hoogst voorwaardelijk geldt. De geheel of gedeeltelijk Joodse afkomst wordt weliswaar niet ontkend, maar dat houdt niet in dat men zichzelf tot de Joden rekent. Zelfs bij mensen met twee Joodse ouders bestaat er op dit punt reserves. Meer dan een vijfde van deze groep beschouwt zichzelf niet zonder meer als Jood. Bij respondenten van gemengde herkomst beschouwt slechts een minderheid zichzelf zonder meer als Jood.

Het bestaan van een grote groep respondenten van gemengde herkomst (bijna de helft van de totale steekproef) verwijst op zichzelf al naar vervagende grenzen. De gemengde (huwelijks)relatie is al lange tijd in zwang en is langzamerhand de regel aan het worden. Een gemengde herkomst predisponeert tot het aangaan van een gemengde relatie en is eenmaal de meerderheid van de aangegane relaties gemengd, dan plant dit gegeven zich versneld voort in elke toekomstige generatie. Bij de in dit onderzoek ondervraagde personen met een partner had nog slechts 44 procent een Joodse partner. Bij de kleinkinderen van deze respondenten zal dat percentage naar schatting dalen naar een waarde ergens tussen 11 en 18 procent. Op dit punt heeft Bernard Wasserstein die de Joden in Europa langzaam maar zeker als groep ziet verdwijnen een sterk argument.

De hier gesignaleerde ontwikkeling is wellicht van groter gewicht dan de afhankelijkheid aan het Jodendom en aan de Joodse gemeenschap die de onderzoeksgroep toch nog grotendeels kenmerkt. Zo volgt een meerderheid nog steeds bepaalde religieuze, in elk geval van oorsprong religieuze, gebruiken en een grote meerderheid hecht aan het voortbestaan van een Joodse gemeenschap in Nederland. Deze vormen van binding lijken zich op het eerste gezicht ook redelijk te handhaven. De vergelijking tussen leeftijdsgroepen in hoofdstuk 4 wijst niet op een verval van deze vormen van binding met het Jodendom in de jongste, vanaf 1975 geboren, generatie en dat is opmerkelijk omdat deze generatie wel het hoogste aandeel van personen kent wier Joodse afkomst zich beperkt tot een grootvader. Dat neemt echter niet weg dat juist in deze generatie relatief veel respondenten voorkomen die zichzelf niet meer eenduidig als Jood beschouwen. Ook de binding met Israël vertoont juist in deze jongste generatie een duidelijk verval. Tot slot vormt de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog tekenen van verzwakking.

Leorzamer is wellicht de vergelijking tussen generaties in de eigenlijke zin des woords, dat wil zeggen de vergelijking tussen ouders en hun kinderen. Daaruit komt als resultaat een verzwakking van de binding met het Jodendom in al zijn, in dit onderzoek betrokken, aspecten. Kinderen zijn in vergelijking met hun ouders minder geneigd joodse religieuze gebruiken te volgen, zij zijn minder vaak aangesloten bij een joods kerkgenootschap, zij hebben minder vaak een Joodse partner, hun vriendenkring is minder Joods, zij weten zich minder verbonden met Israël en de Tweede Wereldoorlog appelleert minder aan hun Joodse identiteit. Dat geldt niet voor elk kind ten opzichte van zijn ouders, maar wel voor verreweg de meesten. Er is eigenlijk maar één uitzondering op dit patroon: kinderen overtreffen hun ouders in het aandeel dat Bar- of Bat

Mitswa heeft gevierd. Vooral waar het meisjes betreft, is er een opvallende toename van de populariteit van dit gebruik waar te nemen. Misschien is deze uitzondering veelzeggend. In de inleiding van dit rapport werden diverse auteurs aangehaald die een verschuiving waarnemen van Jodendom als 'thick culture' naar Jodendom als 'thin culture'. Het eerste verschijnsel staat voor een stabiel, cultureel gegeven, handelingspatroon dat een gemeenschapsstructuur nodig heeft, het tweede voor een subjectief ingevuld, naar believen van stal gehaald Jodendom, als een van de vele mogelijkheden om aan de eigen identiteit vorm te geven. 'Life style Judaism', 'pick an mix identity' en 'eclectisch Jodendom' zijn andere termen die eveneens vallen om deze sprokkelidentiteit te omschrijven. Bepaalde elementen uit de Joodse cultuur laten zich hierin beter verwerken dan andere. Feestelijke, incidentele gebeurtenissen als een seidermaaltijd ter gelegenheid van Pesach en de zojuist genoemde Bar Mitswa-rite zijn minder dwingend, minder levensbepalend, dan bij voorbeeld de besnijdenis. Dat laatste gebruik is dan ook op zijn retour. Een zwaar taboe op het gemengde huwelijk past natuurlijk ook niet in een eclectisch patroon, waarin, zoals het woord zegt, de nadruk valt op keuzevrijheid.

De hier beschreven verschijnselen zijn niet uniek voor het Jodendom, maar treden bij alle assimilerende minderheden op. De door Marlene de Vries beschreven Indische Nederlanders vertonen, ondanks hun volkomen verschillende historie en culturele achtergrond, in een aantal opzichten een treffende overeenkomst met de Joden. Ook hier gaat het om een op afkomst gebaseerde groep waarvan de leden in oorsprong een gemeenschappelijke cultuur onderhielden. Ook op deze groep hebben traumatische ervaringen in de jaren veertig een stempel gezet. En ook deze groep is goed geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. En ook in dit geval verliest de oorspronkelijke cultuur overduidelijk aan intensiteit en aan reikwijdte. In de derde generatie, sinds de migratie naar Nederland, is er 'alle ruimte om zich een Indische identiteit aan te meten en daaraan desgewenst uiting te geven en het is tevens mogelijk dit niet te doen' (De Vries 2009: 349-350). Het in dit verband gebruikte begrip 'aanmeten' spreekt voor zichzelf. Ook de titel van het boek 'Indisch is een gevoel' verwijst naar het subjectieve en persoonlijke karakter van de etnische identificatie.

Bij dit alles past de kanttekening dat ons onderzoek zeker niet zodanig was ingericht dat een vertekening in de richting van assimilatie tot de waarschijnlijkheden behoort. Eerder is het tegendeel het geval, omdat de bereidheid tot medewerking aan het onderzoek, in dit geval dan ook nog herhaalde medewerking, al wijst op ten minste een minimum aan betrokkenheid bij, of affi-



niteit met, de groep. Ook de aanvulling van de steekproef met leden van het JMW-Panel zal eerder een overdrijving van de identificatie met het Jodendom dan een onderschatting daarvan ten gevolge hebben gehad. Degenen met een slechts zeer gedeeltelijk Joodse afkomst zijn zeer waarschijnlijk ondervertegenwoordigd. Datzelfde geldt voor degenen die zich, los van hun afkomst, niet meer tot de groep rekenen. Het relatief hoge percentage leden van de joodse kerkgenootschappen in de steekproef wijst in deze richting. In de populatie ligt dit percentage, voor zover zich laat schatten, aanzienlijk lager.

De vraag is of onder deze omstandigheden het Jodendom in Nederland nog lang heeft te gaan. Een subjectief ingevulde sprokkelidentiteit zonder sterke gemeenschapsbindingen is moeilijk op een volgende generatie over te dragen. In een gemengd huwelijk blijft er, zoals dit onderzoek heeft laten zien, al helemaal weinig van over.

Die gemengde relaties leveren anderzijds wel nieuwe groepsleden op. Op de lange termijn zal zich in sterk verdunde vorm wel een Joodse identiteit blijven aftekenen. Zij zal vermoedelijk niet veel meer inhouden dan een kleine cultus rond een afkomstgegeven, zoals Ierse, Italiaanse of Poolse Amerikanen, of hier te lande dus de Indische Nederlanders, die wel onderhouden. Daarnaast zal de joodse orthodoxie zich handhaven als niet meer dan een kleine sekte.

Dit alles wil niet zeggen dat een revival van het Jodendom in Nederland bij voorbaat is uitgesloten, maar dan zal dat vermoedelijk geen endogene opleving zijn, maar een van buiten komende ontwikkeling. In sommige Europese landen heeft de immigratie van Oost-Europese Joden voor een Joodse opleving gezorgd. In Nederland zijn het de Israëliëse immigranten die op zijn minst gezorgd hebben voor de instandhouding van het aantal. Of dat meer betekent dan een uitstel van de totale assimilatie van het Nederlandse Jodendom valt te bezien. Over de toekomst van deze migratie valt overigens weinig te zeggen. Zij zal samenhangen met de politieke en economische situatie in Israël.

Gezien het stijgende aandeel van de Israëliërs onder de in Nederland woonachtige Joden zou een onderzoek naar de kenmerken van deze groep, waaronder hun verblijfsduur in Nederland, hun Joodse binding en de contacten met de Joodse gemeenschap in Nederland een voor de handliggend onderwerp voor een vervolgstudie zijn.

Het is niet aan de auteurs van dit rapport om de ontwikkelingen te duiden in termen van gunstig of ongunstig. Rond de geleidelijke verdwijning van

elke etnische gemeenschap hangt altijd een sfeer van nostalgie of regelrecht verdriet. Men zou zich echter mogen realiseren dat een assimilatieproces, zoals hier gesignaleerd, voornamelijk een gevolg is van maatschappelijke omstandigheden die door vrijwel iedereen positief worden gewaardeerd. Waar het de Joden betreft liggen deze in het ontbreken van etnische en religieuze barrières en de daarmee toegenomen keuzevrijheid van individuen om hun leven zelf in te richten en hun identiteit zelf vorm te geven.

# Schatting van het aantal Joden in Nederland anno 2010

In de afgelopen tien jaar zijn er vanuit verschillende vraagstellingen twee schattingen gemaakt van de bevolkingsgroep met een Joodse achtergrond. Het gaat om: 1) een schatting van het aantal in Nederland woonachtige Joden per 1-1-2000 (Van Imhoff, Liefbroer & Dourleijn 2001) en 2) een schatting van het aantal personen dat in aanmerking kwam voor een restitutiebetaling in het kader van de roof van Joodse eigendommen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de tekortkomingen in het rechtsherstel daarna, de zogenaamde Maror-uitkeringen (zie: Van Imhoff & Van Solinge 2001). Na het verstrijken van de uitkeringstermijn werd bekend hoeveel personen een Maror-uitkering hebben aangevraagd. Deze nieuw beschikbare informatie geeft aanleiding de eerder uitgevoerde aantalschattingen te herzien. Deze bijlage bestaat uit vier delen. In het eerste deel wordt ingegaan op de achtergronden en de gevolgde werkwijze bij de twee eerdere schattingen. In het tweede deel worden de resultaten van de verschillende schattingen met elkaar vergeleken en geconfronteerd met de nieuwe gegevens uit de Maror-registratie. In deel drie worden de resultaten van de aangepaste berekeningen gepresenteerd. De lezer die vooral geïnteresseerd is in de uitkomsten van de aangepaste berekeningen, wordt verwezen naar deel 4 (tabel 1P op pagina 166).

## DEEL I ACHTERGRONDEN VAN DE AANTALSCHATTINGEN IN 2000

### *Schatting van het aantal Joden in Nederland anno 2000 in het kader van het OJIN 1999*

De vraag naar de omvang van de in Nederland woonachtige populatie Joden anno 2000 vormde een belangrijk onderdeel van het Onderzoek Joden in Nederland 1999 (OJIN 1999). Een complicerende factor daarbij is dat Joden als groep in statistieken niet of nauwelijks zijn te onderscheiden van de overige bevolking. Zij zijn zeer overwegend in Nederland geboren en dat geldt ook al voor hun ouders. Zij zijn dus niet, zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) doet met bij voorbeeld Turken, Marokkanen en Surinamers,

op grond van hun geboorteland of dat van hun ouders te identificeren. Ook anderszins ontbreken registraties van de Joodse gemeenschap in Nederland in haar totaliteit. Om deze reden kon de actuele omvang van de bevolkingsgroep met een Joodse achtergrond alleen op indirecte wijze worden bepaald, door het gebruik van schattingsmethoden. In het OJIN 1999 is gebruik gemaakt van een demografische vooruitberekingsmethode, met als uitgangspunt de bevolkingsopbouw van de halachische Joden in Nederland naar geslacht en leeftijd per 1 januari 1966, ontleend aan een destijds gehouden uitgebreid demografisch onderzoek (Van Praag 1971). Volgens dit onderzoek waren er op 1 januari 1966 in totaal 29.675 halachische Joden in Nederland. Van het basismateriaal waarvan dit onderzoek zich bediende was bekend dat dit een onderschatting vormde van de populatie halachische<sup>1</sup> Joden in Nederland anno 1966. De exacte omvang van de onderschatting was echter onbekend. Om deze reden zijn naast een basisscenario twee aanvullende scenario's uitgewerkt waarbij de onderschatting van de beginpopulatie is vastgesteld op 2.000 (6,7%), dan wel 3.000 (10%). Met behulp van het demografische vooruitberekingsmodel LIPRO (Van Imhoff & Keilman 1991) is een vooruitberekening gemaakt van de verschillende demografische gebeurtenissen die tot een verandering in de bevolkingsaantallen leiden, namelijk geboorte, sterfte en buitenlandse migratie. De in 1999 gehanteerde demografische parameters ten aanzien van vruchtbaarheid, sterfte en migratie worden beknopt samengevat in deel 3 van deze bijlage, waarna wordt aangegeven hoe deze parameters op basis van nieuw beschikbare informatie zijn aangepast voor de herziene aantalschatting. Meer gedetailleerde informatie over de vooruitberekingsmethode is terug te vinden in Van Imhoff *et al.* (2001: 91).

De telling van de Joodse populatie per 1 januari 1966 – die als basis voor de berekening werd gebruikt – betrof uitsluitend halachische Joden, dat wil zeggen personen met een Joodse moeder. In de vooruitberekening werden vruchtbaarheidscijfers toegepast op de vrouwelijke bevolking. De hieruit resulterende aantallen geboorten betreffen dus eveneens personen met een Joodse moeder. De groep die nog ontbrak, zijn de zogenoemde vaderjoden. Dat zijn personen geboren uit een Joodse vader en een niet-Joodse moeder. Deze vaderjoden zijn bijgeschat door een veronderstelling te maken over de huwelijksluiting (niet gehuwd, Joods gehuwd, gemengd gehuwd) van de ouders. De resultaten van de schatting in 2000 suggereren dat de omvang van de totale populatie

---

1 Personen met een Joodse moeder. Volgens de joodse wet (de halacha) wordt het Joods-zijn via de moeder wordt overgedragen.

(inclusief buitenlandse Joden) rond het jaar 2000 tussen de 41.000 en 44.500 lag, waaronder 70 procent halachische Joden (tabel 1A).

**Tabel 1A** Resultaten modelberekeningen per 1-1-2000

	basisscenario	onderschatting basispopulatie	
	(geen ophoging)	ophoging 6,7%	ophoging 10%
halachische Joden	28.477	30.072	30.858
vaderjoden	12.404	13.237	13.642
totaal	40.883	43.309	44.500

Bron: Van Imhoff, Liefbroer & Dourleijn (2001)

### *Schatting ten behoeve van Maror*

Na afronding van het OJIN 1999 heeft het NIDI in opdracht van het Centraal Joods Overleg (CJO) een schatting gemaakt van het aantal personen dat in aanmerking kwam voor een restitutiebetalings in het kader van de roof van Joodse eigendommen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de tekortkomingen in het rechtsherstel daarna (zie: Van Imhoff & Van Solinge 2001). Als rechthebbenden werden gedefinieerd personen die:

- ten minste één volledig Joodse ouder hebben (dat wil zeggen, twee Joodse grootouders aan de kant van de betreffende ouder);<sup>2</sup>
- vóór 8 mei 1945 zijn geboren en op 8 mei 1945 nog in leven waren;
- tussen 10 mei 1940 en 8 mei 1945 enige tijd in Nederland woonachtig zijn geweest.

In geval van overlijden van de rechthebbende was bepaald dat de uitkering overging naar zijn/haar in leven zijnde kinderen en/of de nog in leven zijnde partner, de zogenaamde plaatsvervanger(s).<sup>3</sup>

Bij de Maror-schatting is als volgt te werk gegaan. Allereerst werd een demografische reconstructie gemaakt van het aantal Nederlandse Joden dat de Tweede Wereldoorlog heeft overleefd. Een cijferoptelling gemaakt door deskundigen van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) leidde tot een aantal van 49.652 rechthebbenden per 8 mei 1945, waarvan naar schatting

2 Hier is dus afgestapt van het halachische criterium, waarbij alleen de afkomst van de moeder telt.

3 Voor een gedetailleerde beschrijving van de criteria zie (Van Imhoff & Van Solinge 2001: 2-3).

36.560 halachische Joden.<sup>4</sup> Ter controle van deze aantallen en om de leeftijdsverdeling van deze groep te kunnen schatten, is vervolgens een demografische terugrekening gemaakt van het aantal halachische Joden in Nederland anno 1966 volgens het onderzoek van Van Praag (1971) naar het aantal per 1 januari 1946 (voor details zie: Van Imhoff & Van Solinge 2001). Deze terugrekening levert een aantal van 34.379 halachische Joden. Het verschil tussen beide (2.181) kan grotendeels worden toegeschreven aan de onderschatting die de eerder gemaakte telling uit 1966 opleverde.

Het aantal rechthebbenden in de reconstructie per 8 mei 1945 is gebruikt als uitgangspunt voor de schatting van het aantal overlevenden en plaatsvervangers op 1-1-2000. De basisschatting leverde een totaal aantal uit te keren 'porties'<sup>5</sup> op van 28.640, waarvan 18.763 aan nog in leven zijnde rechthebbenden en 9.877 aan de plaatsvervangers van overleden rechthebbenden. Er zijn ook enkele zogenaamde gevoeligheidsanalyses uitgevoerd. Deze geven inzicht in de effecten van alternatieve aannames ten aanzien van bijvoorbeeld sterfte, gemengde huwelijksluiting en vruchtbaarheid, of een onderschatting van de beginpopulatie. Op basis van deze gevoeligheidsanalyse werkten Van Imhoff & Van Solinge met een onzekerheidsmarge van plus of minus 12 procent. Dit leverde een geschat aantal porties op tussen de 24.925 en 31.723. Dit berekende aantal porties stond los van de vraag waar de betrokkenen wonen. Als gevolg van migratie zou naar verwachting een aanzienlijk deel van de rechthebbenden of plaatsvervangers in het buitenland kunnen verblijven.

De uitkeringsprocedure van de individuele uitkeringen in het kader van Maror is medio 2002 gesloten. In totaal zijn 19.175 porties uitgekeerd aan rechthebbenden en 7.293 aan plaatsvervangers.<sup>6</sup> Ruim een kwart van de aanvragen kwam uit het buitenland (tabel 1B).

- 
- 4 Bij de schatting van het aantal overlevenden is gebruik gemaakt van een cijferoptelling die tijdens een miniconferentie op 31-8-2001 door topdeskundigen van het NIOD is vastgesteld. Zie ook (Van Imhoff & Van Solinge 2001: 65 en verder).
  - 5 Indien een rechthebbende niet meer in leven was konden de nabestaanden (partner en/of kinderen) een uitkering aanvragen als plaatsvervanger. Bij meer dan een plaatsvervanger werd de uitkering ('de portie') verdeeld over de plaatsvervangers. Er zijn dus meer plaatsvervangers dan plaatsvervangerporties.
  - 6 Bij twee of meer plaatsvervangers per rechthebbende werd één portie onder de plaatsvervangers verdeeld. Plaatsvervangers moesten individueel een aanvraag indienen. Het totaal aantal plaatsvervangers bedroeg 14.229.

**Tabel 1B** Resultaten van de Maror-schattingen en aantal gehonoreerde aanvragen

	<i>basisscenario (rechthebbenden en plaatsvervangers)</i>	<i>gehonoreerde aanvragen Maror</i>
rechthebbenden	18.765	19.175
plaatsvervangerporties	9.877	7.293
<b>totaal</b>	<b>28.640</b>	<b>26.468</b>

**DEEL 2 CONFRONTATIE GEGEVENSBRONNEN**

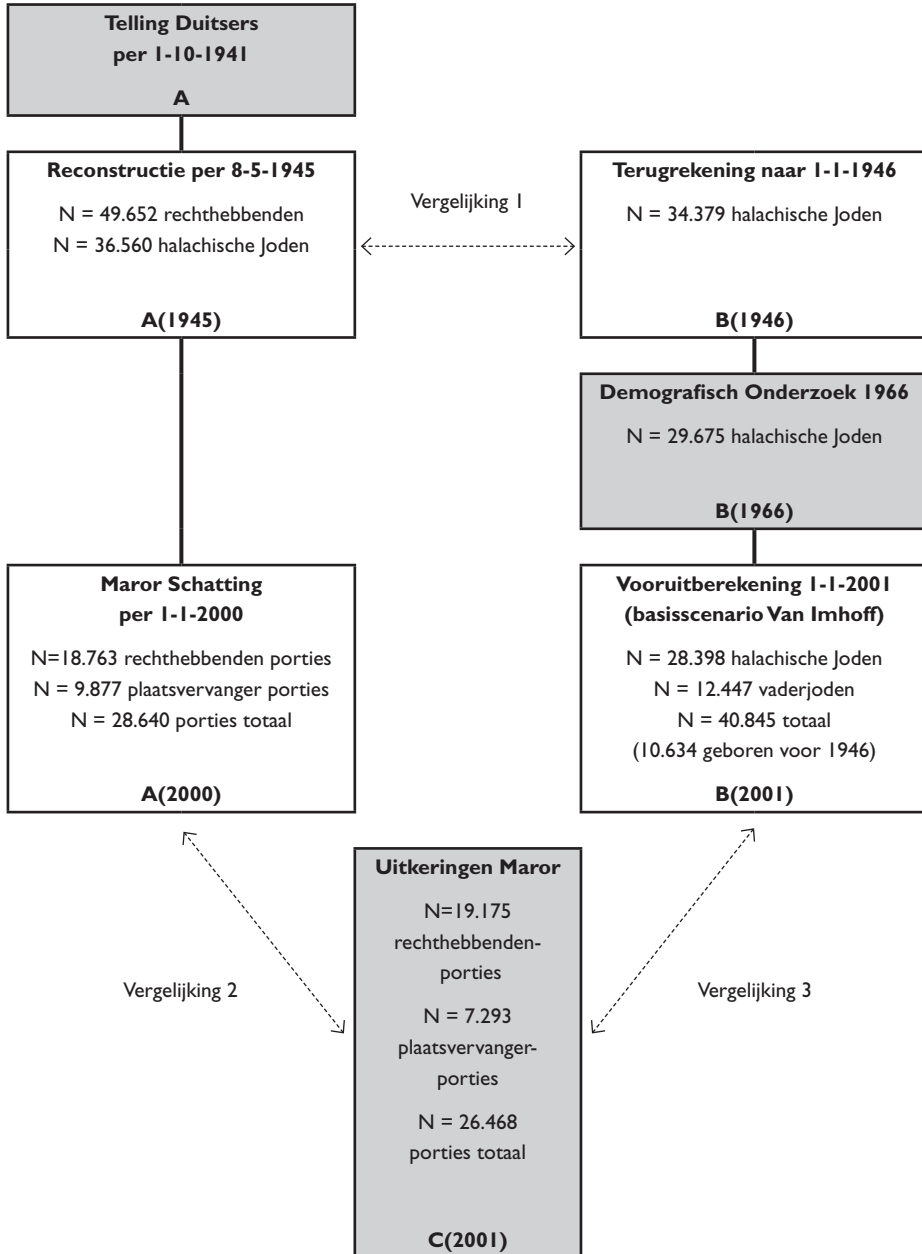
De nieuw beschikbare informatie van de Maror-registratie en de resultaten van de schattingen kunnen tegen elkaar worden afgezet en worden gebruikt bij de toetsing van de betrouwbaarheid van de modelberekeningen. Figuur 1A bevat een schematische weergave van de twee aantalschattingen en het aantal gehonoreerde uitkeringen in het kader van Maror. Hieronder wordt een drietal vergelijkingen gemaakt:

- 1 De schatting van het aantal overlevenden van de Tweede Wereldoorlog per 8-5-1945 op basis van tellingen van de Duitsers per 1-10-1941 vergeleken met een schatting van het aantal Joden in Nederland per 1-1-1946 op basis van een terugrekening van gegevens uit 1966 (figuur 1A: box A(1945) versus B(1946));
- 2 De schatting van het aantal uit te keren porties in het kader van Maror vergeleken met het daadwerkelijke aantal toegekende aanvragen (figuur 1A: box A(2000) versus C(2001));
- 3 De schatting van het aantal Joden in Nederland in 2001 vergeleken met het aantal toegekende aanvragen in het kader van Maror (box B(2001) versus C(2001)).

Ad 1: Vergelijking reconstructie basispopulatie per 8-5-1945 met Terugrekening naar 1-1-1946

Een confrontatie van de resultaten van de terugberekening op basis van het Demografisch Onderzoek 1966 (Box B(1946)) met de resultaten van de reconstructie van het aantal overlevende Nederlandse halachische Joden (Box A(1945)) toont een verschil van 2.181 personen. Dit verschil kan grotendeels worden toegeschreven aan de onderschatting in de telling uit 1966, en komt dicht in de buurt van de ophoging van het basisscenario met 6,7 procent (ofwel 2.000 personen) zoals toegepast door Van Imhoff *et al.* in het als meest waarschijnlijk omschreven scenario (zie ook tabel 1A).

**Figuur 1A** Schematisch overzicht van aantalschattingen in het kader van Maror (A) en het OJIN 1999 (B), en van het aantal daadwerkelijke Maror-uitkeringen (C)





Ad 2: Vergelijking van Maror-schattingen met gehonoreerde aanvragen Maror

In de tweede kolom van tabel 1C (zie ook: box A(2000)) zijn de resultaten van de Maror-schattingen weergegeven. Het daadwerkelijk aantal gehonoreerde aanvragen is te vinden in de 4<sup>e</sup> kolom (zie ook: box C(2001)). Om deze gegevens goed te kunnen vergelijken, moet worden bedacht dat niet alle rechthebbenden en plaatsvervangers een aanvraag zullen hebben ingediend.

Op basis van gegevens uit het OJIN 2009 is dit aanvraagpercentage geschat op 90 procent voor rechthebbenden en 85 procent voor plaatsvervangers. Toepassing van deze correctiefactoren op het aantal rechthebbenden en plaatsvervangers, resulteert in een geschat aantal van 25.284 aanvragen (3<sup>e</sup> kolom tabel 1C). Wanneer we deze gegevens vergelijken met de daadwerkelijke gehonoreerde aanvragen, zien we een verschil van 1.184. Er zijn ruim 1.000 meer porties aangevraagd dan op basis van de schatting kon worden verwacht, een verschil van 4,6 procent. De vergelijking toont ook dat er méér rechthebbenden porties zijn aangevraagd dan geschat en juist minder plaatsvervangerporties. Deze resultaten doen vermoeden dat er sprake is van een geringere sterfte onder de oorspronkelijke rechthebbenden. Een lagere sterfte leidt namelijk tot meer in leven zijnde rechthebbenden en dus ook tot minder plaatsvervangers.

**Tabel 1C** Resultaten van de Maror-schattingen en aantal daadwerkelijke aanvragen

	<i>Maror-schattingen</i>		<i>Maror-registratie</i>
	<i>basisscenario (rechthebbenden en plaatsvervangers)</i>	<i>basisscenario (aanvragers)<sup>a</sup></i>	<i>gehonoreerde aanvragen Maror</i>
rechthebbenden	18.763	16.889	19.175
plaatsvervangers	9.877	8.395	7.293
totaal	28.640	25.284	26.468

a: Correctie voor feit dat niet iedereen aanvraagt; aanvraagpercentages zijn geschat op 90% voor rechthebbenden en 85% voor plaatsvervangers.

In de schattingen ten behoeve van Maror is een zogenaamde gevoeligheidsanalyse voor sterfte uitgevoerd. Daarbij is een aantal sterftescenario's berekend. Tabel 1D presenteert de resultaten voor het scenario met 30 procent minder sterfte (2<sup>e</sup> kolom). Om deze resultaten te kunnen vergelijken met de Maror-aanvragen (4<sup>e</sup> kolom) moeten deze gegevens wederom worden gecorrigeerd voor het feit dat niet iedereen een aanvraag indient (3<sup>e</sup> kolom). De resultaten van het lage-sterfte-scenario<sup>7</sup> en de werkelijk gehonoreerde Maror-aanvragen liggen vrijwel in elkaars verlengde, zowel wat het totaal aantal aanvragen betreft als wat betreft de verdeling tussen rechthebbenden en plaatsvervangers. Dit doet vermoeden dat er in de periode 1945-2000 inderdaad sprake was van een aanzienlijk lagere sterfte onder de overlevenden van de Tweede Wereldoorlog.

**Tabel 1D** Gehonoreerd aantal Maror-aanvragen vergeleken met resultaten van het lage-sterfte-scenario

	Maror-schattingen		Maror-registratie
	scenario met 30% lagere sterfte	scenario met 30% lagere sterfte (aanvragers) <sup>a</sup>	gehonoreerde aanvragen Maror
rechthebbenden	21.532	19.379	19.175
plaatsvervangers	8.660	7.361	7.293
totaal	30.192	26.740	26.468

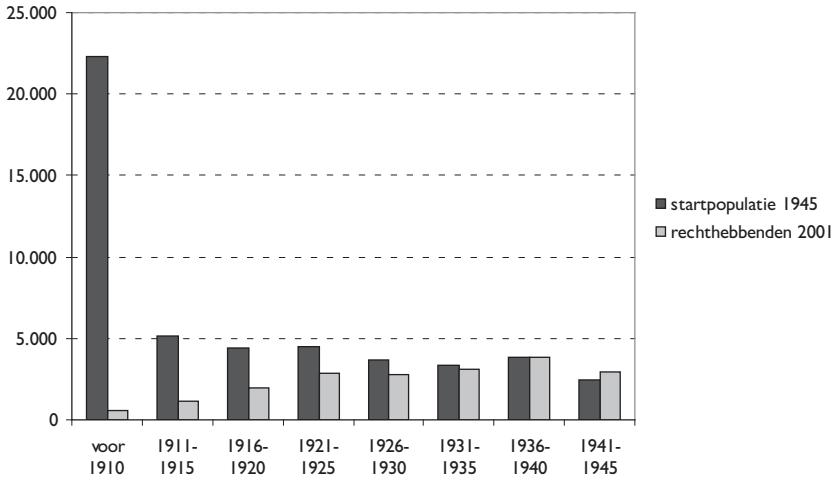
a: Correctie voor feit dat niet iedereen aanvraagt; aanvraagpercentages zijn geschat op 90% voor rechthebbenden en 85% voor plaatsvervangers.

In aanvulling op een lagere sterfte zou dit verschil ook deels veroorzaakt kunnen zijn door een onderschatting van het aantal overlevenden van de Tweede Wereldoorlog. Van de Maror-aanvragers is het geboortjaar bekend. Een vergelijking van deze gegevens met de gereconstrueerde leeftijdsverdeling van de startpopulatie in 1945 brengt een interessant punt aan het licht (figuur 1B). Het aantal gehonoreerde aanvragen van personen geboren tussen 1941 en 1945 is groter dan de geschatte omvang van deze groep op 8-5-1945. Dit duidt erop

7 Dit lage-sterfte-scenario is minder extreem dan het op het eerste oog lijkt. In Nederland bestaan grote verschillen in sterfte naar sociaal-ecomische status (SES). In een onderzoek van Bos *et al.* (2000) werden met name op middelbare leeftijd grote SES sterfteverschillen gevonden. De sterfte van personen van 45-64 jarigen in de armste buurten is 57 procent hoger dan van personen in de rijkste buurten. Gezien het extreem hoge opleidingsniveau van de Joodse bevolkingsgroep is een 30 procent lagere sterfte geen onrealistisch scenario.

dat het aantal geboorten van Joodse kinderen in de Tweede Wereldoorlog is onderschat bij de constructie van de startpopulatie.

**Figuur IB** Leeftijdsverdeling van de startpopulatie in 1945 en rechthebbenden in 2001



Verder is het aantal aanvragers geboren tussen 1931 en 1935 en 1936 en 1940 vrijwel gelijk aan de geschatte omvang van deze leeftijdsgroep in 1945. Dit is geen logisch resultaat. Door sterfte en vanwege het feit dat niet iedere rechthebbende daadwerkelijk aanvraagt, zou hier een grotere discrepantie voor de hand liggen. Al met al lijkt bij de leeftijdsreconstructie van 1945 sprake van een onderrepresentatie van de drie jongste leeftijdsgroepen.

Ad 3: Vergelijking van het basisscenario van Van Imhoff *et al.* met gehonoreerde aanvragen Maror

Ook de modelberekeningen van het basisscenario van Van Imhoff *et al.* (Box B(2001)) kunnen worden vergeleken met de registratie van de gehonoreerde aanvragen (Box C(2001)). Hierbij moeten we rekening houden met het feit dat de eerste schatting betrekking heeft op het aantal *in Nederland* woonachtige Joden, terwijl de tweede schatting verwijst naar de Joodse personen, dan wel plaatsvervangers van deze personen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland direct of indirect beroofd zijn. Deze tweede groep betreft personen die voor 8 mei 1945 zijn geboren en is onafhankelijk van de woonplaats van deze personen anno 2001. Dit betekent dat we voor deze vergelijking voor de modelberekeningen van Van Imhoff *et al.* alleen kunnen

kijken naar personen die zijn geboren in 1945 of eerder en voor de gehonoreerde Maror-aanvragen alleen naar de aanvragers die in 2001 in Nederland woonachtig waren. Bovendien moeten we voor de modelberekening van Van Imhoff *et al.* de immigranten buiten beschouwing laten. Immigranten konden immers geen aanspraak maken op een uitkering in het kader van Maror.<sup>8</sup> Tabel 1E geeft de leeftijdsverdeling van de in Nederland wonende aanvragers van een Maror-uitkering (Rechthebbenden 2001) en die van de personen in de vergelijkbare leeftijdsgroepen uit het basisscenario exclusief immigratie van Van Imhoff *et al.* per 1 januari 2001.

**Tabel 1E** Leeftijdsverdeling van de in Nederland wonende aanvragers van een Maror-uitkering (Rechthebbenden 2001) en van het basisscenario (exclusief immigratie) van Van Imhoff *et al.* voor 2001

	<i>rechthebbenden Maror Nederland 2001</i>	<i>Van Imhoff 2001</i>	<i>verschil</i>
voor 1910	415	401	-14
1911-1915	830	818	-12
1916-1920	1.353	1.158	-195
1921-1925	1.795	1.317	-478
1926-1930	1.841	1.280	-561
1931-1935	2.193	1.429	-764
1936-1940	2.832	2.163	-669
1941-1945	2.233	2.067	-166
totaal	13.492	10.634	-2.858
totaal inclusief correctie <sup>a</sup>	14.991		-4.357

a: Correctie van 10% voor feit dat niet iedereen aanvraagt.

Het verschil tussen de totalen van beide kolommen bedraagt 2.858. Als we er rekening mee houden dat niet alle rechthebbenden daadwerkelijk een uitkering hebben aangevraagd, wordt dit verschil groter, namelijk 4.357. Dit verschil kan enerzijds duiden op een lagere sterfte onder de overlevenden van de

8 Een uitzondering zijn rechthebbenden die voor 1966 uit Nederland zijn geëmigreerd en later weer naar Nederland zijn teruggekeerd. Deze immigranten zijn niet meegeteld in de beginpopulatie van de berekeningen van Van Imhoff *et al.*, maar konden wel aanspraak maken op een Maror-uitkering. Het gaat vermoedelijk om een gering aantal.

Tweede Wereldoorlog, en anderzijds op een onderschatting van de voor de berekeningen gehanteerde basispopulatie uit 1966.

### DEEL 3 NIEUWE AANTALSCHATTING VOOR 2000, 2010 EN 2020

#### A Veronderstellingen

In het OJIN 1999 is bij het formuleren van de veronderstellingen voor de vooruitberekening van het aantal Joden in Nederland anno 2000, 2010 en 2020 zo goed mogelijk gebruik gemaakt van de toen beschikbare informatie op het gebied van vruchtbaarheid, sterfte en buitenlandse migratie. Inmiddels zijn niet alleen meer recente, maar ook meer gedetailleerde gegevens over de componenten van bevolkingsontwikkeling beschikbaar. De herziening van de schatting van het aantal Joden in Nederland wordt dan ook gebaseerd op de volgende drie informatiebronnen: 1) de reflectie op de eerdere schattingen; 2) een update van de waargenomen vruchtbaarheids-, sterfte- en migratiecijfers voor de periode 1997-2008; 3) meer gedetailleerde informatie over vruchtbaarheid en sterfte naar opleiding en migratie naar leeftijd en geboorteland. Hieronder wordt per component van bevolkingsverandering aangegeven welke veronderstellingen zijn gebruikt in het OJIN 1999. Tevens wordt aangegeven in hoeverre de veronderstellingen voor de herziene vooruitberekening zijn aangepast op basis van de hierboven genoemde informatiebronnen.

##### *Vruchtbaarheid*

Het aantal geboorten wordt beschreven met behulp van leeftijdspecifieke vruchtbaarheidscijfers. In het OJIN 1999 vond de verdeling van de geboorten naar geslacht plaats volgens de waargenomen verhouding voor Nederland als geheel (51,2% jongens en 48,8% meisjes). Ook voor de herziene schatting wordt dit percentage aangehouden.

Rekening houdend met het feit dat de Joden met hun hoge opleidingsniveau voorop liepen bij de beperking van het kindertal en later ook bij het uitstel van de vruchtbaarheid, is in het OJIN 1999 voor de vruchtbaarheid van Joodse vrouwen een correctie toegepast (de zogenoemde schaalfactor) op het algemene vruchtbaarheidscijfer voor de totale Nederlandse bevolking. Deze factor bedroeg 0,67 in 1966 en liep lineair op tot 0,80 in 1980 en de periode erna. Door de schaalfactor vast te zetten op 0,80 is rekening gehouden met de structureel lagere vruchtbaarheid onder Joodse vrouwen. Er is geen aanleiding

om deze schaalfactoren voor de herziene vooruitberekening aan te passen. Ook nu nog is het opleidings- en beroepsniveau van de Joden in vergelijking met de totale Nederlandse bevolking opvallend hoog. Voor Nederland als geheel bedraagt het gemiddeld kindertal voor vrouwen geboren in de periode 1960-1964 1,84. Doordat hoogopgeleide vrouwen vaker kinderloos zijn dan laagopgeleide vrouwen en hoogopgeleide moeders over het algemeen iets minder kinderen krijgen, is het gemiddeld kindertal voor hoogopgeleide vrouwen lager. Hoogopgeleide vrouwen geboren tussen 1960 en 1964 kregen gemiddeld 1,63 kinderen (Van Agtmaal-Wobma en Van Huis 2008). Dit is ongeveer 12 procent lager dan het gemiddeld kindertal voor alle vrouwen geboren tussen 1960 en 1964. Aangezien het lage kindertal en het hoge aandeel kinderlozen onder Joden slechts ten dele verklaard kan worden door het opleidingsniveau, zou voor de Joodse bevolking in Nederland een nog wat lager vruchtbaarheids-cijfer kunnen worden verondersteld dan voor de hoogopgeleide vrouwen in Nederland in het algemeen.

### *Sterfte*

De sterfte wordt beschreven met behulp van de jaarlijkse sterftecijfers voor de totale bevolking naar leeftijd en geslacht. In het algemeen blijken kansen op vroegtijdige sterfte groter te zijn onder mensen met een lager opleidingsniveau, een lager inkomen of een lagere positie op de arbeidsmarkt (Kunst 1997). Recente cijfers laten zien dat de levensverwachting bij geboorte voor hoogopgeleide mannen in de periode 2005-2008 81,4 bedroeg en voor laagopgeleide mannen 74,1; voor vrouwen was dit respectievelijk 85,3 en 78,9 (Bruggink 2009). In 2008 was de levensverwachting bij geboorte in Nederland 78,3 jaar voor mannen en 82,3 jaar voor vrouwen. In vergelijking tot de totale bevolking in Nederland ligt de levensverwachting voor hoogopgeleiden dus ongeveer drie jaar hoger. Gezien de substantieel hogere opleidingsniveaus van Joden in Nederland ten opzichte van de Nederlandse bevolking als geheel, mag voor de Joden een lager sterfte niveau verwacht worden dan voor de totale bevolking. Bij de vooruitberekening in het OJIN 1999 is dit tot uiting gebracht in schaalfactoren (voor alle jaren en alle leeftijden) van 0,95 voor mannen en 0,94 voor vrouwen. Deze reductiefactoren resulteren zowel voor mannen als vrouwen in een toename van de levensverwachting van ongeveer een half jaar. Uit de gegevens gepubliceerd door Bruggink weten we inmiddels dat dit verschil beduidend groter is. Om uit te komen op een verschil in levensverwachting van drie jaar, zijn reductiefactoren nodig van 0,74 voor mannen en 0,73 voor vrouwen. Deze aanzienlijk grotere reductie dan gehanteerd in het OJIN 1999 wordt ook ondersteund door de eerdere kanttekeningen bij de resultaten van

de Maror-schatting. De resultaten voor het scenario met 30 procent minder sterfte kwamen zowel voor het totaal aantal aanvragen als de verdeling tussen rechthebbenden en plaatsvervangers vrijwel overeen met het aantal gehonoreerde Maror-aanvragen. Voor de herziene schatting worden de schaalfactoren dan ook vastgezet op 0,74 voor mannen en 0,73 voor vrouwen (voor alle jaren en alle leeftijden).

### *Buitenlandse migratie*

In het OJIN 1999 is buitenlandse migratie behandeld als netto-immigratie. Op basis van de toenmaals ter beschikking staande CBS-statistieken is het saldo voor de periode 1966-1981 vastgesteld op 81 immigranten per jaar en voor de periodes 1982-1989 en 1996-1999 op 166 per jaar.<sup>9</sup> Voor de periode 1990-1995 is het aantal vastgesteld op 316 per jaar. Hierbij is rekening gehouden met een groep van ongeveer 900 Russisch-Joodse vluchtelingen die in deze periode asiel in Nederland hebben aangevraagd. Bij de verdeling van de netto-aantallen immigranten naar leeftijdsgroepen en geslacht is in 1999 de veronderstelling gehanteerd dat alle leeftijden en beide geslachten in gelijke mate 'profiteren' van de netto migratie. Voor de vooruitberekening tot 2020 is eveneens uitgegaan van 166 netto immigranten per jaar.

Voor de buitenlandse migratie zijn inmiddels meer recente gegevens beschikbaar. Dit geldt niet alleen voor de omvang van de migratie naar en vanuit Nederland naar nationaliteit en geboorteland, maar ook voor de leeftijdsprocenten van migranten naar geslacht. In de modelberekeningen in OJIN 1999 wordt voor de periode vanaf 1995 uitgegaan van een migratiesaldo van 166 personen per jaar gelijk verdeeld over mannen en vrouwen en de verschillende leeftijden. De waargenomen migratie-saldi voor personen met geboorteland Israël voor de periode 1995-2008, laten echter een hoger totaal zien (gemiddeld 213 per jaar, zie tabel 1F). Ook blijkt dat het saldo relatief meer mannen dan vrouwen omvat.

Voor de herziene berekening is het migratiesaldo vanaf 1995 verhoogd tot 213 per jaar. Voor de hele periode van 1966-2020 zijn schaalfactoren voor geslacht (mannen (0,55) en vrouwen (0,45)) toegepast.

---

9 Voor de periode tot 1981 zijn CBS-gegevens beschikbaar over migratie van Nederlanders en niet-Nederlanders naar kerkelijke gezindte en land van herkomst respectievelijk bestemming. Voor de periode na 1981 is men aangewezen op de CBS Migratiestatistiek op basis van nationaliteit en land van bestemming.

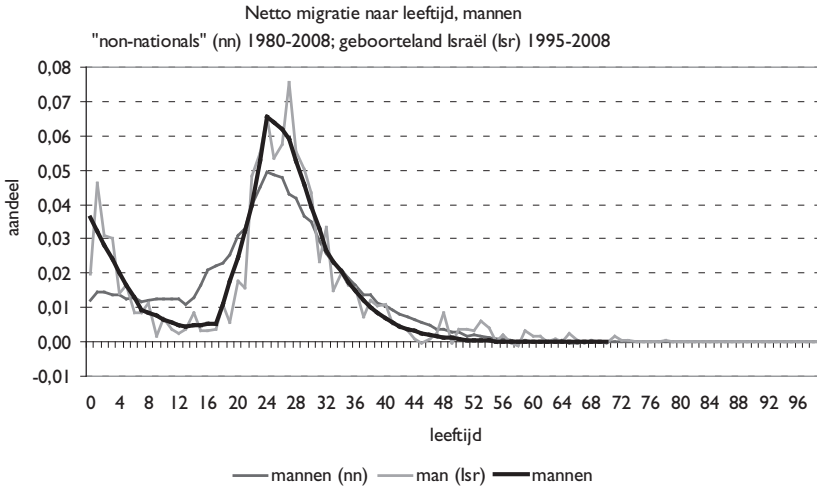
**Tabel 1F** Migratie saldo in Nederland met geboorteland Israël

	<i>vrouwen</i>	<i>mannen</i>	<i>totaal</i>
1995	21	41	62
1996	66	87	153
1997	57	114	171
1998	101	126	227
1999	100	138	238
2000	101	149	250
2001	133	188	321
2002	195	269	464
2003	164	201	365
2004	115	106	221
2005	57	67	124
2006	46	60	106
2007	32	72	104
2008	80	93	173
1995-2008	1.268	1.711	2.979
gemiddeld aantal	91	122	213
verdeling m/v	0,43	0,57	1,00

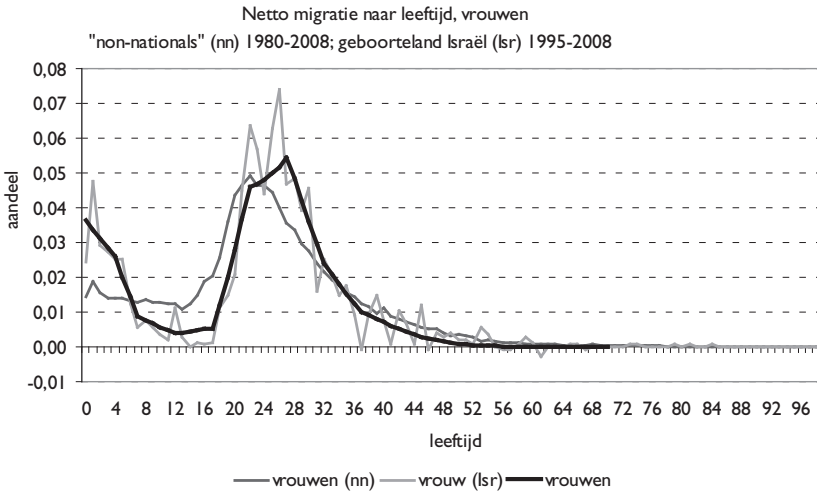
Bij de herziene schatting is tevens rekening gehouden met het feit dat in de leeftjidsverdeling van migranten in het algemeen, en ook in die van personen met geboorteland Israël, een sterke concentratie te bespeuren is in de leeftjids-groep tussen 20 en 35 jaar. Figuur 1C toont dit leeftjidspatroon voor mannen (1Ca) en vrouwen (1Cb). De cijfers hebben betrekking op netto-migratie naar Nederland door personen met een niet-Nederlandse nationaliteit (het gemiddelde over de jaren 1980, 1990, 2000 en 2008) en de netto migratie naar Nederland door personen met geboorteland Israël (het totaal over de periode 1995-2008). Door de relatief kleine aantallen migranten met geboorteland Israël is dit laatste patroon nogal grillig. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen zijn deze curves gladgestreken. Hoewel het door de kleine aantallen moeilijk blijft de precieze leeftjidscurve te schatten, lijkt het aannemelijk dat deze 'gladgestreken' curves de werkelijkheid beter benaderen dan een uniforme verdeling van migratie over alle leeftjiden.



**Figuur IC(a)** Leeftijdsprofiel netto migratie mannen



**Figuur IC(b)** Leeftijdsprofiel netto migratie vrouwen



*De beginbevolking*

Van het basismateriaal was bekend dat dit een onderschatting vormde van de populatie halachische Joden in Nederland anno 1966. De exacte omvang van de onderschatting was echter onbekend. Om deze reden zijn naast een basisscenario twee aanvullende scenario's uitgewerkt waarbij de onderschatting van de beginpopulatie is vastgesteld op 2.000 (6,7%), dan wel 3.000 (10%). Het basisscenario met een 6,7 procent ophoging werd het meest waarschijnlijke scenario geacht. De resultaten van de terugberekening van de populatie op basis van het Demografisch Onderzoek 1966 naar het aantal overlevenden halachische Joden in 1945 in het kader van de Maror-schattingen vormen een ondersteuning van deze ophoging van het basisscenario met 6,7 procent (zie vergelijking 1 in deel 2 van deze bijlage).

Een vergelijking van de Maror-schattingen met de Maror-registratie van gehonoreerde aanvragen laat zien dat er méér porties door rechthebbenden zijn aangevraagd dan geschat en juist minder plaatsvervangerporties. Deze resultaten doen vermoeden dat er sprake is van een geringere sterfte onder de oorspronkelijke rechthebbenden. Ook de vergelijking van het basisscenario van Van Imhoff *et al.* met de gehonoreerde aanvragen in het kader van Maror wijst op een lagere sterfte van de Joodse bevolking dan in het OJIN 1999 is verondersteld. Het verschil in het aantal personen geboren voor 1946 tussen het basisscenario van Van Imhoff *et al.* en de gehonoreerde aanvragen in het kader van Maror bedraagt ruim 4.000. Behalve op een lagere sterfte, kan dit verschil ook samenhangen met een onderschatting van de voor de berekeningen gehanteerde basispopulatie uit 1966. Ook zou een deel kunnen worden toegeschreven aan retourmigranten die in de periode voor 1966 uit Nederland zijn geëmigreerd. Dit gaat vermoedelijk echter om verwaarloosbaar kleine aantallen.

Om in kaart te kunnen brengen welk deel van het verschil toegeschreven kan worden aan de te hoog ingestelde sterftcijfers in het OJIN 1999, zijn de berekeningen van Van Imhoff *et al.* opnieuw uitgevoerd, maar dit keer met reductiefactoren voor sterfte van 0,74 voor mannen en 0,73 voor vrouwen (in plaats van de factoren 0,95 en 0,94). Een vergelijking van de leeftjidsverdeling van de in Nederland wonende aanvragers van een Maror-uitkering (Rechthebbenden 2001) met de nieuwe modelberekening per 1 januari 2001 met lagere sterfte, laat een verschil zien van 1.719. Rekening houdend met het feit dat niet alle rechthebbenden daadwerkelijk een uitkering hebben aangevraagd, kan het verschil oplopen tot 3.218 (zie tabel 1G). De gegevens uit tabel 1G heb-

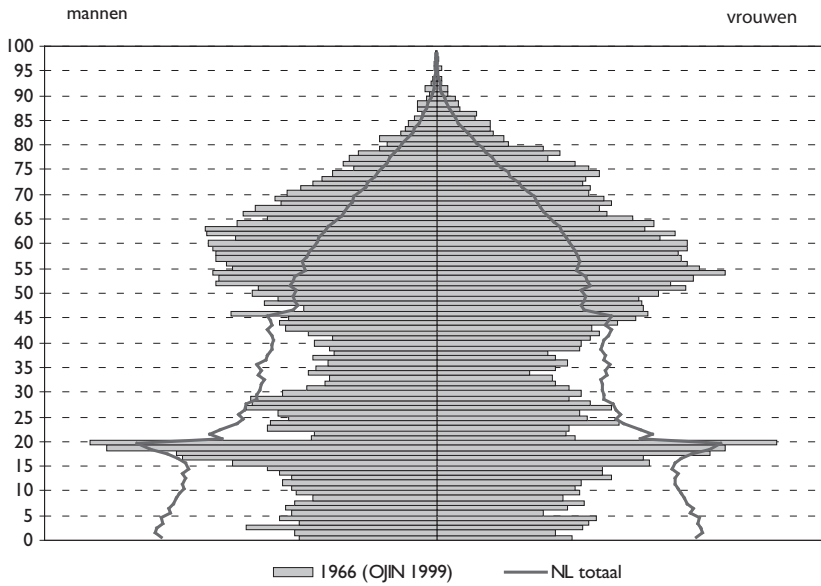
ben betrekking op de bevolkingsgroep geboren voor 1946. Bij het bepalen van de omvang van de onderschatting van de basispopulatie in 1966 moet worden ingecalculerd dat een deel van deze groep in de periode tussen 1945 en 1966 kinderen heeft gekregen. Als we ook hier rekening mee houden komt het verschil uit op ongeveer 4.000. Voor de herziene vooruitberekening wordt de beginbevolking opgehoogd met dit aantal van 4.000 personen.

**Tabel 1G** Leeftijdsverdeling van de in Nederland wonende aanvragers van een Maror-uitkering (Rechthebbenden 2001) en op basis van de Modelberekening van Van Imhoff met lagere sterfte, 1-1-2001

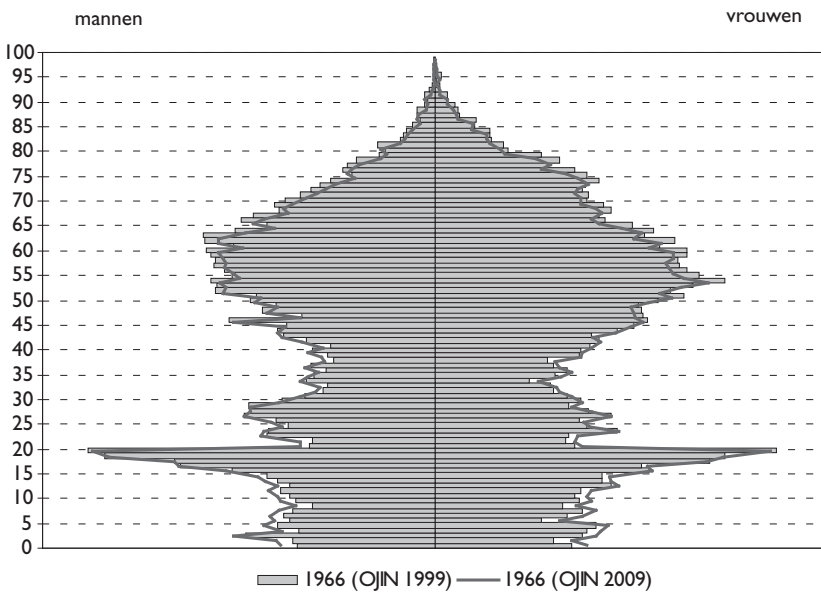
	<i>rechthebbenden Maror Nederland 2001</i>	<i>Van Imhoff 2001 geen migratie</i>	<i>verschil</i>
voor 1910	415	692	277
1911-1915	830	1.079	249
1916-1920	1.353	1.371	18
1921-1925	1.795	1.463	-332
1926-1930	1.841	1.368	-473
1931-1935	2.193	1.489	-704
1936-1940	2.832	2.214	-618
1941-1945	2.233	2.097	-136
totaal	13.492	11.773	-1.719
totaal Inclusief correctie	14.991		-3.218

Naast de extra onderschatting van de beginbevolking bleek de leeftijdsverdeling van de aanvragers in het kader van de Maror-regeling over het geheel genomen jonger dan de verdeling die voor de schattingen is gebruikt. Met name in de jongste Maror-leeftijdsgroepen waren er meer aanvragers dan er volgens de schatting nog in leven zouden zijn (zie ook figuur 1B). Op basis van deze gegevens wordt in tegenstelling tot het OJIN 1999, waar het uitgangspunt was dat alle leeftijdsgroepen in gelijke mate zouden 'profiteren' van de ophoging van de beginbevolking, voor de herziene vooruitberekening de beginbevolking opgehoogd volgens het leeftijdspatroon voor de totale Nederlandse mannelijke respectievelijk vrouwelijke bevolking (zie figuur 1Da). De resulterende schatting van de Joodse bevolking naar geslacht en leeftijd in Nederland per 1 januari 1966 wordt hierdoor iets jonger, maar blijft nog altijd beduidend ouder dan de totale Nederlandse bevolking (zie figuur 1Db).

**Figuur ID(a)** Leeftijdsopbouw halachische Joden in Nederland ten opzichte van leeftijdsopbouw van alle in Nederland woonachtige personen per 1-1-1966



**Figuur ID(b)** Leeftijdsopbouw halachische Joden per 1-1-1966 in OJIN 1999 en in de herziene aantalschatting van 2010



## B Resultaten

In het volgende gedeelte worden de resultaten van de herziene aantalschatting gepresenteerd. Om het effect van de afzonderlijke aanpassingen in de veronderstellingen zichtbaar te maken, is de herziene schatting stapsgewijs uitgevoerd:

- 1 een update van het meest waarschijnlijke scenario uit OJIN 1999 (het basis-scenario met 6,7 procent ophoging van de beginpopulatie) met de meest recente CBS gegevens ten aanzien van vruchtbaarheid en sterfte voor Nederland;
- 2 een extra ophoging van de beginpopulatie tot in totaal 4.000 personen;
- 3 het verlagen van de schaalfactoren voor sterfte voor de Joodse populatie;
- 4 het aanpassen van de migratie.

Voor elke stap wordt het effect op de schatting van het totaal aantal halachische Joden en het aantal vaderjoden aangegeven. Alleen voor de uiteindelijke model waarbij alle veronderstellingen zijn aangepast, wordt ook de leeftijdsstructuur beschreven. Als referentiekader worden eerst de modelberekeningen van Van Imhoff *et al.* weergegeven. Het eindresultaat van de berekeningen is te vinden in tabel 1P op pagina 166.

### *Het meest waarschijnlijke scenario uit OJIN 1999*

Tabel 1H toont de resultaten van de modelberekeningen uit OJIN 1999 van het basisscenario met een ophoging van 6,7 procent voor 1-1-2000, 1-1-2010 en 1-1-2020.

**Tabel 1H** Resultaten van het meest waarschijnlijke scenario uit OJIN 1999

*Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020*

*Basisscenario + 6,7% ophoging*

	<i>1/1/2000</i>	<i>1/1/2010</i>	<i>1/1/2020</i>
halachische Joden	30.072	29.129	27.944
vaderjoden	13.237	13.502	13.261
totaal	43.309	42.631	41.205

Deze berekeningen komen uit op een aantal van 43.309 Joden per 1 januari 2000. Het aandeel vaderjoden in de totale populatie bedraagt 31 procent. De vooruitberekening voor de jaren 2010 en 2020 laat zien dat de omvang van de totale Joodse bevolking tussen 2000 en 2020 afneemt met ongeveer 2.000

personen. Dit komt vooral voor rekening van de halachische Joden; het aantal vaderjoden blijft nagenoeg gelijk.

### *Update met CBS-gegevens*

Zoals beschreven in van Imhoff *et al.* (2001) zijn bij de berekeningen in 1999 de waarden van de modelparameters voor de periode 1997-2020 constant gehouden op het niveau van 1997. Hiermee werd enigszins afgeweken van de veronderstellingen die door het CBS worden gebruikt in de bevolkingsprognose voor Nederland. Het CBS verwachtte een lichte stijging in de vruchtbaarheidscijfers en een lichte daling in de sterfte. Gezien de relatief kleine omvang van de Joodse populatie werd het effect van deze bijstelling van beperkte betekenis geacht. In de eerste herziene schatting hebben we het basisscenario van OJIN 1999 met de ophoging van 6,7 procent, ofwel 2.000 personen, doorgerekend met de waargenomen vruchtbaarheids- en sterftcijfers voor de periode 1997-2007 en de veronderstellingen uit de CBS-prognose voor de periode 2008-2020. De resultaten van deze berekeningen staan in tabel IJ.

**Tabel IJ** Resultaten update CBS-gegevens met betrekking tot vruchtbaarheid en sterfte

<i>Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020</i>			
<i>Update CBS t/m 2007; prognose 2008-2019</i>			
	<i>1/1/2000</i>	<i>1/1/2010</i>	<i>1/1/2020</i>
halachische Joden	30.107	29.806	29.543
vaderjoden	13.266	13.805	13.944
<b>totaal</b>	<b>43.373</b>	<b>43.611</b>	<b>43.487</b>

Zoals te verwachten, wijkt de schatting van het aantal Joden per 1 januari 2000 niet veel af van de schatting uit OJIN 1999. Vrijwel het grootste deel van de berekeningen is immers op exact dezelfde informatie gebaseerd; alleen voor de jaren 1998 en 1999 zijn meer recente vruchtbaarheids- en sterftcijfers gebruikt. Voor de periode na 2000 gaan de schattingen echter wel uiteenlopen. De hogere vruchtbaarheidscijfers en lagere sterftcijfers leiden in dit geval tot een redelijk stabiele omvang van de totale Joodse bevolking in de periode 2000-2020, met een lichte afname van het aantal halachische Joden en een kleine toename van het aantal vaderjoden.

### *Ophoging beginbevolking*

Bij de tweede modelberekening hebben we de beginbevolking voor 1966 extra opgehoogd tot in totaal 4.000 personen. Om het effect van een gewijzigde leeftijdsopbouw zichtbaar te kunnen maken, hebben we twee afzonderlijke berekeningen uitgevoerd. In de eerste berekening hebben we alle leeftijden proportioneel mee laten delen in de ophoging. Vervolgens hebben we de beginbevolking opgehoogd met 4.000 personen, waarbij voor de ophoging de leeftijdsverdeling van Nederland is gebruikt. De resultaten van de eerste berekeningen staan vermeld in tabel 1K.

**Tabel 1K** Resultaten update CBS + ophoging beginbevolking evenredig naar leeftijd

*Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020*

*Ophoging beginbevolking 4.000 evenredig naar lft*

*Update CBS t/m 2007; prognose 2008-2019*

	<i>1/1/2000</i>	<i>1/1/2010</i>	<i>1/1/2020</i>
halachische Joden	31.702	31.296	30.938
vaderjoden	14.098	14.664	14.819
totaal	45.800	45.960	45.757

De hogere beginbevolking zien we vanzelfsprekend terug in de schattingen van de Joodse populatie op alle drie de meetmomenten. In dit geval komen de berekeningen uit op een aantal van 45.800 Joden per 1 januari 2000. Ook nu blijft dit aantal stabiel over de periode 2000-2020, met een kleine krimp van het aantal halachische Joden en een lichte groei van het aantal vaderjoden.

Gaan we echter uit van een jongere beginbevolking, dan telt de omvang van de Joodse bevolking in het jaar 2000 naar verwachting 1.755 personen meer dan wanneer we de beginbevolking niet verjongen (zie tabel 1L). Dit verschil kan enerzijds worden toegeschreven aan een hoger aantal geboorten doordat er meer vrouwen zijn in de leeftijden waarop zij kinderen krijgen en anderzijds aan een lager aantal sterfgevallen doordat er minder ouderen zijn. Wederom blijft de omvang van de populatie stabiel over de periode 2000-2020, met een lichte toename van het aandeel vaderjoden (van 31% in 2000 tot 32,6% in 2020).

**Tabel 1L** Resultaten update CBS + ophoging beginbevolking naar leeftijd Nederland

Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020

Ophoging beginbevolking 4.000 naar leeftijd Nederland

Update CBS t/m 2007; prognose 2008-2019

	1/1/2000	1/1/2010	1/1/2020
halachische Joden	32.805	32.524	32.212
vaderjoden	14.750	15.370	15.569
totaal	47.555	47.894	47.781

*Lagere sterfte*

Als we in een volgende stap ook rekening houden met een sterkere reductie van de sterftcijfers voor de Joodse populatie in vergelijking tot de sterftcijfers voor Nederland, dan neemt de omvang van de groep Joden in Nederland verder toe tot ongeveer 49.000 personen (tabel 1M).

**Tabel 1M** Resultaten update CBS + ophoging beginbevolking + lagere sterfte

Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020

Ophoging beginbevolking 4.000 naar leeftijd Nederland

Lagere sterftcijfers

Update CBS t/m 2007; prognose 2008-2019

	1/1/2000	1/1/2010	1/1/2020
halachische Joden	33.979	33.566	33.206
vaderjoden	15.060	15.727	15.970
totaal	49.039	49.293	49.176

*Veranderingen in migratie*

In de laatste stap hebben we de meer recente migratiepatronen in het model ingebouwd. In eerste instantie hebben we rekening gehouden met de hogere netto immigratie in de periode 1996-2008, waarbij we een uniforme leeftijdsverdeling hebben aangehouden (tabel 1N). Vervolgens hebben we voor de hele periode 1966-2020 de leeftijdsverdeling gehanteerd zoals weergegeven in de figuren 3Ca en 3Cb. Dit komt neer op een wat hoger immigratiesaldo voor mannen in vergelijking met vrouwen en een sterke concentratie van het immigratiesaldo in de leeftijdsgroep 20-40. De resultaten van deze laatste modelberekening staan in tabel 1P.



Een hogere migratie leidt wederom tot een hogere schatting van de omvang van de populatie Joden in Nederland. Dit effect is nog beperkt in het jaar 2000, maar loopt op naarmate de periode vordert. In dit geval zal de populatie tussen 2000 en 2020 met ongeveer 1.000 personen toenemen. In tegenstelling tot de eerdere berekeningen wordt nu ook na 2010 nog een lichte toename verwacht. Aangezien het aantal vaderjoden wordt berekend in relatie tot het aantal halachische Joden *exclusief* migratie, is het aantal vaderjoden in deze schatting identiek aan de modelberekening waarbij de migratie niet is aangepast aan de meest recente waarnemingen. Het aandeel van de vaderjoden neemt daardoor iets af.

**Tabel IN** Resultaten update CBS + ophoging beginbevolking + lagere sterfte + meer migratie

*Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020*

*Ophoging beginbevolking 4.000 naar leeftijd Nederland*

*Lagere sterftecijfers*

*Hogere netto migratie 1996-2020, uniforme leeftijdsverdeling*

*Update CBS t/m 2007; prognose 2008-2019*

	<i>1/1/2000</i>	<i>1/1/2010</i>	<i>1/1/2020</i>
halachische Joden	34.165	34.196	34.254
vaderjoden	15.060	15.727	15.970
totaal	49.225	49.923	50.224

### *Het eindmodel*

In het eindmodel wordt ook de leeftijdsverdeling van migratie aangepast. Dit heeft een relatief groot effect op de omvang van de populatie. In het uiteindelijke model ligt de schatting per 1 januari 2000 al op ruim 50.000 personen. Ook nu wordt verwacht dat de groep nog blijft groeien. Voor 2020 wordt de omvang van de populatie Joden in Nederland op ruim 54.000 geschat.

**Tabel IP** Resultaten update CBS + ophoging beginbevolking + lagere sterfte + migratie naar leeftijd*Resultaten modelberekeningen, 2000-2010-2020**Ophoging beginbevolking 4.000 naar leeftijd Nederland**Lagere sterftecijfers**Hogere netto migratie 1996-2020 + aangepaste leeftijdsverdeling**Update CBS t/m 2007; prognose 2008-2019*

	<i>1/1/2000</i>	<i>1/1/2010</i>	<i>1/1/2020</i>
halachische joden	35.665	36.924	38.255
vaderjoden	15.060	15.727	15.970
totaal	50.725	52.651	54.225

*Leeftijdsstructuur*

Tabel 1Qa t/m 1Qd toont de bij het eindmodel behorende bevolkingsopbouw naar leeftijd en geslacht voor 1 januari van de jaren 2005, 2010, 2015 en 2020, waarbij onderscheid is gemaakt tussen het aantal halachische Joden en het aantal vaderjoden. Vergelijkbare informatie voor de jaren 1966, 2000, 2010 en 2020, maar dan in de vorm van een bevolkingspiramide is te vinden in de figuren 1Ea t/m 1Ed. Hoewel in de herziene berekeningen de omvang van groep aanzienlijk is toegenomen, is het leeftijds patroon in grote mate gelijk gebleven. Het vergrijzingsproces binnen de Joodse bevolkingsgroep in Nederland is duidelijk zichtbaar, net als het toegenomen aandeel van het aantal vaderjoden sinds 1966.

**Tabel IQ(a)** Verdeling naar leeftijd, geslacht en joodse achtergrond op 1 januari 2005

leeftijd	halachisch		vaderjoden		totaal	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0-4	880	837	468	447	1348	1284
5-9	857	816	457	436	1314	1252
10-14	841	797	475	454	1316	1251
15-19	791	749	477	456	1268	1205
20-24	854	802	513	492	1367	1294
25-29	1092	989	581	558	1673	1547
30-34	1486	1314	659	634	2145	1948
35-39	1581	1372	616	597	2197	1969
40-44	1570	1294	600	543	2170	1837
45-49	1278	1170	491	484	1769	1654
50-54	1299	1296	488	510	1787	1806
55-59	1815	1699	640	621	2455	2320
60-64	1000	976	348	349	1348	1325
65-69	947	885	330	312	1277	1197
70-74	573	653	192	220	765	873
75-79	443	658	138	203	581	861
80-84	410	712	114	198	524	910
85+	402	1085	92	245	494	1330
totaal	18119	18104	7679	7758	25798	25862
65+	2775	3993	866	1178	3641	5171
%65+	15,3%	22,1%	11,3%	15,2%	14,1%	20,0%
						17,1%

**Tabel IQ(b)** Verdeling naar leeftijd, geslacht en Joodse achtergrond op 1 januari 2010

leeftijd	halachisch			vaderjoden			totaal		
	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
0-4	814	773	1588	418	398	815	1232	1171	2402
5-9	926	880	1806	467	447	914	1393	1327	2720
10-14	876	829	1704	457	436	893	1333	1265	2598
15-19	855	806	1662	475	454	929	1330	1260	2590
20-24	856	805	1661	477	456	933	1333	1261	2594
25-29	1013	910	1921	512	491	1003	1525	1401	2926
30-34	1228	1082	2309	580	556	1136	1808	1638	3446
35-39	1561	1364	2925	657	632	1290	2218	1996	4215
40-44	1610	1394	3003	614	595	1209	2224	1989	4213
45-49	1573	1297	2871	597	541	1137	2170	1838	4007
50-54	1268	1165	2432	486	479	965	1754	1644	3398
55-59	1277	1279	2556	480	503	983	1757	1782	3539
60-64	1762	1666	3430	622	609	1231	2384	2275	4659
65-69	952	946	1899	330	339	669	1282	1285	2567
70-74	871	844	1715	303	298	601	1174	1142	2316
75-79	494	600	1093	165	201	367	659	801	1461
80-84	341	560	904	106	173	280	447	733	1181
85+	414	1029	1440	109	263	372	523	1292	1815
totaal	18691	18229	36919	7854	7872	15727	26545	26101	52647
65+	3072	3979	7051	1014	1275	2289	4086	5254	9340
%65+	16,4%	21,8%	19,1%	12,9%	16,2%	14,6%	15,4%	20,1%	17,7%

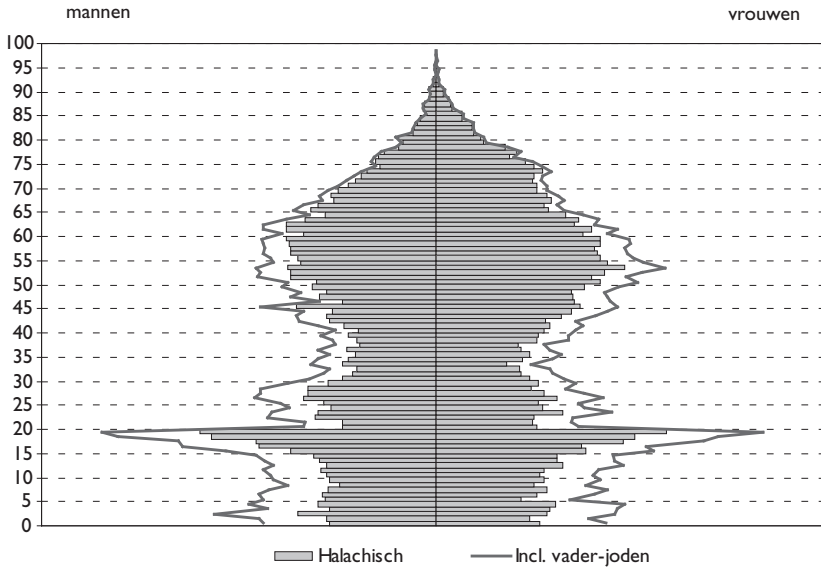
**Tabel IQ(c)** Verdeling naar leeftijd, geslacht en Joodse achtergrond op 1 januari 2015

leeftijd	halachisch		vaderjoden		totaal	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0-4	755	717	369	350	719	1067
5-9	859	815	417	398	815	1213
10-14	945	895	467	447	914	1342
15-19	890	842	457	436	893	1278
20-24	930	868	474	453	927	1321
25-29	1021	917	476	456	932	1373
30-34	1141	999	512	491	1002	1490
35-39	1294	1128	579	555	1134	1683
40-44	1591	1387	655	631	1285	2018
45-49	1615	1399	611	592	1202	1991
50-54	1563	1291	590	536	1125	1827
55-59	1249	1151	477	474	951	1625
60-64	1245	1255	467	494	961	1749
65-69	1688	1619	596	592	1188	2211
70-74	884	905	307	323	630	1228
75-79	765	779	266	275	542	1054
80-84	391	517	131	174	305	691
85+	393	906	116	259	375	1165
totaal	19219	18390	7965	7935	15900	26325
65+	4121	4726	1416	1624	3040	6350
%65+	21,4%	25,7%	17,8%	20,5%	19,1%	24,1%
						22,2%

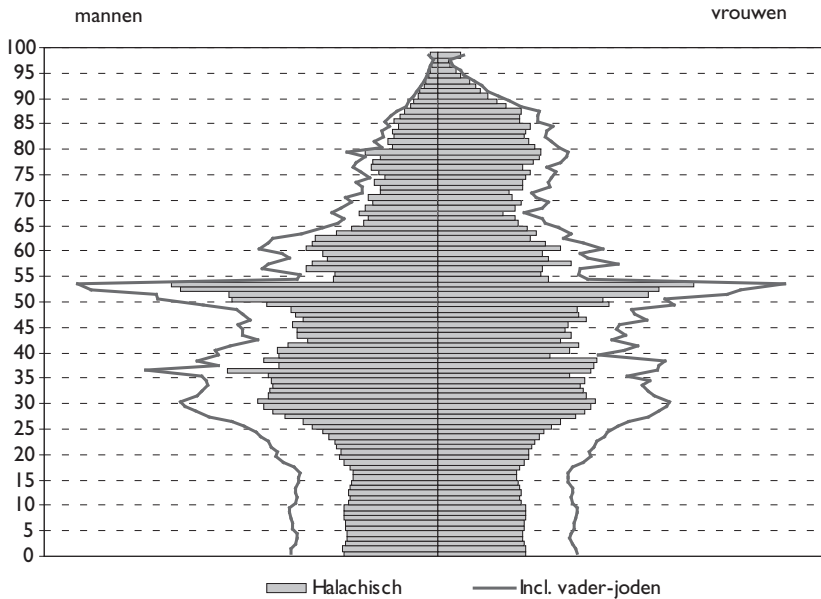
**Tabel IQ(d)** Verdeling naar leeftijd, geslacht en Joodse achtergrond op 1 januari 2020

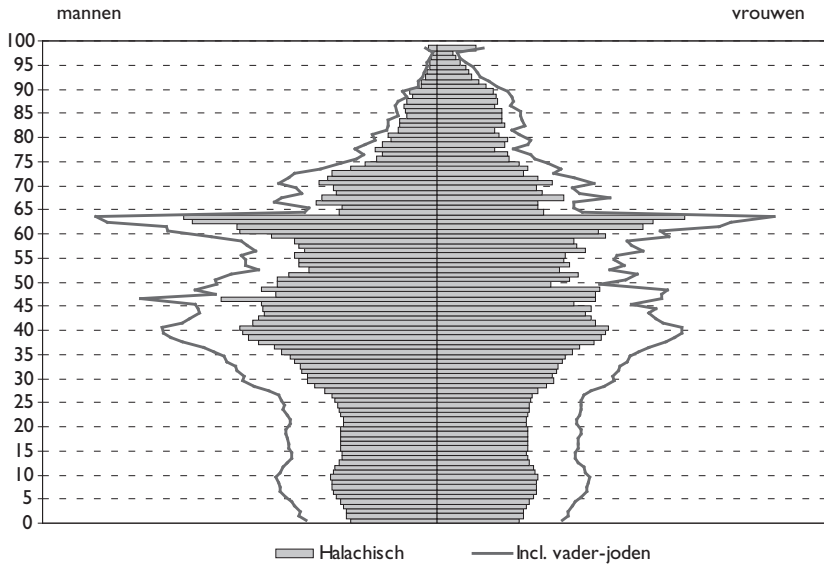
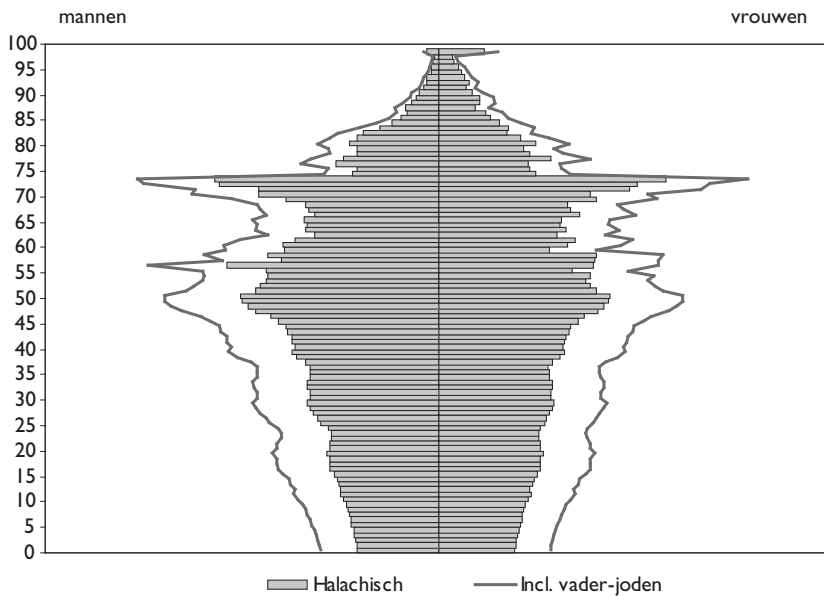
leeftijd	halachisch		vaderjoden		totaal	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0-4	736	701	337	321	1073	1022
5-9	794	755	368	350	1162	1105
10-14	875	828	417	398	1292	1226
15-19	963	908	467	446	1430	1354
20-24	965	904	455	435	1420	1339
25-29	1107	991	473	452	1580	1443
30-34	1154	1007	475	455	1629	1462
35-39	1202	1039	510	489	1712	1528
40-44	1319	1146	576	555	1895	1701
45-49	1595	1391	652	628	2247	2019
50-54	1604	1392	606	588	2210	1980
55-59	1540	1277	581	529	2121	1806
60-64	1220	1129	466	465	1686	1594
65-69	1195	1219	449	480	1644	1699
70-74	1579	1549	557	567	2136	2116
75-79	783	838	272	299	1055	1137
80-84	620	679	216	240	836	919
85+	428	821	139	259	567	1080
totaal	19679	18574	8015	7955	27694	26529
65+	4605	5106	1632	1845	6237	6951
%65+	23,4%	27,5%	20,4%	23,2%	22,5%	26,2%
						24,3%

**Figuur IE(a)** Leeftijdsopbouw Joden in Nederland, I-I-1966



**Figuur IE(b)** Leeftijdsopbouw Joden in Nederland, I-I-2000



**Figuur IE(c)** Leeftijdsopbouw Joden in Nederland, I-I-2010**Figuur IE(d)** Leeftijdsopbouw Joden in Nederland, I-I-2020



#### DEEL 4 CONCLUSIE

In 1999 werd de omvang van de totale populatie Joden in Nederland (inclusief buitenlandse Joden) geschat tussen de 41 en 45 duizend zielen, met 43 duizend als meest waarschijnlijk geachte schatting. Zeventig procent hiervan bedroeg halachische Joden en 30 procent vaderjoden.

Een complicatie bij de schatting was, dat er van de bevolking met Joodse achtergrond in Nederland geen bruikbare statistieken bestaan en dat de wel aanwezig-zijnde registraties van bijvoorbeeld joodse kerkgenootschappen vanwege het sterk selectieve karakter niet bruikbaar zijn. Bij de schatting moest daarom worden teruggegrepen op de resultaten van het Demografisch Onderzoek onder de Joden uit 1966 (Van Praag 1971). Dit onderzoek, dat uitsluitend betrekking had op de halachische Joden (personen met een Joodse moeder), dekte weliswaar niet de gehele Joodse populatie in Nederland, maar wordt wel als min of meer representatief voor halachisch Joodse bevolking anno 1966 beschouwd. Van Imhoff *et al.* gebruikte de bevolkingsopbouw naar leeftijd en geslacht per 1 januari 1966 voor de demografische vooruitberekeningen. Daarbij werden veronderstellingen gehanteerd ten aanzien van demografische gebeurtenissen die tot een verandering in de bevolkingsaantallen leiden, namelijk vruchtbaarheid, sterfte en migratie. Tevens werd de groep vaderjoden bijgeschat.

Met het beschikbaar komen van nieuwe aanvullende bronnen uit de Maror-registratie werd het mogelijk om de resultaten van de vooruitberekening te ijken. Tevens kon een vergelijking worden gemaakt met de resultaten van de schatting die in opdracht van het Centraal Joods Overleg (CJO) werd gemaakt om inzicht te krijgen in het aantal personen dat in aanmerking kwam voor een restitutiebetaling in het kader van de roof van Joodse eigendommen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de tekortkomingen in het rechtsherstel daarna, de zogenaamde Maror-uitkeringen (zie: Van Imhoff & Van Solinge 2001).

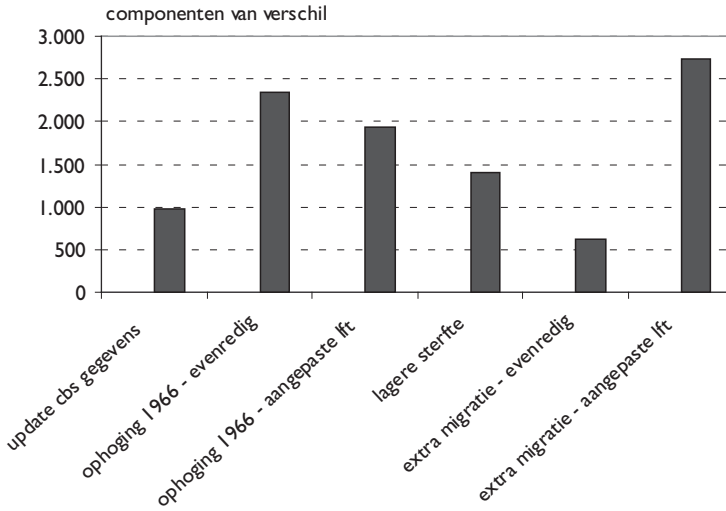
De vergelijking met de Maror-registratie en de schatting van het aantal Maror-uitkeringen gaf aanleiding om te veronderstellen dat het aantal Joden in het onderzoek van 1999 is onderschat. De vergelijking van de verschillende gegevensbronnen duidt op een grotere onderschatting van de omvang van de beginpopulatie uit 1966 en een geringere sterfte onder de Joden in Nederland dan aanvankelijk aangenomen. Voorts is er sinds 1999 meer gedetailleerde informatie beschikbaar over vruchtbaarheid en sterfte naar opleiding, en migratie naar leeftijd en geboorteland.

De verschillen tussen de schattingen in het kader van OJIN 1999 en de aangepaste schattingen zijn aanzienlijk. Niet alleen komt de nieuwe schatting uit op hogere aantallen, ook verschilt de langere termijn trend. Terwijl in de berekeningen in 1999 sprake was van een daling van het aantal Joden in Nederland na 2000, duidt de meest uitgebreide nieuwe schatting (tabel 1P) op een stijging. Figuur 1F geeft een schematisch overzicht van de verschillende componenten die in de nieuwe schatting zijn betrokken en hun impact. De tabel laat zich als volgt lezen. De aanpassing van de basisschatting van Van Imhoff op basis van de meest recente CBS-gegevens ten aanzien van sterfte en vruchtbaarheid (eerste staaf) resulteert in een ophoging van de uitkomsten voor 2010 met een kleine 1.000 personen. Als additioneel de beginbevolking van 1966 met 2.000 wordt opgehoogd (tweede staaf), resulteert dat in 2010 in een ophoging van ca. 2.350. Als dit aantal niet evenredig over de alle leeftijdsgroepen wordt verdeeld, maar een jongere leeftijdsverdeling wordt gehanteerd, resulteert dit in een additionele ophoging van bijna 2.000. De figuur maakt duidelijk dat niet zozeer de extra migratie sec, als wel de aanpassing van het leeftijdsprofiel van de migranten een belangrijke component is van de groei. In de nieuwe schattingen is verdisconteert dat migranten een relatief jonge leeftijdsverdeling hebben. Door het krijgen van kinderen zorgen zij voor extra aanwas.<sup>10</sup> De groei van de bevolking met Joodse achtergrond in Nederland in de periode tot 2020 komt dan ook voornamelijk voor rekening van de immigranten en hun nageslacht. Mede door deze ontwikkelingen bestaat de Joodse bevolking in Nederland in toenemende mate uit Joden met een niet-Nederlandse achtergrond.

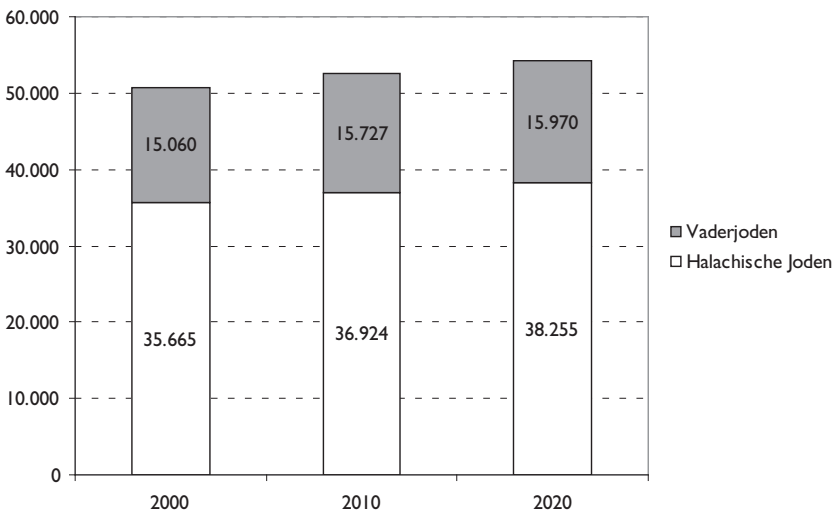
Rekening houdend met hierboven geschetste factoren komt een nieuwe schatting van het aantal Joden in 2000 te liggen rond de 50.725 zielen. De nieuwe schattingen voor 2010 komen uit op rond de 52.650 duizend, waaronder ongeveer 37.000 personen met twee Joodse ouders of een Joodse moeder en circa 15.700 personen met alleen een Joodse vader (zie figuur 1G). Met enige slagen om de arm – die onder meer te maken hebben met het gebruik van verschillende schattingsmethoden – kan worden gesteld dat het aantal Joden licht is gestegen sinds 2000. Achter deze lichte groei gaan echter wijzigingen in de samenstelling van de groep schuil. De toegenomen immigratie van Israëliërs het afgelopen decennium leidt ertoe dat de Joodse bevolking in Nederland in toenemende mate bestaat uit Joden met een niet-Nederlandse achtergrond.

<sup>10</sup> Als kanttekening wordt hier opgemerkt dat Israëliërs een sterk vlottende populatie vormen. De vraag is of de kinderen die deze kortverblijvers krijgen ook in Nederland geboren zullen worden.

**Figuur IF** Verschil tussen basisschatting Van Imhoff en aangepaste schatting voor 2010 uiteengezet naar componenten



**Figuur IG** Resultaten van de herziene schatting van het aantal Joden in Nederland in 2000, 2010 en 2020



## Israëliërs in Nederland anno 2009

Schattingen van het aantal Israëliërs in Nederland lopen, afhankelijk van de gehanteerde definitie, sterk uiteen. Zo telde het Centraal Bureau voor de Statistiek op 1-1-2009 1.511 personen met een Israëlische nationaliteit en 8.177 eerste- en tweedegeratie Israëliërs. In tabel 2A zijn de verschillende benaderingen naast elkaar gezet. Iedere benadering heeft zijn beperkingen, in de zin dat niet de hele groep personen met een Israëlische achtergrond wordt gedekt. Hierop zal hieronder nader worden ingegaan.

**Tabel 2A** Aantal Israëliërs in Nederland volgens verschillende definities

<i>definitie</i>	<i>aantal</i>	<i>peildatum</i>	<i>niet in cijfers</i>
<i>nationaliteit</i>			
personen met Israëlische nationaliteit	1.511	1-1-2009	eerste- en tweedegeratie Israëliërs met alleen Nederlandse nationaliteit
personen met Nederlandse nationaliteit en Israëlische als tweede nationaliteit	5.185	1-1-2009	
<i>geboorteland:</i>			
personen in Israël geboren	3.781	1-1-1997	tweedegeratie Israëliërs en Israëliërs die niet in Israël zijn geboren, maar wel vanuit Israël naar Nederland zijn gekomen
<i>herkomstgroepering:</i>			
eerste generatie <sup>a</sup>	.833		eerstegeratie Israëliërs waarvan de ouder(s) niet in Israël zijn geboren
tweede generatie <sup>b</sup>	3.284	1-1-2009	Israëliërs die niet in Israël zijn geboren, maar wel vanuit Israël naar Nederland zijn gekomen
totaal	8.177		

a: Zelf in Israël geboren met minimaal één in Israël geboren ouder.

b: In Nederland geboren, met minimaal één in Israël geboren ouder.

Bij de bepaling van het aantal Israëliërs in Nederland op grond van *nationaliteit*, kan een onderscheid gemaakt worden tussen personen met alleen de Israëlische nationaliteit (1.511 in 2009) en personen met een Nederlands-Israëlische nationaliteit (5.185 in 2009). Personen die de Israëlische nationaliteit hebben verruild voor de Nederlandse zijn in deze cijfers niet inbegrepen. Over de omvang van deze groep zijn geen exacte gegevens bekend.

Wanneer het *geboorteland* wordt gebruikt als indicator voor het aantal Israëliërs in Nederland, wordt geen rekening gehouden met de personen die niet in Israël zijn geboren, maar die als kind met de ouders naar Israël emigreerden. Nederland telde op 1-1-1997 3.781 personen met geboorteland Israël. Een idee van bovengenoemde onderschatting kan worden verkregen door een combinatie van gegevens over nationaliteit en geboorteland. Cijfers uit 1997 duiden erop dat ongeveer een kwart van de in Nederland woonachtige personen met uitsluitend de Israëlische nationaliteit niet in Israël is geboren.

Sinds 1999 wordt door het CBS gewerkt met een indeling op basis van *herkomstgroepering*. Dit is een kenmerk dat weergeeft met welk land een persoon verbonden is op basis van het geboorteland van de ouders of van zichzelf. Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen eerste- en tweedegeneratieallochtonen. Eerstegeneratieallochtonen zijn die personen die in het buitenland zijn geboren en van wie ten minste één ouder ook in het betreffende buitenland is geboren. In deze cijfers missen dus de personen die zelf in Israël zijn geboren, maar waarvan de ouders daar niet zijn geboren. Op basis van gegevens uit het jaar 1997 wordt dit aandeel geschat op 13 procent.

Wanneer bovenstaande gegevens worden gecombineerd kan een indicatie worden verkregen van het aantal personen met een Israëlische achtergrond in Nederland. Het aantal van 8.177 moet als minimum worden beschouwd. Dit dient te worden opgehoogd met circa 630 (een schatting van het aantal in Israël geboren personen waarvan de ouder(s) niet in Israël zijn geboren). Dit resulteert in een aantal van 8.807 personen. In dit aantal is nog niet begrepen de naar alle waarschijnlijkheid kleine groep personen die niet in Israël is geboren, thans niet de Israëlische nationaliteit heeft, maar wel ooit vanuit Israël naar Nederland is geëmigreerd. Een correctie voor dit aantal resulteert in een schatting van het aantal Israëliërs in 2010 in Nederland van rond de 9.000.

Dit aantal ligt in de buurt van de schattingen van Kooyman en Almagor in 1996. Zij hanteerden een zeer ruim criterium van *Israëlische achtergrond*. Hun onderzoeksgroep bestaat uit personen die zichzelf als Israëliër beschouwen en

bevat ook personen die noch de Israëlische nationaliteit hebben, noch zelf in Israël geboren zijn of ouders hebben die in Israël geboren zijn. Het gaat hier merendeels om personen die voor een langere periode in Israël hebben gewoond, ongeacht hun nationaliteit, cq. personen met Hebreeuws als moedertaal.

Israëlische immigranten zijn vooral jonge mensen tussen de 20 en 30 jaar. Het zal dan ook niet verbazen dat de leeftijdsopbouw van de Israëliërs in Nederland sterk afwijkt van die van de totale Joodse bevolking. Het merendeel van de Israëliërs woont in de Randstad. In 1996 woonde een derde in Amsterdam, 12 procent in de overige drie grote steden tezamen (CBS 1996). Uit het al eerder aangehaalde onderzoek van Kooyman en Almagor (1996) blijkt dat Israëliërs in Nederland gemiddeld hoog opgeleid zijn: 46 procent heeft een hbo- of wo-opleiding voltooid. De voornaamste reden waarom men naar Nederland kwam was de partner (44%). Op grote afstand daarna volgen studie en werk (25%). Meer dan de helft van de Israëliërs met partner heeft een Joodse partner (Nederlands-Joods of Israëliësch). De overgrote meerderheid is niet-religieus en heeft een zwakke band met het Jodendom. De band is sterker bij personen die al langer in Nederland verblijven, bij personen met een Joodse partner, en bij personen woonachtig in en rond Amsterdam (Kooyman & Almagor 1996). Het CBS houdt sinds enige tijd gegevens bij over de verblijfsduur van immigranten. Deze cijfers duiden op een hoge mobiliteit. Van de Israëliërs die in 1995 naar Nederland kwamen, was meer dan 60 procent in 2009 al weer vertrokken. De gemiddelde verblijfsduur bij vertrek bedroeg circa drie jaar. De cijfers voor latere jaren bevestigen dit beeld van een hoog mobiele immigrantengroep.

## Statistische analyses bij hoofdstuk 2

**Tabel 3A1** Regressievergelijking ter verklaring van uitval<sup>a</sup> tussen 1999 en 2009 (N=1,036)

	<i>coëfficiënt</i>	<i>SE b</i>
constante	0,13	0,47
geslacht (man=1)	0,15	0,17
<i>Joodse afkomst:</i>		
alleen Joodse vader/moeder	--	
twee Joodse ouders	0,30	0,19
<i>leeftijd:</i>		
geboren voor 1925	--	
geboren tussen 1925-145	-1,28***	0,23
geboren tussen 1946-1959	-1,54***	0,23
geboren na 1960	-1,90***	0,30
<i>binding:</i>		
religie/feesten/gebruiken	0,17**	0,06
gemeenschap	-0,16*	0,07
cultuur	-0,24***	0,06
Israël	0,03	0,04
WO2	-0,05	0,08
antisemitisme	0,09*	0,04
Joodse zelfdefinitie	-0,01	0,04
Pseudo R <sup>2</sup> (verklaarde variantie)	10,4%	

\* p < 0,05, \*\* p < 0,01, \*\*\* p < 0,001

a: In 1999 geen toestemming gegeven voor benadering i.v.m herhalingsonderzoek.

**Tabel 3A2** Logitanalyse ter verklaring van verschillen tussen mensen die wél en mensen die niet meer door onderzoekers benaderd<sup>a</sup> zijn (N=819)

	<i>coëfficiënt</i>	<i>SE b</i>
constante	-2,50	0,70
geslacht (man=1)	0,07	0,28
<i>Joodse afkomst:</i>		
alleen Joodse vader/moeder	--	
twee Joodse ouders	1,26***	0,34
<i>binding:</i>		
religie/feesten/gebruiken	-0,07	0,09
gemeenschap	0,07	0,11
cultuur	-0,17	0,10
Israël	0,08	0,07
WO2	-0,23	0,12
antisemitisme	-0,07	0,07
Joodse zelfdefinitie	-0,06	0,07
Pseudo R <sup>2</sup> (verklaarde variantie)	5,0%	

\* p < 0,05, \*\* p < 0,01, \*\*\* p < 0,001

a: In 2009 niet benaderd vanwege hoge leeftijd.



**Tabel 3B** Regressievergelijking ter verklaring van non-response<sup>a</sup> in 2009 (N=705)

	coëfficiënt	SE b
constante	-0,97	0,64
geslacht (man=1)	0,19	0,16
<i>Joodse afkomst:</i>		
alleen Joodse vader/moeder	--	
twee Joodse ouders	0,09	0,19
<i>leeftijd:</i>		
geboren voor 1925	--	
geboren tussen 1925-1945	1,01*	0,50
geboren tussen 1946-1959	0,61	0,49
geboren na 1960	0,51	0,52
<i>opleiding:</i>		
laag	--	
midden	-0,41	0,26
hoog	0,25	0,23
<i>binding:</i>		
religie/feesten/gebruiken	-0,05	0,06
gemeenschap	0,06	0,07
cultuur	0,14*	0,06
Israël	-0,06	0,04
WO2	0,03	0,07
antisemitisme	0,02	0,04
Joodse zelfdefinitie	-0,02	0,04
Pseudo R <sup>2</sup> (verklaarde variantie)	4,2%	

\* p < 0,05, \*\* p < 0,01, \*\*\* p < 0,001

a: Niet gereageerd na drie rappels (omvat weigeringen, adres onbekend en mogelijk ook overlijdensgevallen).

**Tabel 3C** Logitanalyse ter verklaring van verschillen tussen deelnemers aan het herhalingsonderzoek en respondenten uit het JMW-Panel<sup>a</sup> (N=508)

	coëfficiënt	SE b
constante	5,31	0,78
geslacht (man=1)	-0,38	0,29
<i>Joodse afkomst:</i>		
alleen Joodse vader/moeder	--	
twee Joodse ouders	0,12	0,30
<i>leeftijd:</i>		
geboren voor 1946	--	
geboren tussen 1946-1959	-2,24**	0,46
geboren tussen 1960-1974	-1,78**	0,52
geboren na 1974	-1,74	0,94
<i>binding:</i>		
religie/feesten/gebruiken	0,27**	0,09
gemeenschap	0,14	0,10
cultuur	-0,41**	0,10
Israël	0,03	0,07
antisemitisme	0,07	0,07
Joodse zelfdefinitie	-0,22**	0,09
rapportcijfer voor betrokkenheid	-0,07	0,11
Pseudo R <sup>2</sup> (verklaarde variantie)	17,2%	

\* p < 0,05, \*\* p < 0,01, \*\*\* p < 0,001

a: Deelnemers aan het herhalingsgroep vormen de referentiegroep.

**Tabel 3D** Logitanalyse ter verklaring van verschillen tussen personen die wel en personen die geen kinderen opgeven<sup>a</sup> (N=284)

	coëfficiënt	SE b
constante	-0,84	0,50
geslacht (man=1)	-0,18	0,25
<i>Joodse afkomst:</i>		
alleen Joodse vader/moeder	--	
twee Joodse ouders	-0,07	0,28
<i>leeftijd:</i>		
geboren voor 1946	--	
geboren tussen 1946-1959	0,85**	0,27
<i>binding:</i>		
Joodse zelfdefinitie ouder	0,02	0,07
rapportcijfer voor betrokkenheid:		
ouder	-0,13	0,09
kinderen (gemiddelde betrokkenheid)	0,13	0,07
Pseudo R <sup>2</sup> (verklaarde variantie)	3,9%	

\* p < 0,05, \*\* p < 0,01, \*\*\* p < 0,001

a: Personen die wel kinderen opgeven vormen de referentiegroep.

## Aanvullende analyses ten behoeve van hoofdstuk 5

De bevindingen in hoofdstuk 5, waarbij in de jongste onderzoeksgroep sprake lijkt van een vasthouden aan tradities en het kiezen van een Joodse partner, zijn opmerkelijk. Om na te gaan in hoeverre hier sprake is van vertekening door oververtegenwoordiging van sterk betrokken jongeren zijn aanvullende analyses uitgevoerd. De onderzoekers hebben hierbij dankbaar gebruik gemaakt van de deskundigheid van Drs. Jack van Vlijmen, lid van de Begeleidingscommissie en voormalig onderzoeker bij de afdeling O&S van de Gemeente Amsterdam.

Om een en ander te onderzoeken worden vier groepen vergeleken:

- personen in het OJIN 2009 herhalingsonderzoek, waarvan kinderen geïnterviewd zijn die na 1974 geboren zijn (A);
- personen in het OJIN 1999 met kinderen die na 1974 geboren zijn (B);
- personen in het herhalingsonderzoek, waarvan kinderen geïnterviewd zijn die na 1959 geboren zijn, maar die geen kinderen hebben die na 1974 geboren zijn (C);
- personen in het OJIN 1999 die kinderen die hadden die na 1959 geboren zijn, maar zonder kinderen die na 1974 geboren zijn (D).

Van de groepen A, B, C en D is de gemiddelde score op totale Joodse binding bepaald (zie tabel 4A). De scores duiden op een vertekening.

**Tabel 4A** Gemiddelde score op totale Joodse binding<sup>a</sup> voor verschillende groepen respondenten met kinderen

	OJIN 1999	OJIN 2009 (deelnemers herhalingsonderzoek)		
		kind in onderzoek 2009	kind niet in onderzoek 2009	tezamen
alleen kinderen geboren tussen 1959 en 1974	4,46 (D)	4,36 (C)	4,76 (T)	4,76 (S)
alleen kinderen geboren na 1974	4,43 (B)	4,77 (A)	4,85 (R)	4,82 (Q)

a: De maat voor totale Joodse binding is het gemiddelde van de bindingsscores op de zes bindingsterreinen en Joodse zelfdefinitie.

In het OJIN 1999 verschilt de oudergroep met kinderen die in de periode 1959-1974 geboren zijn en die geen jongere kinderen hebben (D) qua totale Joodse gebondenheid niet zo erg van de oudergroep met uitsluitend kinderen geboren na 1974 (B). Datzelfde geldt voor de overeenkomstige oudergroepen in het herhalingsonderzoek (S en Q). Maar als we kijken naar de ouders van kinderen die *mee hebben gedaan* aan het herhalingsonderzoek, dan zien we dat de oudergroep met uitsluitend kinderen na 1974 (A) behoorlijk wat sterker gebonden is dan de oudergroep met uitsluitend kinderen die in de periode 1959-1974 geboren zijn (C). Het animo van de kinderen om mee te doen is dus voor kinderen uit de jongste leeftijdsgroep gemiddeld genomen waarschijnlijk groter geweest naarmate hun ouders meer Joods gebonden waren. Het ligt voor de hand te denken dat die jongere kinderen dan ook zelf meer gebonden zullen zijn geweest dan de geïnterviewde kinderen uit de leeftijdsgroep 1959-1974. Hoe sterk deze vertekening de conclusie beïnvloedt van 'aardig standhouden van Joodse binding' in de jongste leeftijdsgroep is moeilijk te zeggen, maar de twijfel over die conclusie wordt versterkt doordat er in zijn algemeenheid sprake lijkt van een steekproefvertekening, waarbij meer gebonden respondenten zijn oververtegenwoordigd.

## Statistische analyses bij hoofdstuk 7

**Tabel 5A** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind op bindings-terrein religie, feesten en gebruiken

		<i>B</i>	<i>SE b</i>	$\beta$
stap 1	constante	1,84	0,24	
	2 Joodse ouders	3,30***	0,35	0,61
stap 2	constante	0,64	0,23	
	2 Joodse ouders	0,77*	0,40	0,14
	binding ouder (religie/gebruiken)	0,64***	0,07	0,67
stap 3	constante	0,72	0,52	
	2 Joodse ouders	0,79	0,41	0,14
	binding ouder (religie/gebruiken)	0,66***	0,10	0,68
	opvoeding	-0,01	0,10	-0,01

Noot:  $R^2$  is 0,37 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,23$  in stap 2 ( $p < 0,05$ );  $\Delta R^2 = 0,00$  in stap 3.

\*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

**Tabel 5B** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind op bindings-terrein Joodse gemeenschap

		<i>B</i>	<i>SE b</i>	$\beta$
stap 1	constante	2,53	0,22	
	2 Joodse ouders	2,73***	0,32	0,57
stap 2	constante	1,11	0,33	
	2 Joodse ouders	1,61***	0,36	0,34
	binding ouder (Joodse gemeenschap)	0,39***	0,07	0,41
stap 3	constante	-0,08	0,46	
	2 Joodse ouders	1,03***	0,39	0,22
	binding ouder (Joodse gemeenschap)	0,18	0,09	0,18
	opvoeding	0,34***	0,09	0,37

Noot:  $R^2$  is 0,33 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,11$  in stap 2 ( $p < 0,05$ );  $\Delta R^2 = 0,04$  in stap 3 ( $p < 0,05$ ).

\*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

**Tabel 5C** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind op bindings-terrein Joodse cultuur

		B	SE b	$\beta$
stap 1	constante	2,36	0,18	
	2 Joodse ouders	1,10***	0,27	0,31
stap 2	constante	1,28	0,30	
	2 Joodse ouders	0,54	0,28	0,15
	Binding ouder (cultuur)	0,30***	0,07	0,36
stap 3	constante	0,65	0,42	
	2 Joodse ouders	0,14	0,34	0,04
	binding ouder (cultuur)	0,23***	0,08	0,27
	opvoeding	0,16*	0,08	0,23

Noot:  $R^2$  is 0,09 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,11$  in stap 2 ( $p < 0,05$ );  $\Delta R^2 = 0,02$  in stap 3 ( $p < 0,05$ ).  
 \*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

**Tabel 5D** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind op bindings-terrein Tweede Wereldoorlog

		B	SE b	$\beta$
stap 1	constante	4,30	0,21	
	2 Joodse ouders	-1,31***	0,32	-0,32
stap 2	constante	3,07	0,47	
	2 Joodse ouders	-1,00**	0,33	-0,24
	binding ouder (Tweede Wereldoorlog)	0,24	0,08	0,23
stap 3	constante	4,32	0,64	
	2 Joodse ouders	-0,22	0,42	-0,05
	binding ouder (Tweede Wereldoorlog)	0,25**	0,08	0,24
	opvoeding	-0,22**	0,07	-0,28

Noot:  $R^2$  is 0,10 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,05$  in stap 2 ( $p < 0,05$ );  $\Delta R^2 = 0,05$  in stap 3 ( $p < 0,05$ ).  
 \*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

**Tabel 5E** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind op bindings-terrein antisemitisme

		<i>B</i>	<i>SE b</i>	$\beta$
stap 1	constante	4,45	0,24	
	2 Joodse ouders	0,72*	0,35	0,16
stap 2	constante	3,47	0,59	
	2 Joodse ouders	0,79*	0,35	0,18
	binding ouder (antisemitisme)	0,19	0,10	0,15
stap 3	constante	3,01	0,74	
	2 Joodse ouders	0,46	0,47	0,10
	binding ouder (antisemitisme)	0,17	0,10	0,13
	opvoeding	0,09	0,09	0,11

Noot:  $R^2$  is 0,04 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,02$  in stap 2 ( $p < 0,10$ );  $\Delta R^2 = 0,00$  in stap 3.

\*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

**Tabel 5F** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind op bindings-terrein Israël

		<i>B</i>	<i>SE b</i>	$\beta$
stap 1	constante	3,79	0,22	
	2 Joodse ouders	1,82***	0,33	0,41
stap 2	constante	1,70	0,52	
	2 Joodse ouders	1,54***	0,32	0,35
	binding ouder (Israël)	0,34***	0,08	0,31
stap 3	constante	1,55	0,62	
	2 Joodse ouders	1,42***	0,42	0,32
	binding ouder (Israël)	0,33***	0,08	0,30
	opvoeding	0,04	0,09	0,05

Noot:  $R^2$  is 0,17 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,09$  in stap 2 ( $p < 0,05$ );  $\Delta R^2 = 0,00$  in stap 3.

\*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$



**Tabel 5G** Regressievergelijking ter verklaring van binding van het kind: eigen betrokkenheid

		<i>B</i>	<i>SE b</i>	$\beta$
stap 1	constante	4,87	0,24	
	2 Joodse ouders	1,81***	0,36	0,38
stap 2	constante	2,39	0,63	
	2 Joodse ouders	1,19***	0,37	0,25
	binding ouder (eigen betrokkenheid)	0,40***	0,09	0,33
stap 3	constante	1,85	0,66	
	2 Joodse ouders	0,59	0,45	0,13
	binding ouder (eigen betrokkenheid)	0,27*	0,11	0,22
	opvoeding	0,23*	0,10	0,25

Noot:  $R^2$  is 0,26 in stap 1;  $\Delta R^2 = 0,09$  in stap 2 ( $p < 0,01$ );  $\Delta R^2 = 0,03$  in stap 3 ( $p < 0,05$ ).

\*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

## Statistische analyses bij hoofdstuk 8

**Tabel 6A** Logistische regressieanalyse ter verklaring van deelname aan nationale of internationale internetgemeenschappen

	coëfficiënt	SE b
constante	7,78	1,28
lidmaatschap reële gemeenschappen <sup>a</sup>	0,19*	0,08
bezoek aan Joodse manifestaties	0,29*	0,12
<i>betrokkenheid</i>		
referentiecategorie: laag betrokken bij het Jodendom	--	
betrokken bij het Jodendom	1,61**	0,56
hoogbetrokken bij het Jodendom	1,67**	0,58
<i>leeftijdsgroep</i>		
65 jaar en ouder	-0,07	0,59
referentiecategorie: 50 t/m 64 jaar	--	
35 t/m 49 jaar	2,16**	0,47
18 t/m 34 jaar	3,37**	0,49
<i>regio</i>		
referentiecategorie: Groot-Amsterdam	--	
Randstad	-0,25	0,43
rest van Nederland	-0,56	0,46
<i>Joodse afkomst</i>		
referentiecategorie: 'Grootvaderjoden'	--	
alleen Joodse vader	1,56	1,12
alleen Joodse moeder	0,98	1,15
twee Joodse ouders	1,31	1,10
R <sup>2</sup> (verklaarde variantie)		34%
N		636

\*  $p < 0,05$ , \*\*  $p < 0,01$ , \*\*\*  $p < 0,001$

a: Reële gemeenschappen wordt hier gebruikt als tegengesteld aan virtuele gemeenschappen.

Lidmaatschap van reële gemeenschappen wordt in deze analyses gemeten door middel van een gestandaardiseerde schaal waarin lidmaatschap van een joodse gemeente, het aandeel Joodse vrienden in de vriendengroep en het lidmaatschap van een Joodse vereniging zijn samengevoegd.



# Literatuur

- Agtmaal-Wobma, E., van & M. van Huis  
2008 De relatie tussen vruchtbaarheid en opleidingsniveau van de vrouw. *Bevolkingstrends* 56 (2e kwartaal): 32-41.
- Barth, F.  
1969 *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural differences.* Oslo/London: Scandinavian University Books/George Allen & Unwin.
- Boekman, E.  
1936 *Demografie van de joden in Nederland.* Amsterdam: Herzberger.
- Boomen, M., van den  
2004 Virtuele banden en netwerkeffecten. In: J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (eds.), *Kiezen voor de Kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid.* Amsterdam: Van Gennep, pp. 137-151.
- Bos, V., A.E. Kunst & J.P. Mackenbach  
2000 De omvang van sociaal-ecomische sterfteverschillen gemeten op buurtniveau: vergelijking met schattingen op basis van individueel niveau. In: K. Stronks (ed.), *Sociaal-economische gezondheidsverschillen. Van verklaren naar verkleinen* (no. 5). Den Haag: ZonMw, pp. 7-20.
- Bruggink, J.W.  
2009 Ontwikkelingen in (gezonde) levensverwachting naar opleidingsniveau. *Bevolkingstrends* 57 (4e kwartaal): 71-75.
- Commissie voor Demografie der Joden in Nederland  
1961 *De Joden in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Een demografische analyse.* Amsterdam: Joachimsthal.
- Dourleijn, E.  
2001 Gezinsvorming. In: H. van Solinge & M. de Vries (eds.), *De Joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het Jodendom.* Amsterdam: Aksant, pp. 61-70.
- Duyvendak, J.W. & M. Hurenkamp  
2004 *Kiezen voor de Kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid.* Amsterdam: Van Gennep.
- Evers-Emden, B.  
1994 *Geleende kinderen: ervaringen van onderduikouders en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942-1945.* Kampen: Kok.
- Friedmann, E.  
2009 *Monitor antisemitische incidenten in Nederland: 2008. Met een verslag van de Gazaperiode: 27-12-2008 – 23-1-2009.* Den Haag: CIDI.

- Gerritsen, L.  
1997 *Metten met twee maten. Het meten van eenzaamheid en relatieverbreking bij jong-volwassenen*. Dissertatie: Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Gitelman, Z.  
1998 The decline of the Diaspora Jewish Nation. Boundaries, content and Jewish identity. *Jewish Social Studies* 4 (2): 112-132.
- Graaf, N.D., de & P.M. de Graaf  
1996 De invloed van socialisatie op leefstijlen: tellen restricties uit het verleden mee? In: H.B.G. Ganzeboom & S. Lindenberg (eds.), *Verklarende Sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler*. Amsterdam Thesis, pp. 329-341.
- Imhoff, E., van & N. Keilman  
1991 *LIPRO 2.0: an application of a dynamic demographic projection model to household structure in the Netherlands*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Imhoff, E., van, A.C. Liefbroer & E. Dourleijn  
2001 Het aantal Joden in Nederland. In: H. van Solinge & M. de Vries (eds.), *De Joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, pp. 90-104.
- Imhoff, E., van & H. van Solinge  
2001 *Schatting individuele verdeling joodse tegoeden* (Rapport 60). Den Haag: NIDI.
- Inglehart, R.  
1990 *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton University Press.
- Jenkins, R.  
2004 *Social Identity*. Londen: Routledge.
- Jong Gierveld, J., de  
1984 *Eenzaamheid. Een meersporig onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jong Gierveld, J., de & T.G. van Tilburg  
1995 Social relationships, integration and loneliness. In: C.P.M. Knipscheer (ed.), *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: vU University Press, pp. 155-172.
- Jong Gierveld, J., de & T.G. van Tilburg  
1999 *Manual of the loneliness scale*. Amsterdam: Faculteit Sociale Wetenschappen, Vakgroep Methoden en Technieken.
- Kalmijn, M., A.C. Liefbroer, F. van Poppel & H. van Solinge  
2006 The family factor in Jewish-Gentile intermarriage: a sibling analysis of the Netherlands. *Social Forces* 84 (3): 1348-1358.
- Kooyman, C. & J. Almagor  
1996 *Israelis in Holland*. Amsterdam: Stichting Joods Maatschappelijk Werk.
- Kruijt, J.P.  
1933 *De onkerkelijkheid in Nederland: haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*. Dissertatie, Groningen/Batavia.
- Kunst, A.E.  
1997 *Cross-national comparisons of socio-economic differences in mortality*. Dissertatie: Erasmus Universiteit, Rotterdam.

- Liebman, C.S.  
 2003 Jewish identity in transition. Transformation or attenuation? In: Z. Gitelman, B. Kosmin & A. Kovávac (eds.), *New Jewish Identities*. Budapest/New York: Central European University Press, pp. 341-350.
- Liefbroer, A.C. & P.A. Dykstra  
 2000 *Levenslopen in verandering* (Voorstudies en Achtergronden V107). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Liefbroer, A.C. & F.W.A. van Poppel  
 2001 Relatievorming en -ontbinding. In: H. van Solinge & M. de Vries (eds.), *De Joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, pp. 47-60.
- Pinkster, F. & R. van Kempen  
 2002 *Leefstijlen en woonmilieuvorkeuren*. Utrecht: Universiteit Utrecht: Urban and Regional Research Centre.
- Pinto, D.  
 1996 *A new Jewish identity for post-1989 Europe* (JPR policy paper No. 1). Londen: JPR.
- Praag, Ph., van  
 1971 *Demografie van de joden in Nederland* (NIDI rapport no. 1). Den Haag: NIDI.
- Solinge, H., van & M. de Vries  
 2001 *De Joden in Nederland anno 2000. Demografische profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant.
- Solinge, H., van & E. van Imhoff  
 2001 Sociaal-demografisch profiel. In: H. van Solinge & M.H. de Vries (eds.), *De Joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, pp. 29-46.
- Tilburg, T.G., van & J. de Jong Gierveld  
 2007 Het vaststellen van eenzaamheid. In: T.G. van Tilburg en J. de Jong Gierveld (eds.), *Zicht op eenzaamheid. Achtergronden, oorzaken en aanpak*. Assen: van Gorcum, pp. 15-23.
- Verkuyten, M.  
 1999 *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vermeulen, H.  
 2001 *Etnische-culturele diversiteit als 'feit' en norm*. Universiteit van Amsterdam (inaugurale rede).
- Vries, M., de  
 2001 Religie, feesten en gebruiken. In: H. van Solinge & M.H. de Vries (eds.), *De Joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, pp. 121-142.
- 2006 An enduring Bond? Jews in the Netherlands and their ties with Judaism. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (1): 69-88.
- 2009 *Indisch is een gevoel. De tweede en derde generatie Indische Nederlanders*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wasserstein, B.

1996 *Het einde van een diaspora. Joden in Europa sinds 1945*. Baarn: Ambo.

Webber, J.

2003 Notes towards the definition of "Jewish Culture" in contemporary Europe. In: Z. Gitelman, B. Kosmin & A. Kováacs (eds.), *New Jewish Identities*. Budapest/New York: Central European University pp. 317-340.

Wijnberg, S.

1973 *De Joden in Amsterdam. Een studie over verandering in hun attitudes*. Dissertatie: Universiteit van Amsterdam.